

MAGYAR NYELVŐR

ALAPÍTVÁ 1872-BEN

TARTALMÁBÓL

Balázs Géza: Kemény Gábor (1948–2021) Fájó szívvel, egy elmaradt jubileum kapcsán...

Adamikné Jászó Anna: Jókai első, a szabadságharc előtti novellái. Retorikai-nyelvi elemzés

Constantinovits Milán: Szülők, pedagógusok és diákok
A heterogén célcsoportok megszólításának retorikai stratégiája

Nagy Marianna: A félreértések fogalmi alapú megközelítése és az intuíció, az introspekció helye a vizsgálatukban

H. Tómesz Tímea: Verbális és vizuális alakzatok a 2019-es Super Bowl reklámjaiban

Varga Mónika: *Nem lével(!) új a nap alatt* – a létige egy sajtóságos alakja nyomában

Pankovics Gergő: Az ige jelentésének összefüggése az igei vonzatstruktúrával

Szőllősy Éva: Mit tegyünk – lexikográfiánk adósságainak törlesztésére?

A. Molnár Ferenc: Ady Endre egy szaváról (*dances*)

TARTALOM

<i>Balázs Géza: Kemény Gábor (1948–2021) Fájó szívvel, egy elmaradt jubileum kapcsán...</i>	129
Nyelv és stílus	
<i>Adamikné Jászó Anna: Jókai első, a szabadságharc előtti novellái. Retorikai-nyelvi elemzés</i>	134
Nyelv és iskola	
<i>Constantinovits Milán: Szülők, pedagógusok és diákok</i> A heterogén célcsoportok megszólításának retorikai stratégiája	159
A nyelvtudomány műhelyéből	
<i>Nagy Marianna: A félreértések fogalmi alapú megközelítése és az intuíció, az introspekció helye</i> a vizsgálatukban	171
<i>H. Tómesz Tímea: Verbális és vizuális alakzatok a 2019-es Super Bowl reklámjaiban</i>	190
<i>Varga Mónika: Nem lévél(!) új a nap alatt – a létige egy sajátos alakja nyomában</i>	201
<i>Pankovics Gergő: Az ige jelentésének összefüggése az igei vonzatstruktúrával</i>	211
<i>Szöllősy Éva: Mit tegyünk – lexikográfiánk adósságainak törlesztésére?</i>	220
Szó- és szólásmagyarázatok	
<i>A. Molnár Ferenc: Ady Endre egy szaváról (dancs)</i>	234
Szemle	
<i>Beregási Anikó – Черничко Степан: Гроші та (мовна) політика. Візуальна конструкція мовної</i> <i>політики на банкахтах на території сучасного Закарпаття. Beregszászi Anikó – Csernicskó István:</i> <i>Pénz és (nyelv)politika. A nyelvpolitika vizuális konstrukciója a bankjegyeken a mai Kárpátalja területén</i> <i>(Ismerteti: Bárany Erzsébet és Gazdag Vilmos)</i>	249
A Nyelvőr hírei	
<i>Laczkó Krisztina: Újjáalakult az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Bizottsága</i>	252

CONTENTS

<i>Balázs, Géza: Gábor Kemény (1948-2021). On a cancelled celebration, with a heavy heart</i>	129
Language and style	
<i>Adamikné Jászó, Anna: Jókai's early short stories written before 1848</i> A rhetorical-linguistic analysis	134
Language and education	
<i>Constantinovits, Milan: Parents, teachers and students</i> The rhetorical strategy of invocation of a heterogeneous audience	159
Papers	
<i>Nagy, Marianna: A conceptual approach to misunderstandings and the role of intuition</i> and introspection in their study	171
<i>H. Tómesz, Tímea: Verbal and visual figures in advertisements of the 2019 Super Bowl</i>	190
<i>Varga, Mónika: In search of a special form of the copula</i>	201
<i>Pankovics, Gergő: The interaction of verb meaning and argument structure</i>	211
<i>Szöllősy, Éva: What can be done to make up for the debts of Hungarian lexicography?</i>	220
Etymologies	
<i>A. Molnár Ferenc: On one of Endre Ady's words</i>	234
Review	
<i>Beregászi Anikó – Csernicskó István: Money and (language) policy. The visual construction of language</i> policy in banknotes in today's Subcarpathia (Reviewed by <i>Bárany, Erzsébet</i> and <i>Gazdag, Vilmos</i>)	249
News	
<i>Laczkó, Krisztina: The renewal of the Permanent Committee for the Hungarian Language</i> of the Hungarian Academy of Sciences	252

MAGYAR NYELVŐR

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
MAGYAR NYELVI OSZTÁLYKÖZI ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGÁNAK
FOLYÓIRATA

SZERKESZTETTÉK: SZARVAS GÁBOR (1872–1895),
SIMONYI ZSIGMOND (1896–1919), BALASSA JÓZSEF (1920–1940),
BEKE ÖDÖN (1946–1953), LŐRINCZE LAJOS (1954–1993)

FELELŐS SZERKESZTŐ: KESZLER BORBÁLA

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALÁZS GÉZA, GRÉTSY LÁSZLÓ,
HELTAINÉ NAGY ERZSÉBET, A. JÁSZÓ ANNA, **KEMÉNY GÁBOR**,
LACZKÓ KRISZTINA, TÁTRAI SZILÁRD, TOLCSVAI NAGY GÁBOR

NEMZETKÖZI TANÁCSADÓ TESTÜLET:

JASTRZĘBKA, JOLANTA (Groningen), PÉNTEK JÁNOS (Kolozsvár),
SZENTESI-ŽAGAR ORSOLYA (Zágráb), ŽIGO, PAVOL (Pozsony)

A szerkesztőség címe:

ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék
1088 Budapest, Múzeum krt. 4/A

A szerkesztőség e-mail-címe: magyarnyelvor@mnyknt.hu

További elérhetőségek: keszler.b@t-online.hu, kriszta.laczko1967@gmail.com

A folyóirat elektronikus változata olvasható a világhálón: <http://www.c.3.hu/~nyelvor/> és www.mnyknt.hu

Kiadó: Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: A társaság elnöke

1072 Budapest, Rákóczi út 38. 1/2.

Honlap: mnyknt.hu, e-mail: anyanyelvi@mnyknt.hu

Tördelés, arculat: Fancsek Krisztina

Nyomtatott: ISSN 0025-0236

Webváltozat: ISSN 1585-4515

Előfizetési felhívás

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletága (1008 Budapest, Orczy tér 1.) Előfizethető valamennyi postán, a kézbesítőknél; e-mailen: hirlapelofizetes@posta.hu; faxon: +36-1-303-3440. További információ: +36-80-444-444.

Külföldön terjeszti a Batthyány Kultur-Press Kft. (H-1014 Budapest, Szentháromság tér 6., tel/fax: +36-1-201-8891).

A folyóirat egyes régi példányai beszerezhetők a Magyar Nyelvtudományi Társaságban (Budapest VIII., Múzeum krt. 4/A II. em. 224.). Példányonként kapható a Hírlap-előfizetési Lapellátási Irodában (Budapest XIII. Lehet út 10/A), a Penna Bölcsész könyvesboltjában (Budapest V., Magyar utca 41., tel.: +36-1-327-7796).

Előfizethető a kiadóban is: anyanyelvi@mnyknt.hu

Egyes szám ára: 1500 Ft, előfizetés egy évre: 6000 Ft

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG ÚJABB KIADVÁNYAI NYELVTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEK

154. **Pethő József:** A halmazok alakzata. A halmaz fogalmának, típusainak és funkcióinak vizsgálata (Krúdy Gyula Szinbád ifjúsága című kötete alapján). 2004.
155. **Olaszy Gábor:** Hangidőtartamok és időszerkezeti elemek a magyar beszédben. 2006.
156. **Zelliger Erzsébet:** Az első magyar nyelvű népének és művelődéstörténeti háttére. A Zsigmond-kori Húsvéti népének keletkezésének körülményei, nyelvi kérdései. 2006.
157. **Mátai Mária:** A magyar szófajttörténet általános kérdései. 2007.
158. **Dér Csilla Ilona:** Grammatikalizáció. 2008.
159. **Farkas Tamás:** Családnév-változtatás Magyarországon. 2009.
160. **Bene Annamária:** Medialitás jelenségek a magyar nyelvben. 2011.
161. **Kádár Edit:** A kopula és a nominális mondatok a magyarban. 2011.
162. **Bodó Csanád:** A látszólagos idő valósága. Esettanulmány a folyamatban lévő nyelvhasználati változások vizsgálatához. 2012.
163. **Tamm Anne:** Kategóriafüggetlen eset. A morfológiai eset pragmatikája a finnségi igerendszerben. 2013.
164. **Imrényi András:** A magyar mondat viszonyhálózati modellje. 2013.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG KIADVÁNYAI

227. **Varga Józsefné Horváth Mária:** 18–19. századi személynevek a Rábaközéből. Adattár. 2007. 2000 Ft.
- 228/1. **Nyelv, területiség, társadalom. A 14. Élőnyelvi Konferencia (Bük, 2006. október 9–11.) előadásai. Szerk. Zelliger Erzsébet.** 2007. 3000 Ft.
- 228/2. **Komáromi Csipkés György:** A magyar nyelv magyarázata. Hungaria illustrata. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2008. 2000 Ft.
229. **Forráskutatás, forráskiadás, tudománytörténet. Budapest, 2008. április 17–18. Szerk. Korompay Klára, Terbe Erika, C. Vladár Zsuzsa, Zsilinszky Éva.** 2009. 2000 Ft.
230. **Tsétsi János:** Helyesírási-grammatikai megjegyzések. Observationes Orthographico-grammaticae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2009. 800 Ft.
232. **Kövesdi Pál:** A magyar nyelv alapjai. Elementa Linguae Hungaricae. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította C. Vladár Zsuzsa. 2010. 1500 Ft.
234. **A nyelvföldrajztól a névföldrajzig. A 2010. június 8-i szombathelyi tanácskozás előadásai. Szerk. Vörös Ferenc.** 2010. 1800 Ft. (Társasági tagoknak 1000 Ft.)
235. **Vörös Ferenc:** Családnevek térképlapjainak nyelvföldrajzi vallomása. 2010. 3900 Ft. (Társasági tagoknak 2000 Ft.)
236. **Tótfalusi Kis Miklós:** Számvetés a helyesírásról. Ratiocinatio de orthographia. Hasonmás kiadás fordítással. Fordította: Fekete Csaba. Átdolgozta: C. Vladár Zsuzsa. 2011. 1000 Ft.
237. **Emlékkülös Pais Dezső születésének 125. évfordulóján (Zalaegerszeg, 2011. november 11.) Szerk. Ördög Ferenc.** 2012. 1500 Ft.
238. **Benkő Loránd emlékezete. Szerk. Juhász Dezső és Kiss Jenő.** 2012. 1500 Ft.

A MAGYAR NYELVTUDOMÁNYI TÁRSASÁG NYELVEMLÉK-SOROZATA

A nyelvemlékek hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel

- Simor-kódex. Krisztina-legenda. XVI. század eleje. 1988. 2000 Ft.
- Weszprémi-kódex. XVI. század első negyede. 1988. 3000 Ft.
- Domonkos-kódex. 1517. 1990. 3500 Ft.
- Nádor-kódex. 1508. 1994. 5000 Ft.
- Kazinczy-kódex. 1526–1541. 2003. 3000 Ft.
- Pozsonyi Kódex. 1520. 2004. 2000 Ft.
- Tihanyi Kódex. 1530–1532. 2007. 5000 Ft.
- Török Bálint deákjának, Martonfalvai Imrének naplótöredéke (1555) és emlékirata (1585). 1986. 1500 Ft.
- Magyar nyelvű kortársi feljegyzések Erdély múltjából. Szamosközy István történetíró kézirata. XVII. század eleje. 1991. 2000 Ft.
- Kézírt magyar nyelvtanok. Kolozsvári Grammatika. Fejérvári Sámuel: Institutiones. XVII. és XVIII. század. 1998. 2000 Ft.

A kiadványok megvásárolhatók a társaság irodájában.

MAGYAR NYELVŐR

145. ÉVF.

*

2021. ÁPRILIS–JÚNIUS

*

2. SZÁM

Kemény Gábor

(1948–2021)

Fájó szívvel, egy elmaradt jubileum kapcsán...

Csaknem harminc évig szerkesztettük együtt az Édes Anyanyelvünk című lapot, közelgett is az évforduló, 2022-ben lett volna, de Kemény Gábor 73 éves korában váratlanul itt hagyott bennünket. Két héttel korábban, vasárnap megkért, hogy a lap áprilisi számát kicsit korábban küldjem át neki ellenőrzésre, mert kórházba kell mennie. Elkészültem a feladattal, felesége érte jött, Gábor átnézte az anyagot, majd küldött egy e-mailt: „Kedves Géza! A *-ba* ragot *-ban*-ra javítottam. Remélem, hogy március közepén, amikor a korrektúra lesz, már újra tudok dolgozni. Köszönöm segítségedet. Üdv: Gábor (2021. febr. 21. 14.05).” Ekkor vonult kórházba, és a következő hír már az volt, hogy két héttel később, 2021. március 7-én, ugyancsak vasárnap délelőtt meghalt. Az utolsó e-mailben benne van minden, amivel Kemény Gábort jellemezhetjük: pontosság, odafigyelés, mérhetetlen precizitás, odaadás és persze a remény. Az utolsó percekben is a lapot akarta rendben látni, és csak azután ment be a kórházba.

Tehát csaknem 30 éve dolgoztunk együtt az Édes Anyanyelvünk szerkesztőségében; minden jelzőért, szóért, és ahogy az utolsó leveléből látható, ragért felelősséget érzett. Szinte mindig egyeztetett a szerzővel: lehetséges-e, hogy az egyik jelzőt egy másikra cserélje. Én mindig engedtem, sőt hálás voltam érte, mert azt nem tudom, hogy hányan olvassák az írásaimat, de hogy ő betűről betűre elolvasta, értelmezte az összeset, az biztos.

Az Édes Anyanyelvünk 1979-ben a Lapkiadó Vállalat gondozásában indult. A rendszerváltáskor azonban kiadót kellett keresnie. Két év vergődés után 1992-től az Anyanyelvápolók Szövetsége vette át a lap kiadását. Az új felelős szerkesztő, Grétsy László akkor kérte fel a szerkesztőség új tagjait (névsorban): Balázs Gézát, Kemény Gábort és Maróti Istvánt; a szerkesztőbizottság élére a korábbi szerkesztő, Bencédy József került. Maróti István halála után helyét az Anyanyelvápolók Szövetsége titkársági képviselője vette át, Bencédy József halála óta (2016) pedig nincs új tagja és elnöke a szerkesztőbizottságnak. A jelenlegi szerkesztőség 25. éves fennállását 2017-ben megünnepelhettük, és vártuk a 2022. évet – sajnos Kemény Gábor távozásával már csak ketten maradtunk az eredeti csapatból, Grétsy Lászlóval. A 25. évfordulón így idéztem föl a közös munkát és benne Kemény Gábor szerepét:

„25 év óta a lap folyamatosan, évente ötször megjelenik, külalakja (tördelése) háromszor átalakult, oldalszáma növekedett (20-ról 24 oldalra). Az utóbbi években (20-ról

24, majd 28 oldalra) a hagyományos sajtó visszaszorulásával együtt a példányszám csökkent, de még ma is a nyelvtudomány és az anyanyelvi kultúra legjelentősebb példányszámú ismeretterjesztő fórumának számít. Sok kedves pillanat kapcsolódik a lapkészítéshez: megbeszélések Maróti István irodájában, szerkesztőségi vacsorák, kéziratleadás, kéziratcsere (»anyagcsere« a felelős szerkesztő szavajárásával), a »problémás« cikkek megbeszélése, új szerzők felkérése, friss témák fölvetése. Apró műhelytitkok: Grétsy László általában nagyon befogadó és engedékeny szerkesztő, de az esetek 10%-ában kökeményen ragaszkodik álláspontjához. Kemény Gábor egy-egy jelzőért vagy vesszőért telefonálni is képes, nehogy megsértődjön a szerző. Maróti István »kezelte« a lap hivatalos ügyeit, és igyekezett megértetni egyes szerzőkkel, hogy miért nem közlik az írását. Balázs Géza a »húzóember«, aki a három-flekkes anyagot 10 sorosra is tudja rövidíteni úgy, hogy az jobb lesz.”

Ezekből a sorokból talán kiviláglik, hogy mennyire kollegiális, derűs, egyúttal komoly szakmai munka folyt a szerkesztőségben.

Kemény Gábor természetesen nemcsak az Édes Anyanyelvünknek volt egyik szerkesztője, hanem a Magyar Nyelvőr szerkesztőbizottságának is évtizedek óta tagja.

A következőkben felidézem Kemény Gábor életpályáját. 1948. május 10-én született Budapesten. A József Attila Gimnáziumban érettségizett 1966-ban, utána az ELTE magyar nyelv és irodalom szakát járta végig (közben belekóstolt az orosz és a történelem szakba is), diplomáját 1971-ben kapta meg. Ezt követően Gáldi László és Király Péter javaslatára rögvést az MTA Nyelvtudományi Intézetébe került, és gyakorlatilag haláláig nem is vált meg tőle. 1971-től gyakornok, 1973-tól tudományos segédmunkatárs, 1976-tól tudományos munkatárs, 1988-tól tudományos főmunkatárs (valamint ettől az évtől 1993-ig tudományos osztályvezető), 2002-től tudományos tanácsadó. 2010-ben vonult nyugdíjba, de továbbra is a Nagyszótár szerződéses munkatársa maradt. További jogviszonyban 1994-től a Miskolci Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszékének docense, 2003 és 2018 között egyetemi tanára volt (1998 és 2003 között tanszékvezető is), majd ezt követően professor emeritus. De rövid ideig tanított a Pázmány Péter Katolikus Egyetemen és a Budapesti Kommunikációs Főiskolán is. Tudományos fokozatai: egyetemi doktor (1973), a nyelvtudomány kandidátusa (1987), az MTA doktora (2002), habilitáció (2002).

Kemény Gábor nagy műveltségű, széles kitekintésű nyelvész volt, ő azonban részben szerénykedve, részben ironikusan Kovalovszky Miklóst idézve így határozta meg magát: „Csak filológus vagyok.” Természetesen valódi nyelvész volt, hiszen (főleg 20. századi) szövegekkel foglalkozott, komplex módon, nem pusztán stilisztikai szempontból, hanem minden nyelvi összetevőre figyelemmel. És nyelvészként állt hozzá a nyelvműveléshez is, amelyet Lőrincze Lajos nyomán emberközpontúnak és pozitívnak tartott, sőt egyik írásában megtoldotta a stilisztikai jelzővel is. Egyébként irodalomtörténésznek készült, de az egyetemen az egyik csoporttársa méltatlanul, politikai indítekből annyira leszóltta Babits költészetét tárgyaló szemináriumi dolgozatát, hogy rögtön váltott az ideológiamentesnek remélt nyelvészetre. Önéletrajzi vallomásában hozzáteszi: „Ki sejthette akkor, hogy harminc-egynéhány évvel később éppen a nyelvészek között zajlanak majd a legélesebb, leginkább személyeskedő hangnemű polémiák?”

Életrajzából kiviláglik, hogy második otthona az MTA Nyelvtudományi Intézete volt, egyféle hidat képezett az alapító atyák és mai generáció között. Lássuk a névsort. A mai magyar nyelvi osztályon első főnöke az akkor 39 éves Grétsy László volt, aki akkoriban vette át Lőrincze Lajostól a stafétát.

„Grétsy nagyszerű főnök volt: apránként bevont ugyan az osztály fő tevékenységébe, a nyelvművelő munkába, de egyébként hagyta, hogy azzal foglalkozzam, ami igazán érdekel: a stilisztikával. Az osztály többi tagja is jól felkészült, tekintélyes kutató volt: Lőrincze Lajos, Kovalovszky Miklós, Tompa József, Ladó János, Éder Zoltán és mellettük a nyelvművelő közönségszolgálatot ellátó T. Urbán Ilona és R. Lovas Gizella.”

Kemény Gábor pontosan rögzíti első munkahelyének a helyszínrajzát:

„Az első fél évben az osztálytól külön kaptam helyet a Szalay utcai nagy minisztériumi épület V. emeleti 60-as szobájában (vagy inkább: termében) Wacha Imre korábbi íróasztalánál, amelyet később megvásároltam 150 forintért, hazavittem és munkaasztalomként használtam több mint húsz évig. Jól éreztem magamat, a fal felé fordított nagy íróasztalnál ülve, háttal a szoba többi lakóinak, akik párosával foglaltak helyet egymással szembefordított íróasztaluknál: Bakos Ferenc Elekfi Lászlóval, illetve Hosszú Ferenc P. Balázs Jánossal (Balázs Géza édesapjával). A szomszéd szobában O. Nagy Gábor, Juhász József és Szőke István szerkesztette – olykor harsány szöcskák közepette a Magyar értelmező kéziszótárt...”

A minisztériumi épületben töltött időszak jellemzésénél Kemény Gábor kitér az ebédidőre és a délutáni órákra is – nemcsak a szocializmus „diszkrét bája” miatt, hanem a szerző finom ironiája miatt idézem hosszabban; hiszen aki ismerte őt, szinte Kemény Gábor jellegzetes hangján fogja olvasni:

„ebédelni mentünk a minisztérium menzájára, általában négyesben Hosszú Ferivel, bájos menyasszonyával (későbbi feleségével), Zelliger Erzsivel és Posgay Ildikóval, olykor Szende Tamással. A koszt bizony gyengécske volt (csak nagypénteken adtak rántott szeletet), de azért kárpótolt a jó társaság, a vidám beszélgetés. Ebéd után kávé és egy (darabjával 2 Ft-ért kapható) cigaretta a büfében, majd vissza a saját helyemre, de ekkor már csak szépirodalmat olvastam (Dickens, Hoffmann, Tamási Áront, Kosztolányit, Móriczot) egészen a munkaidő végéig, fél 5-ig. Szerdán pedig nem jártam be, mert akkor volt a kutatónapom (ezt én magam jelöltem ki, főnököm beleegyezésével). Soha nem leszek még egyszer olyan nagy úr, mint tud. ösztöndíjas gyakorlonk koromban, a »katonaadó« levonása után 1100 forintos havi fizetésemmel!”

Másik vidám, kedves társasága a Bokor ifjúsági nyelvéször volt, ezt is az ő szavaival idézem föl, jellemzésül, emlékezésül és talán okulásul:

„Az első évek paradicsomi világához elválaszthatatlanul hozzátartozott a Bokor ifjúsági nyelvéször, amely az Eötvös Klubban (azelőtt és ma újból: Centrál kávéház) tartotta üléseit, minden szerdán este. »Ülés«-t írtam, bár tudományos program nem minden héten volt, sokszor csak üldögtünk a szerény élvezeti értékű szemelt rizling mellett, és beszélgettünk (nemcsak nyelvészetről, hanem a politikát kivéve úgyszólván mindenről). Ezek a kellemes, emlékezetes estéken mindig velem volt menyasz-

szonyom (fél év múlva már feleségem), aki ekkor I. éves bölcsészhallgató volt. »Házigazdáink« Hosszú Feriék voltak, a törzstagok Hajdú Miska, Szende Tamás, Balogh Lajos, Bakró-Nagy Marianne, Posgay Ildikó, Kassai Ilona, Korompay Klári, Zsilinszky Éva, Szij Enikő, Haader Lea, Mátai Mari és Domokos Péter, Stephanides Éva és Hőnyi Ede, Honti Laci, Bańcerowski Janusz, a korán elhunyt Nagy Feri, Fodor Kati és férje, a később sikerei teljében fiatalon meghalt kiváló prózaíró, Balázs Jóska... A Bokort olykor felkereste egy-egy idősebb nyelvész is: emlékezetes volt például Pais Dezső és Bárcai Géza látogatása...”

(A régi idők mesés felidézése folytatódik Kemény Gábor önvallomásában: Kemény Gábor. Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 74. Sorozatszerkesztő: Bolla Kálmán. Zsigmond Király Főiskola, Budapest, 2007.) S ha már családi kapcsolatokra is utalt, én is megemlítem, hogy büszke volt két gyermekére és két unokájára is.

Publikációs tevékenysége csaknem három tucat könyv, több száz tudományos közlemény, és egészen biztosan ezret is meghaladó ismeretterjesztő írás (esszé) jellemzi. Első tudományos művei Krúdy Gyulához kapcsolódnak: *Krúdy képalkotása* (1974), *Képszerűség és kompozíció Krúdy prózájában* (1975), *Szindbád nyomában. Krúdy Gyula a kortársak között* (1991). A Nyelvtudományi Intézet és a Mai Magyar Nyelvi Osztály számos lexikográfiai „tervmunkájában” és az ahhoz kapcsolódó ismeretterjesztő munkálatban vett részt, amelyből kiemelendő az új értelmező kéziszótár, *A magyar nyelv nagyszótára* – utolsó pillanatig végzett – szakmai lektori tevékenysége, illetve a Grétsy Lászlóval közös *Nyelvművelő kéziszótár* (1996), valamint a következő munkák: Bíró Ágnes – Grétsy László – Kemény Gábor: *Hivatalos nyelvünk kézikönyve* (1976), *Normatudat, nyelvi norma*; szerk. Kemény Gábor (1992), *Képes diáksztár* (1992), *Mondd és írd! Válogatott nyelvművelő cikkek*; szerk. Kemény Gábor, Szántó Jenő (1992, 2002), *A magyar nyelvi norma érvényesülése napjaink nyelvhasználatában*; szerk. Kemény Gábor, Kardos Tamás (1994).

Jobban kellene értékelnünk és hasznosítanunk elméleti munkásságát, amely főleg a nyelvi képekre terjedt ki, és meglátásom szerint egy sajátos, új, egyedi képelméletet jelent: *Képekbe menekülő élet* (1993), *A metafora grammatikája és stilisztikája* (2001), *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába* (2001). Irodalmi tájékozottsága pedig egyszerűen lenyűgöző volt, példák erre beszélgetéseink a Károlyi étteremben vagy éppen ez a könyve: *Krúdy körül. Stilisztikai tanulmányok és elemzések a 20. századi magyar irodalomról* (2016). Szeretném kiemelni a *Bevezetés a nyelvi kép stilisztikájába* című kötetét, amely a hagyományos stilisztikai megközelítésekre építve a nyelvi kép típusainak, fajtáinak a gyakorlatban, például a műelemzésben és az oktatásban is hasznosítható, aprólékos, strukturális és funkcionális megközelítést adja. Előbb alaposan körüljárja a nyelvi képek hagyományos felosztását, majd pedig megkísérel egy másfajta (tárgyi elem – képi elem, motívum, modalizátor) felosztást. Kemény Gábor munkásságában az egyéni ötletet emeli ki Péter Mihály is:

„Kemény Gábor egzaktásra törekszik kutatásaiban, szívesen alkalmaz statisztikai módszereket is. Ugyanakkor rendelkezik még valamivel, amit nevezhetünk intuíciónak, esztétikai érzéknek vagy művészi empátiának, s ami nélkül a legprecízebb formai elemzés is hideg konstruktum marad. Akadémiai doktori értekezésének védésén ezt a valamit »leospitzerségnek« neveztem. Némelyek talán elmarasztalónak vélték ezt a minősítést, hiszen a mai divatos irányzatok képviselőinek szemében Leo Spitzer

a szubjektív, intuitív, »tudománytalan« stíluselemzés *par excellence* képviselője. Azonban most is vallom ezt az implicit metaforát...” (Péter Mihály: Kemény Gábor, a megújuló hazai filológia egyik úttörője – kortársi méltatás Kemény Gáborról a már említett önvallomás-kötetben).

Kemény Gábor ismeretterjesztő tevékenysége az Édes Anyanyelvünk mellett egy időben az Élet és Tudományban, a Magyar Tudomány szaknyelvi rovatában, valamint a Népszabadságban bontakozott ki. Nemcsak kiváló stilisztá, lexikográfus, remek nyelvérzékű szerkesztő, esszéista, hanem nagyszerű előadó is volt. Erről bárki meggyőződhetett, aki élő előadását meghallgatta. Rendszeres előadója volt az magyar nyelv hete rendezvénysorozatnak – személyesen többször is tapasztaltam, ahogy kis céduláit elővéve egy-egy nyelvi jelenséget színesen, élvezetesen és mindig csöppnyi iróniával boncolgatott. Egyszer meghívtam a Mai Magyar Nyelvi Tanszék-re is előadni – nagyon hálás volt érte, mert, ahogy akkor elmondta, ő hallgatóként erre az egyetemre járt, de első alkalommal kapott hivatalos meghívót. Legutóbb pedig 2020 szeptemberében az Anyanyelvápolók Szövetségének rendezvényén hallhattuk, ahol friss nyelvészeti könyveket mutatott be kerekre formált mondatokkal, kellő derűvel, sőt olykor némi humorral. Minden kis írása (nyelvi esszéje) műremek. Érdemes olvasni őket: *Nyelvi mozaik* (2007), *A nyelvtől a stílusig* (2010) és a legutóbbi: *Tanuljunk magyarul is!* (2020).

Kemény Gábort díjakkal nem halmozták el, viszont a tudományos és anyanyelvi civil szervezetek nagyon is értékelték tevékenységét: a Magyar Nyelvtudományi Társaság 1978-ban Gombocz Zoltán-éremmel, 2012-ben Kosztolányi Dezső-díjjal, az Anyanyelvápolók Szövetsége 1999-ben Lőrincze Lajos-díjjal jutalmazta.

Kemény Gábor 2007-ben írt önvallomásában előre is tekint. Erre a pillanatra is. A Nagyszótár utolsó kötetének megjelenését ugyanis 2031-re tervezik:

„Hány éves leszek/lennék én akkor? Nyolcvanhárom! Vajon meddig juthatok el ezzel a derék csapattal a betűrendben? *A nyelvész*-ig? Vagy csak a *filológus*-ig? [...] Ha egészségi (betegségi) állapotom lehetővé teszi, talán még megírok néhány olyan könyvet, amelyről nem lesz könnyű eldönteni, hogy nyelvészeti munka-e vagy sem. Annak eldöntését pedig, hogy én magam nyelvész voltam-e, hadd bízzam majdani nekrológíróimra, ha lesznek ilyenek egyáltalán (Gáldinak és Kovalovszkynak nem voltak).”

Nos, én erre nem készültem. Skatulyázni pedig nem az én dolgom. A tudós kolléga iránti tiszteletből írtam ezeket a sorokat, igyekeztem felvillantani azt az arcát, amelyet ismertem, amelyet szerettem, és amely hiányozni fog – és nemcsak nekem. Hiányozni fognak a jó hangulatú szerkesztőségi ebédek, az apró stilisztikai egyeztetések, az egykori Duna-parti Lánchíd utcai, később Attila úti lakásban folytatott beszélgetések. Váratlanul és korán ment el, egyik utolsó tagja annak a nyelvészgenerációnak, amely azt a bizonyos kulturális nyelvészetet a legmagasabb fokon képviselte.

Balázs Géza
egyetemi tanár

Eötvös Loránd Tudományegyetem
Partiumi Keresztény Egyetem
<https://orcid.org/0000-0003-3440-2959>

Jókai első, a szabadságharc előtti novellái Retorikai-nyelvi elemzés

„Jókai egész pályáján nélkülözi a tárgyilagos bírálatot” – írja Mikszáth *Jókai Mór élete és kora* című művében (II/146). Számos igaztalan sztereotípiát fogalmazódott meg művészetéről egy évszázad alatt, felsorolom és cáfolom őket *Jókai és a retorika* című könyvem elején (Adamikné Jászó 2016). Az előítéletek elsősorban az irodalomkritikából származtak, azután lassan-lassan leszivárogtak a tanártársadalomba: „az oktatás, a középfokú éppúgy, mint az egyetemi, szinte töretlenül örökíti át az elsődleges kanonizáció Gyulai, de még inkább Péterfy Jenő által ránk hagyományozott értékítéletét” (Hansági–Hermann 2005: 8). Bár az utóbbi években számos tanulmány kísérelte meg „rehabilitálni” Jókait, a legújabb alaptanterv és az ennek nyomán írt tankönyv változatlanul lefokozza, szinte alig ír róla. Pedig Fried István megadta az alaphangot: „Jókai Mórról másképpen” kell írni (2015), mégis valahogy a sok új szemléletű és új eredményeket hozó tanulmány nem érte el a tanterv- és tankönyvírók ingerküszöbét. Jómagam egy négyrészes sorozatot tettem közzé a *Magyar-tanításban Jókairól – más szemszögből* 2013-ban és 2014-ben, majd 2015-ben egy másik sorozatot a *Könyv és Nevelésben Jókai időszerűsége* címen, több helyütt is írtam humoráról.

A retorika elméletét, a retorika szempontrendszerét alkalmaztam *Jókai és a retorika* című könyvemben, és a retorika szempontjából szeretném elemezni Jókai novelláit is. Retorikai elemzés nem fedezhető fel a legújabb szakirodalomban, bár olykor-olykor emlegetik a szerzők a retorikát, de inkább negatív felhangokkal. Az igazsághoz tartozik az, hogy a retorikáról is sok a téves hiedelem, a téves sztereotípiák a köztudatban. Több retorikai tanulmány és összefoglalás is született az ezredforduló előtt és után (külföldön is), például 2010-ben megjelent egy vaskos *Retorikai lexikon*, de nem leltem ismeretének nyomát a legújabb tanulmányokban.

Jókai nagyon sok novellát írt, de ezek valahogy háttérbe szorultak a regények mellett. Keveset és mellékesen foglalkozott velük az irodalomkritika, bár az utóbbi években több novellaelemzés is született. A retorikai elemzés sok érdekességet és újdonságot hoz felszínre, elsősorban a novellák szerkezetére, érvelésére és stílusára vonatkozóan.

1. Jókai első novelláinak listája

Jókai a szabadságharc előtt 19 novellát és egy regényt írt (*Hétköznapiak*, 1846), kiadott egy novellagyűjteményt (*Vadon virágai*, 1848), és egy újabb regénybe is belekezdett (*Szomorú napok*) – írja Szinnyei Ferenc *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig* című kétkötetes, vaskos monográfiájában (Szinnyei 1926: 187 kk.).

A 19. század elejétől az újságírás elterjedése kedvezett a novelláírásnak világszerte, nálunk is az újságok és a folyóiratok elterjedése szülte meg és virágoztatta fel novellairodalmunkat. Szinnyei Ferenc *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig* című alapos monográfiája első kötetében „Zsebkönyveink, folyóirataink és hírlapjaink 1818–1835-ig”, majd második kötetében „A főváros és a szellemi

élet a negyvenes években” című fejezetekben alapozza meg a novellák és a regények bemutatását, elemzését (Szinyei 1925–1926); hasonlóképpen elemzi a hátteret az abszolutizmus korának elejéről szóló (Szinyei 1929), majd a Bach-korszak novella- és regényirodalmáról szóló monográfiájában (Szinyei 1939, 1941). Elképesztő mennyiségű folyóirat létezett a 19. században, és rengeteg novella és regény látott napvilágot, az utókor valóban csak a jéghegy csúcsát jegyzi meg. (Szinyei Ferenc irodalomtudós, akadémikus, fia Szinyei Józsefnek, a *Magyar írók élete és munkái* szerzőjének, és testvére a nyelvész Szinyei Józsefnek, aki megújította az iskolai nyelvtanokat, és *Nyelvhasználat* című könyvében összefoglalta a történeti összehasonlító nyelvtudomány eredményeit.) A legújabb szakirodalom is felhívja a figyelmet a médiumok szerepére (Szajbely 2010; Hansági 2014). Ez a fellendülő, sőt virágzó médiumháttér kedvezett az irodalom fellendülésének. Jókai novellái először folyóiratokban folytatásokban jelentek meg, sőt így jelent meg először minden regénye, a *Szegény gazdagok* kivételével. Maga is vérbeli újságíró, lapszerkesztő volt.

Első nyomtatásban megjelent novellája az *Istenítélet* (1845, Tavasz. Zsebkönyv, Pápa, Református Főiskola). Lovagkori vadromantikus történet, a Képzőtársaság (mai terminussal: önképzőkör) pályázatára írta.

A 19 novella a megjelenés sorrendjében a következő: *Nepean sziget* (1845, Életképek), *Márce Zára* (1845, Pesti Divatlap), *A nyomorék naplója* (1846, Pesti Divatlap), *A gonosz lélek* (1846, Pesti Divatlap), *Sonkolyi Gergely* (1846, Életképek), *Házasságok desperációból* (1846, Pesti Divatlap), *A remete hagyománya* (1847, Pesti Divatlap), *A munkácsi rab* (Reguly-Album, 1850, de 1846-ban írta), *A bűntárs* (1847, Életképek), *A serfőző* (1847, Életképek), *Az átkozott ház* (1848, Unio. Zsebkönyv. Kolozsvár, 1847-ben írta), *Az aegyptusi rózsza* (1847, Életképek), *Keselyő Péter* (1847, Életképek), *Adamante* (1847, Életképek), *Hyppona romjai* (1848, Életképek), *Az üstökös útja* (1848, Országgyűlési Emlék. Politikai, történeti és szépirodalmi almanach. Szerkesztette Vahot Imre), *Emberek és kétlábú állatok* (1848, Életképek), *A ritkaságyűjtész* (1848, Életképek), *Egy római polgárnő* (1848, Életképek). Láthatjuk, hogy a novellák – három kivétellel – folyóiratokban, folytatásokban jelentek meg.

A Nepean-szigettel (1845) már feltűnést keltett, Petőfi versben üdvözölte (*Egy fiatal íróhoz*). Az *Életképek*ben jelent meg, és olyan sikere volt, hogy ezután mind az *Életképek*, mind a *Pesti Divatlap* örömmel közölte novelláit (a harmadik divatlappal, a *Honderűvel* nem volt kapcsolata). Jókai 1847 közepén – mindössze huszonnégy évesen – átvette az *Életképek* szerkesztését.

Novelláinak első gyűjteménye a *Vadon virágai* (1848) című kétkötetes mű volt. Első kötetének tartalma (6 novella): *Márce Zára*, *Házasságok desperációból*, *Sonkolyi Gergely*, *A Nepean-sziget*, *A gonosz lélek*, *A nyomorék naplója*; a második kötet tartalma (4 novella): *A bűntárs*, *Az átkozott ház*, *A serfőző*, *Az aegyptusi rózsza*. Jókai ügyelt arra, hogy mindkét kötetben legyen humoros novella, az elsőben a *Házasságok desperációból* és a *Sonkolyi Gergely*, a másodikban *A serfőző*.

A kritikai kiadásban szerepel az *Istenítélet* is, tehát húsz novella (*Elbeszélések* 1971, s. a. r. Oltványi Ambrus), az utolsót – *Egy római polgárnő* – lelkesítő céllal írta; ez már 1848. március 15. után publikált szépprózai írása.

A kritikai kiadás (1971) ismerteti a novellák közléseit, fordításait, keletkezésüket, háttérüket, a szakirodalmat, a szövegváltozatokat, a tárgyi és nyelvi magyarázatokat. Mindegyik méltatója hangsúlyozza a fantázia túltengését, a szélsőségek kedvelését, a képtelen ellentéteket, de azt is megemlíti, hogy előremutató vonások is jelentkeznek Jókai első műveiben: ilyenek a megragadó tájleírások, a népies humor, a ritmikus próza.

2. Néhány vélemény a szakirodalomból

Zsigmond Ferenc 1916-ban publikált *Jókai írói munkássága a szabadságharcig* című tanulmányában elemzi a novellák és az első regény előadásmódjának a technikáját: a kérdő felkiáltásokkal kezdődő különleges helyzeteket, a különleges embereket és csodálatos történeteket, ellentéteket, patetikus hasonlatokat. Az egyéniség kultusza, a kötöttségek elleni lázadás, kivetettség jellemzi hőseit: mindezek a romantika jellemzői. Zsigmond Ferenc találó megállapítása az első regényről: „Ezek a lapok regénynek talán rosszak, de általában *költeménynek* elsőrendűek” (Zsigmond 1916: 294); *költeménynek* elsőrendűek – a novellák részletei is. Elemzi a francia romantika, elsősorban Victor Hugo és Eugène Sue hatását: „Jókait a francia romantikus írók olvasásához éppen a hazai közhangulat és az uralkodó irodalmi divat vezette” (i. m. 297); „a francia-imádók felekezetéhez tartozott”; később maga írja: „Mindnyájan franciák voltunk.” Összességükben sablonosnak tartja a korai novellákat: „Az elrendezés, sőt az előadásmód technikája is egészen sablonos” (i. m. 285). Kivételt képez a három humoros novella és talán *A bűntárs* (i. m. 283). (*A bűntárs* valóban elkülönül a többi novellától, mint később látni fogjuk.)

Galamb Sándor úgy véli, hogy az 1840-es évek novellái olyanok, mint a kivonatolt regények, a regények tulajdonságai jellemzik őket. Romantikus alkotások, bár ekkor már hazai novelláink közelítenek a realizmus felé, törekszenek az egyszerűsége, az egyénítésre, a karaktervonások vegyítésére és a népiességre (Galamb 1921: 100).

Szinnyei Ferenc bemutatja és elemzi az első novellákat: ő is hangsúlyozza a francia romantika hatását, elítéli a szélsőségeket, a túlzásokat; ugyanakkor dicséri hangulatos és megragadó tájleírásait, a népies novellák humorát és friss nyelvezetét (Szinnyei 1926: 195). Feltűnő ezekben a leírásokban a sok idegen eredetű növénynév, valóban tudálékosnak hatnak, erre mind Szinnyei, mind később a nyelvész Tompa József is felhívja a figyelmet (Tompa 1955: 313–434).

Nyilasy Balázs meggyőzően bizonyítja, hogy Jókai regényei a romance-típusba tartoznak (Nyilasy 2005). Nekünk egyetlen terminusunk van a hosszabb prózai alkotásra: *regény*; az angoloknak kettő: *novel* és *romance*. Nagyon röviden azt mondhatjuk, hogy a romance-ot cselekményesség jellemzi, hőset valamilyen vágy hajtja, próbatétel előtt áll, magasabb értékek vezérlik, modellszerű. A hőshöz hozzátartoznak a mindennapi kisemberek, egyenrangúak vele, a nagy egész részei. Ebből a szemszögből nézve a korai novellák nem előzik meg a nagy regényeket, egészen mások (talán *A Nepean-sziget* kivétel), Galamb Sándornak csak részben van igaza: a korai novellák nem a műfaj, hanem ez érvelés és a stílus szempontjából készítik elő a nagy regényeket.

Szajbély Mihály Jókai-monográfiájában bemutatja a francia irodalom hatását, majd a *Jókai és az egyszerű formák 19. századi mutációi* című fejezetben foglalkozik az első novellákkal (2010: 43 kk.): „novelláinak és regényeinek többsége valóban a szóbeliség André Jolles által leírt egyszerű formáira, azokon belül elsősorban a mese és a mítoszra vezethető vissza” (i. m. 49; vö. Jolles 1982). Ezáltal kielégítette a korabeli olvasóközönség igényeit.

Szilágyi Márton úgy véli, hogy Jókai korai novelláit nem regényei viszonylatában kellene elemezni, nem úgy, mint előtanulmányokat regényeihez, hanem úgy, mint független alkotásokat (Szilágyi 2015: 38; 2016: 200). Ez igaz, de azért a Jókai-novellák sok szempontból kapcsolódnak a Jókai-regényekhez.

Sőtér István monográfiája első fejezetében összefoglalja a Jókait ért támadásokat, a körülötte kibontakozó vitákat. A sztereotípiákat ekképp foglalja össze: „A türelmetlen vagy csak kissé rosszakaratú szemlélő legott kész az ítélettel: Jókai nem több amolyan könnyű szórakoztatónál, kedélyes terjengős mesélgetőnél, kiből hiányzik a vérbeli művészt oly csalhatatlanul jellemző tudatosság és hitelesség, ki mindenütt a legkényelmesebb utat keresi, valósággal iparszerűen gyártja műveit, melyek egy anekdota-gyűjtemény s egy Dumas-féle kalandregény fonák kereszteződése. Történetei legfeljebb a serdülőkor éveiben nyújthatnak szórakozást – azon túl csak bosszankodással, minduntalan elégedetlenséggel olvashatjuk őket” (Sőtér 1941: 10). Ezzel szemben: „Mégis lehetetlen fel nem figyelni arra a rejtett, utánozzhatatlan hangra, mely ezekből a regényekből szól hozzánk, a varázslatra...” (Uo.) Jókai „nemcsak olvasóközönséget teremtett, hanem meg is nyitotta előttünk a magyar regény egyik lehetőségét, s utat mutatott az álom és képzelet irracionálisába, melyhez időnként visszatér egy-egy nemzedék” (i. m. 21). Nagy igazsága van az „időnként visszatér egy-egy nemzedék” meglátásban: a kutatók nemzedéke már visszatért, talán visszatér a közönség is (ha egyáltalán fognak még olvasni az emberek).

Jókai maga így ír első műveiről: „Ekkor tele voltam egészségtelen képzelődéssel. Amiket írtam, csupa világfájdalom, embergyűlölet, szentimentális érzékenység. [...] Kerestem a rendkívüliségeket, a soha meg nem történteket. Ambitióm volt olyan helyeken járni, ahol még pegazus patkója nyomot nem hagyott” (idézi a kritikai kiadás, 1971: 538). De *A tengerszemű hölgy*ben másképpen is megszólalt: „Ha még egyszer visszatérhetnék az életem útkezdetére, megint újra azokba a lábnyomokba lépnék bele, amiket már egyszer hátrahagytam” (idézi Zsigmond 1916: 272).

3. A Nepean-sziget

Az elmondottak illusztrálására idézzük fel *A Nepean-sziget* tartalmát és egy részletét. (Új-Kaledónia és Új-Zéland között van Norfolk-sziget, tőle délre a Nepean-sziget, még délebbre a Philip-sziget; tehát létező szigetekről van szó a novellában. Jókainak jók voltak az értesülései. Az internetről származó információ szerint: A Nepean-sziget ma lakatlan, a tenger körülötte veszélyes. Nevét Sir Evan Nepean brit politikusról, gyarmati ügyintézőtől kapta, aki Norfolk megalapításakor, 1788-ban volt hivatalban.)

A Nepean-sziget (1845) deportáltak szigete, ahová a legelvetemültebb bűnösöket viszik, hogy az emberek ne is tudjanak ilyen bűnökről. Itt garázdálkodik a szívevő, a nepeani hóhér, a vakondok és egyéb borzasztó alakok: emberek, férgek, vadállatok. Óriási ellentét feszül a sziget paradicsomi szépsége és rendeltetése között. Ide hoznak egy ártatlan, szép hölgyet. Szerencsére nem lesz baja, mert védelmébe veszi a „jó ördög”, egy erős, idősebb férfi, aki önbíráskodásai miatt került a szigetre. Szövegeteket kötnek: „A rossz világból száműzött angyal és a pokolszigeti jó ördög kezét fogtak, hogy egymást védni fogják!” Egy óriási vihar következtében egy szép ifjú is ide vetődik, aki nem más, mint a leány szerelmese, Géza. Sok bonyodalom után természetesen megmenekülnek, és a gonosz kormányzó, azaz a lány nagybátyja, aki el akarta őt pusztítani, kerül a szigetre, és rettenetesen bűnhődik: megőrül. A jó ördög is visszakerül a társadalomba, és becsületes ember lesz.

A novella lezárása rejtélyes, de jellemző a reformkorra és a fiatal Jókai gondolataira:

Géza és Mária mint éltek tovább?

Nem akarom a költői igazságtételt azáltal zavarba hozni, hogy további életök folytatását ide írjam; elég azt tudnunk, hogy elvégre csakugyan boldogok lettek, ha nem ezen is, de legalább a másvilágon.

Az volt Géza minden viszontagságainak alapja, hogy honát jobban szerette, mint magát, jobban, mint nejét, s hogy az ily szeretetért mi szokott lenni a fizetés? Beszélnek róla a krónikák.

„A novella egyik főalakjáról, Gézáról az író azt is elmondja, hogy hazáját politikai száműzöttként kellett elhagynia” – olvashatjuk a kritikai kiadásban. Ez a motívum az elbukott európai szabadságharcokra utal, elsősorban az 1794-es és az 1830-as lengyel felkelésekre: a reformkori Magyarországon rokonszenveztek a lengyel mozgalmakkal. (Az önkényuralom éveiben ezt a befejezést kihagyták a novella közléseiből.) „Valami lázas álmokkép az egész, mégis roppant hatást tett az akkori közönségre, s ma is elkápráztat a benne megnyilatkozó fiatal képzelet csodás vakmerősége, melynek szemfényvesztő, gyönyörű leírásai valóságos szemlélet hitét keltik az olvasóban; ennek az egzotikus cselekménynek motívumai közt is ott szerepel már a hazafiúi méltatlan száműzés vértanúsága” (Zsigmond 1824: 22).

Két megfigyelést is tehetünk. Talányos ez a befejezés, többféle gondolatunk is támadhat: Géza börtönben végezte, ezért nem lehettek boldogok? Nyomorban tengette életét, mint Jenőy Kálmán (*És mégis mozog a föld*). Zsigmond Ferenc is írja, hogy „megoldás nélküli, kesernyés befejezés” jellemzi (Zsigmond 1916: 279). Később is több talányos befejezése van Jókainak, gyakran élt ezzel a lehetőséggel – novelláiban és regényeiben egyaránt –, a legfurcsább *Az élet komédiásainak* kétféle befejezése: Válasszon az olvasó? Melyiket kedveli jobban? Mindenképpen további gondolkodásra készítet (később visszatérek rá az enthümémával kapcsolatban). A másik megfigyelésünk: akármilyen távoli és vad helyszíneken játszódnak is le ezek a korai novellák, többnyire kötni lehet őket valamelyik korabeli eseményhez: a nyomorék Wagramnál sebesült meg (*A nyomorék naplója*), Álmay Manó a napóleoni háborúk idején a legrettenetesebb bünt követte el: elárulta hazáját (*A gonosz lélek*), a cselekmény az 1809-es győri vereség idején játszódik (*A serfőző*), utal a győri vereségre a többi

humoros novellában. Szilágyi Márton sokat foglalkozik tanulmányában a „győri vitézséggel” (Petőfi gúnyos szavai), valamint azzal, hogy Jókai sokat és elítélően ír korai novelláiban az árulásról (Szilágyi 2015; 2016). Későbbi regényeinek is vissza-visszatérő témája az árulás, ezért szenteltem ennek egy teljes fejezetet *Jókai és a retorika* című könyvemben (Adamikné Jászó 2016).

Az első sikeres novellában is olvashatunk Jókai stílusára jellemző, varázslatos és szemléletes leírásokat, tele a furcsa növény- és állatnevekkel:

Néhány nappal az esőszakok előtt, egy naplemenet után, pompás tünemény mutatkozott a Nepean és Norfolk közötti tengeren: – az egész vízgyetem lánghabokká lenni látszék, átvilágítva, mint egy híg chrysopras-özön villanyos foszforfénnel; mely tünemény nem szokatlan a déli tengerben, s rendesen közelgő vízforgók előjele. A keresztűsugárzott óceán habjai között a mélyben úszó tengerlakók ezrei látszottak elő, mintha egy alulról világító tűzforrás ragyogna pikkelyeiken; – minden színű korallerdők, a gorgoniák, alcyonok, flabellák számtalanjai, az óriás anserina, mely háromszáz lábnyi mélységből emeli fel koronáját a víz színére, s a százkarú állatnövényi csodák, mind egymással összetenyészve, tűntek fel a tengerszín alatt, ismeretlen, megfoghatatlan pompában, rengetegeket, mezőket, virányokat a vizek fenekén!

Ez a lelkes (felkiáltójellel is megerősített) részletező, fokozó leírástechnika később is jellemző Jókai prózájára. A felsorolás (*enumeratio*) alakzata (a tengerlakók általános fogalom van elől és utána a fajták részletezése) megmozgatja fantáziánkat (és a mai televíziós tenger alatti felvételek mindezt igazolják), a megszemélyesítések erősítik a képzeletet (az anserina a király, hiszen koronája van). Nemcsak a különleges nevek sorjáznak, hanem különleges, maga alkotta szavak is, ilyen az *összetenyészve*. (Később visszatér a víz alatti világ csodás leírása *A tengerszem tükre* című novellában.)

Már az első sikernovella kapcsán fel kell hívni a figyelmet két olyan szövegszervezési eljárására, amely gyakran előfordul későbbi műveiben, de már a *Hétköznapokban* is. Ez a narratív metalépszisz, amelyet Gerard Genette írt le a *Figures III*-ban (Genette 1972). Lényege az, hogy az író kilép a szövegből, és bevonja olvasóját a cselekménybe, ezáltal a közös névadásba: „Ily kitüntetésben osztozott Victor, vagy, minthogy magyarul írunk, legyen neve: Géza. / Családi neve nem akar eszembe jutni, majd talán valakinek eszébe jő, – addig is nevezzük őt röviden Gézának. / Száműzve hordta a nagy honáldást keblében egyik tengertől a másikig” (lásd a példákat: *Jókai és a retorika*, 246). – A másik jellegzetesség a kérdések halmozása, ezt kritikusai a szemére szokták hányni, pedig – mint arra N. Dely Zsuzsa is felhívja a figyelmet – szövegszervező funkciójuk is van, tudniillik felkeltik az olvasó érdeklődését (N. Dely 1969). Az olvasó előfeltevéseket (preszuppozíciókat) fogalmazhat meg, és ezek az előfeltevések fontosak az érdeklődés fenntartásában, például (a jó ördög):

El fog-e jutni kisdéd csónakával a sydneyi öbölbe? Nem temetik-e el az úton a habok? Nem vesz-e el éhen? / Vagy ha megmenekült, fogja-e ő a törvényszéket felkeresni, hogy ott barátjaiért panaszkodjék, s magát újra elfogassa? / Nem fogják-e őt, mint szökevényt, azonnal fenytésül letartóztatni, mielőtt panaszát elmondhatná? / S nem hiába fognak-e akkor várni szabadulásra a pokolszigeten hagyott baráti?

Mindkét alakzat a retorikus magatartás jellemzője: az elbeszélő ügyel hallgatóságára, azaz olvasóira, ügyel a kapcsolattartásra. Ez is olyan sajátossága Jókai prózájának, amely későbbi műveiben is megőrződik.

Az első sikernovellára több időt fordítottunk, következzen a novellák retorikai elemzése, szempontjaim a következők: 1. retorikai szituáció és hatás, 2. szerkezet, 3. érvelés, 4. stílus. Zsigmond Ferenc azt írja, hogy az első sikernovella receptjét alkalmazza többi novellájában is Jókai (Zsigmond 1916: 283), kivétel a három humoros novella és talán *A büntárs*. A recept megjelölés túlzás, látjuk majd, hogy bár mindegyiket a romantika stílusa jellemzi, sok különbség is van közöttük. *A büntárs* valóban elkülönül, ezt helyesen érezte, de nem indokolta meg.

4. Az első novellák retorikai elemzése

4.1. A retorikai szituáció, vagyis a probléma a tragikus novellákban a társadalmi és a természeti törvények megsértése: a bűn és a büntudattal járó bűnhődés vagy a bűn büntetése, gyakran a bosszú. A novellák bűnösei-bűnözői társadalmon kívüli lények, elhagyott, rettenetes helyeken élnek, valóban a fantázia szülöttei. Kivételt képez *A büntárs* című novella, tulajdonképpen ez az igazi novella, amennyiben elfogadjuk azt a meghatározást, hogy a novella társadalmi problematikát helyez a középpontba, a való életet: ebben az esetben a nők igazságtalan társadalmi helyzetét. A komikus novellák hősei is kívül állnak a társadalmon, értelmetlenül különcök, de az ellentét humorban oldódik fel, nem lesz belőle tragikus konfliktus.

A retorikai szituáció – emlékeztetőül – háromtényező: 1. adva van egy probléma, amelyet meg kell oldani, egy hiány, egy válsághelyzet, amelyet meg kell szüntetni, egy szükséglet (*exigence*); 2. adva van egy olyan hallgatóság (*audience*), amely érdekelt a probléma megoldásában; 3. és mindez kényszerítő erővel hat az íróra, érvelésére és stílusára, ezek a kényszerek (*constraints*). (A retorikai szituáció fogalmát Lloyd Bitzer fogalmazta meg a *Philosophy and Rhetoric* folyóirat induló, 1968-as számában.) A társadalmi rend hierarchiája nagyon is az érdeklődés középpontjában volt a reformkorban; a társadalmi rend elleni lázadás pedig a romantika jellemzője. A „hallgatóságot”, azaz az olvasókat érdekelte a rend megsértésének a problémája, még ilyen szélsőséges formában is, a közhangulat igényelte a romantikus alkotásokat (gondoljunk arra, hogy ez az időszak a nagy romantikus operák és egyéb romantikus zeneművek korszaka). Erre bizonyíték a fiatal Jókai népszerűsége, sőt novelláinak **hatása** író társaira is. Jókai nagyon sok követőre talált, követőinek seregét Szinnyei Ferenc térképezte fel, és a kritikai kiadás is Szinnyei listáját idézi. Jókai hatása megnyilvánul az egzotikus környezet választásában, a fantasztikus és túlzó leírásokban, a borzalmak halmozásában és a „túldíszített előadásban, a dagályos pátoszban, az aposztrofáló és kérdésekben tobzódó stílusban (pl. a novellák kezdetén)” (*Elbeszélések* 1971: 488).

Szinnyei Ferenc ismerteti Jókai első novelláinak problematikáit, a legcélszerűbb idézni ezt az ismertetést a retorikai szituáció érzékeltetésére (Szinnyei 1926/II: 190–1): „*Marcze Zára* (1845) a Fruscagora borzalmas és titokzatos barlangjában lakó szörnyű vén leány, aki bosszút áll kedvese haláláért egy egész népen. *A nyomorék naplója* (1846), melyet egy elhagyott avar-pusztta közepén álló odvas fába rejtett

az írója, szerelmi tragédiáról szól tele bosszúval, végtelen lelki szenvedéssel s az erőszakos halálnemeket elsoroló melléklettel. *A gonosz lélek* (1846) egy rengeteg járhatatlan helyén épített, farkasok őrizte házban lakó borzalmas és gonosz aggasztán, ki agyonvert ember ruháját s akasztott ember haját viseli. Ördögi gazságainak elkövetése után köztisztelettől környezve hal meg Amerikában. *A bűntárs* (1847) egy szerencsétlen feleség, kit gaz férje hamis tanúságra kényszerít s ki ezért sokáig kínosan vezekel. Torz arcú fia undok szörnyeteggé, gyűjtogatóvá lesz s vérpadon pusztul el. *A remete hagyományá-hoz* (1847) egy Beszkid-vidéki kóborlásakor jut, midőn a vihar egy kunyhóból nyíló rejtelmes szikla-barlangba űzi, hol félelmesen néma emberalakra bukkan. Érintésére az évtizedek óta halott porrá omlik. A talált naplójegyzetek egy csalódott s gyilkossá lett embergyűlölőnek rémes álmait s az emberi gonoszság számos válogatott esetét tartalmazzák. *Az aegyptusi rózsza* (1847) Ione, Isis papnője, ki a Moeris tavának szigetén lévő föld alatti üregekben mindenféle mágikus csodával megtéríti Sanherib király fiát. Az ifjú szerelmes Ionéba, mégis gyilkosa lesz (a Sphynx szemüregén belőtt nyíla őt találja el). Sanherib harcosait a homokzivatar temeti el.

Adamante (1847) egy hálátlan rossz nő, aki öreg jóltevőjét és férjét megcsalja, meg akarja mérgezni s mikor megvakul, hamis bűnbánatával újra megcsalja s megszökik vagyonával. Tengeri vihar pusztítja el szeretőjével együtt s most egy hajóroncsan úszik a két holttest s fölöttük papagája rikácsol, ki egykor elárulta hűtlenségét. *Az átkozott házat* (1848), mely az avar közepén áll lakatlanul s mindenkitől kerülve, egy gazdag ember építtette, kit valami átok üldöz, mert minden szerencsétlenül üt ki, amibe csak kezd. Szerelme is boldogtalan, a szeretett leány szíve másé. Egy házat épített számukra. A menyegző éjjelén lova halálra hurcolja, a ház lakói pedig reggelre mind halottak. A ház egy meleg forrás fölé épült, melynek fojtó gázai megölték őket.

Az egykori »Hyppona helyén« valahol Abesszínián túl, Afrika belsejében egy nép lakik, hol a testvérek összeházasodnak. A novella magyar hőse is testvérét veszi feleségül a Kárpátok egy rejtett zugában (*Hyppona romjai*, 1848).

Érdekes, hogy Szinnyei nem tárgyalja *Az üstökös útja* című víziót, lábjegyzetbe tette, zavaros, beteges fantazmagóriának minősíti; ugyancsak ebben a lábjegyzetben említi meg az *Egy római polgárnőt* mint egy véres történetet a római császárok korából.

Szinnyei fontos megállapítást tesz: „A fiatal Jókai valóban olyan történeteket írt, amelyek nemcsak hogy meg nem történtek, hanem meg sem történhetek sehol s a szem nem látta, titokzatos, csak a fantáziának hozzáférhető helyeket lehetetlen ember-fantomokkal népesítette be és fül nem hallotta borzalmaknak, csodálatos és rendkívüli eseményeknek színhelyeivé tette” (Szinnyei 1926/II: 190).

A hihetőség fontos esztétikai alapelv, már a *Rhetorica ad Herennium* szerzője is megfogalmazta: „Az elbeszélésben három követelménynek kell meglennie: a rövidségnek, a világosságnak és a valószínűségnek” (1, IX: 14). Az elbeszélésen ugyan a szónoki beszédben elhangzó narrációt érti, de azért megállapítása érvényes a novellára is. Szinnyei szerint a végletesen fantasztikus elbeszélések ideig-óráig, kortól és hangulattól függően szórakoztatók, éppen ezért rájuk lehet unni. Azt írja körülbelül száz éve, hogy a mai olvasó számára érdektelenek, unalmasak a fantasztikus történetek. Lehetséges, hogy akkoriban így volt, de manapság az elidegenítés és

a szenvtelenség kultusza után ismét divatba jött a „fantasy”-irodalom, divatosak lettek a kalandos regények és fantáziafilmek, amelyekben varázslók, szárnyas fejedelmek és egyéb csodálatos lények röpködnek a föld felett, a Földön kívül a világűrben és távoli bolygókon (Jókai fantáziatörténetei kincsesbányát képezhetnének élelmes filmrendezőknek, ha ismernék őket). Lehetséges, hogy Sőtér István ennek a korszaknak az előszelét érezte meg 1941-ben?

Jókai elhagyta ezt a stílust, de nem teljesen: időnként később is kedve kerekedett efféléket regélni, ilyenek például *A három márványfej* és az *Egy hírhedett kalandor a XVII. századból* képtelen történetei, valamint az *Egészen az északi pólusig* hihetetlen eseményei.

Humoros novellái a magyar valóságba viszik az olvasót. *A Nepean-szigetet* egy évvel követi a kitűnő *Sonkolyi Gergely. Isten nyugosztalja meg szegényt!* (1846), majd a *Házasságok desperatióból* (1846), *A serfőző* (1847), a *Keselyő Péter* (1847). Humoros az *Emberék és kétlábú állatok: Egy férj, ki mindig párbajt ví; A ritkasággyűjtész. A Hol leszünk két év múlva? Vagy három excollega Sibiériában* (1848) inkább tréfás karcolat, nem szerepel a korai novellák kritikai kiadásában. Szinnyei minősítése túlságosan szigorú: „felszínes tréfa, de sok humorról s a magyar viszonyokra célzó szatírával megírva” (i. m. 197). Azért ezekben a novellákban is fellelhető a társadalmi probléma: Sonkolyi Gergely mihaszna, ostoba ember, felesleges szigorral őrzi/öriztetni a lányát (erre utal a neve is: a sonkoly a méz kipergetése után visszamaradt lép, haszontalan anyag; beszélő névvel van dolgunk; érdekes, erre az összefüggésre senki nem utal a szakirodalomban); Keselyő Péter a falu poétája, versfaragó, elvetélt zseni; a reménytelen házasságok tulajdonképpen két házasság: az egyik pénztelen férfi elveszi a kövér szakácsnőjét, a másik szintén pénztelen a sovány szobalányát, kiderül, hogy az asszonyok is szegények; a serfőző egy rettenetesen kövér cseh kocsmáros, aki, miközben elbújik a harcok elől, lesóványodik.

Később Jókai sok külföldi és/vagy ókori tematikájú novellát írt, első korszakában két ókori témájú van: *Az aegyptusi rózsza* és részben a *Hyppona romjai*; a humoros novellák közül cseh főhőse van *A serfőző*nek. Később novelláinak sokféle a miliője: hazai és külföldi, jelenkori és ókori, nem létező, mesebeli országokban játszódó: a változatosság igen nagy, tematikája mindig érdekes. „Jókai sohasem unalmas” – ahogyan annak idején Erdélyi János mondta.

4.2. Szerkezet. A novellák **szerkezete** meglepően változatos. Szinnyei ezt írja: „Reális környezetrajzot, jellemzést, lélekrajzot nem is kereshetünk bennük, még igazi kompozíciót sem. Csak rikítóan izgató tableau, jelenetek laza sorozatai. A hatásadászat kedvéért néha a legerőltetettebb kombinációkra vetemedik az író” (Szinnyei 1926/II:192). Ha megvizsgáljuk a novellák szerkezetét, egészen biztosan megcáfolhatjuk a kompozícióról mondott negatív állításokat (egyébként számos kritikusa szemére hányja a laza kompozíciót, az események halmozását – legújabbán idézi Hansági 2014: 181).

Idézzük fel az általánosan elfogadott meghatározást: a novella (latin ’új, újdonság’): „rövid, a végpont felől szerkesztett prózai mű, amely a részletező mellék-szemponthoz kizárásával egyenletes tömörséggel halad a csúcspont felé, s azt elérve

meglepő fordulattal zárul” (Világirodalmi Lexikon 9/428; tegyük hozzá a fogalom értelmezéséhez: ’kis újdonság’). Azt mondhatjuk tehát, hogy a novella szerkezete lineáris. Van lineáris szerkezetű novellája is Jókainak. De megfigyelhetjük az elágazásos fraktálszerkezetet, a keretes szerkezetet többféle variációban, például belső mesével. Előfordul a mozaikos szerkesztés, valamint a kirakós-víziós szerkesztés és a leíró novella (ez utóbbi kettő Szávai János terminusa bizonyos modern novelákra).

Elöljáróban egy általános megjegyzés: Jókai legtöbb novelláját fejezetekre bontja, és a fejezeteket római számokkal látja el, olykor csillaggal, szaggatott vonallal különíti el az egységeket. Ezek is kompozíciós megoldások, bár ezeket regényszerűnek tartják. Korai novelláinak terjedelme nem különösebben hosszú, többségük húsz-harminc oldal körül mozog. A szakirodalomban különböző vélemények olvashatók a novella terjedelméről. Edgar Allan Poe szerint a novella egy ültőben elolvasható, maximum két óra alatt. A kritikai kiadás száz oldalban maximálja a terjedelmet, azon felül kisregényekről, illetőleg regényekről beszél (1971: 462).

Lineáris szerkezete, tehát előre haladó, mellékszálak nélküli szerkezete van *A bűntárs* című novellának. Az események egymásból, egymás után következnek: Matildot egyszerűen, a megkérdése nélkül hozzáadták Imréhez. Imre afféle negatív korunk hőse:

Nem templom többé az emberi lélek, hol a becsület, az erény, a szerelem oltár szentségei; bolt az ember lelke, hol e szentségeket veszik s eladják s alkudnak fölöttük, s mikor nincs mit eladni többé, azt mondjuk: hogy ez az ember kiművelte magát! Ily kiművelt férfiú volt Imre.

Egy barátja, Lentey Pál rábízta Imrére vagyonát: pénzt és ékszereket. Imre ellopja a vagyont, letagadja a tárgyaláson, hogy valaha is nála volt, és feleségét kegyetlen módszerekkel rákényszeríti a tagadó tanúvallomásra. Lentey kétségbeesésében leszúrja Imrét, majd öngyilkos lesz. Imre halálos ágyán bevallja feleségének, hogy a vagyont nem költötte el, hanem elrejtette a padló alá. Az özvegy ikreket szül: egy szép kislányt és egy rettenetesen csúnya fiút: Linát és Makárt. Tizenhat év telt el. Matild neveli Lentey négy árváját, egy maradt életben: Dezső. Makár, miután felgyújtotta a házat, elszökött, és egy idő múlva híre kelt egy gyújtogatónak, akinek a nép a Csudafő nevet adta. Dezső és Lina összeházasodnak, és Matild odaadná nekik az elrejtett kincset. De megjelenik a gonosz Makár, és ekképp magyaráz (ez a *brevitas* gondolatalakzata is egyben, gyakori Jókai regényeiben):

„Örült is vagyok, átkozott is vagyok, de igazat mondok, olyan igazságot, melytől lelked is meghalálozik. A te apád bizományban adta az enyimnek e pénzt, az én apám eltagadta, elesküdté azt tőle, és a te apád megölte az enyimet és magát.

Makár felgyújtotta már jó előre a házat, az emberek odafutottak, és kiszabadították a benn rekedteket. Dezső Matildot hozza ki, a kincs benn égett, szegények maradtak, de boldogok. A gonoszt elérte büntetése: vérpadon pusztult el: lefejezték.

Látható, hogy egymás után jönnek az események, akkor is, ha két részből áll a novella (sok részletet, így Matild álomlátomásait kihagytam). A novella lírai bevezetése a nők kiszolgáltatott helyzetéről szól: „Csak a nő van a jog égiszén kívül felejtve!” A kritikai kiadás felhívja a figyelmet arra, hogy a nők egyenjogúságának kérdése felszínen volt a nyugati irodalomban is, elsősorban George Sand munkásságában. Ez a novella jelenkori problémára irányítja a figyelmet, még akkor is realistának mondható, ha olyan romantikus elemekkel van tele, mint az álomlátások, a tűzvészek és a Quasimodo-szerű szörnyember (Victor Hugo hatására állandóan hivatkozik a szakirodalom – joggal).

Lineáris a szerkezete *A Nepean szigetnek*, *Az átkozott háznak*, az *Egy római polgárnőnek*, valamint a két humoros életképnek, ezek: *Emberek és kétlábú állatok: Egy férj, aki mindig párbajt ví; A ritkasággyűjtész*.

Fraktálszerkezet. Olyan ez a szerkesztés, mint egy fa: van törzse, van egy főága, és vannak oldalágai, ezek az oldalágak a főághoz csatlakoznak. Fraktálszerkezetnek nevezem, de ehhez szükséges némi magyarázat.

Az euklidészi geometria mellett létezik a fraktálgeometria (Benoit Mandelbrot elmélete). Értelmezéséhez egy interjúból idézek: „Miért ilyen elterjedtek a fraktálok világunkban? – A kérdést meg kell fordítanunk: valójában az a furcsa, hogy a letisztult, euklidészi geometria egyáltalán működik. Csak az ember által alkotott tárgyakat és az egyensúlyi kristályokat határolják egyenes vonalak, sík lapok vagy síma felületek. A fraktálok a természet alapvető megjelenési formái. [...] Fraktálszerűen szerveződnek a fák ágai, a hópelyhek, a csipkézett hegycsúcsok, a vérerek szövedékei, a felhők. Ebben az a megdöbbentő, hogy a fraktálok kialakulásában gyökeresen eltérő folyamatok játszódnak le, mégis működnek olyan önszerveződő mechanizmusok, amelyek kialakítják e struktúrákat. A természetben ugyanis alig találunk egyensúlyi folyamatokat, a jelenségek zöme nem egyensúlyi történésekre vezethető vissza, ezek instabilitássorozatai alakítják ki a fraktálokat” (Magyar Nemzet 2010. nov. 13., 28.).

A fraktálok tehát természetes szerkezetek, szabálytalannak tűnnek, de mégis van sajátos szerveződésük. (Az interneten bőségesen lehet tájékozódni a fraktálgeometriáról, és azt is megtudhatjuk, hogy létezik fraktálzene és fraktálfestészet. S a kört bővíthetjük az irodalmi művek fraktálszerkezetével.)

Ezeket a gondolatokat tehát átvihetjük a regény szerkezetére is. Elképzelhető egy abszolút szabályos, kimért szerkezet (ilyen például a Freytag-piramist követő), de egy mese, egy novella, egy regény – főleg egy *romance*-típusú regény – nem ilyen szabályos: követi az események vagy az elbeszélő hangulatának sodrását: elágazások jellemzik. Van benne rendszer, de nem olyan, amelyet egy szigorú komponista elvárna. Az ilyent nevezem fraktálszerkezetnek.

Egyébként az ilyen szerkesztés összhangban van a retorikai érveléssel. Ezt úgy értem, hogy a retorikai érvelés nem formális logikai érvelés, hanem valószínűségi érvelés, az igazolható véleménnyel foglalkozik. A bizonyíték nem a szillogizmus cáfolhatatlan nagy premisszája, hanem a többé-kevésbé erős érvek elfogadhatósága. Az ember által alkotott, elvont formális logika szabályos, de az emberek mindennapi érvelése ehhez képest szabálytalan, mint a valóság, de mégis van benne rendszer. Gondoljuk meg: a mindennapokban nem beszélünk logikai-matematikai képleteket követve; furcsa volna, de az is furcsa volna, ha egy matematikus a retorikai argumentáció logikáját követné, és nem a formális logika szabályait.

Jókai stílusát a beszélnyelviség jellemzi (erre minden monográfusa utal), láttuk, hogy érvelése a mindennapi logikát követi: regényeinek szerkezete is egy természetes struktúrát követ, ezt nevezem fraktálszerkezetnek. A legegyszerűbb fraktálszerkezet kétágú: egy ág csatlakozik a törzshöz vagy főághoz; a bonyolultabbak három vagy több ágat csatlakoztatnak a főágba (lásd bővebben *Jókai és a retorika* című könyvemben).

Kétágú fraktálszerkezete van a *Márce Zára* bosszútörténetnek. Megtudjuk, hogy egy Adonis nevű ifjú szerelmes egy lányba, aki időnként megjelenik egy nagy épület ablakában, de választ nem kap, ezért kétségbeesik. Tanácsért felkeresi a Piatra Kupcseguli rettenetes barlangjában a hetven éve itt lakó szörnyű vénlányt, Márce Zárét, de az szerencsétlen jövőt jósol az ifjúnak. Ezen a ponton kapcsolódik be egy másik cselekményszál: Barlavit, a kegyetlen vajda hetven-hetvenkét év előtti története: felszámolta ellenfeleit, végül a Kupcseguliban rejtőzködő banditákat, közöttük vezérüket, Demirt, aki az akkor húszéves Márce Zára vőlegénye volt, és akit hetven társa elárult. Ez a történet csatlakozik a fővonalba: a további történet Márce Zára bosszújáról szól: megtudjuk, hogy elpusztította hetven év alatt a hetven árulót, minden évben egyet. Az utolsót élve hagyta, és bosszúja eszközévé tette. Ivó és Adonis megtámadják a kolostort. Mindenki elpusztul: kilenc falu férfinépe a barlangban, a nők az égő zárdában, Barlavit a várában. (A novella „Magyarország végvidékén” játszódik, horvát területen. Érdekes módon a Márce Zára név román szó, jelentése ’keddi boszorkány’: „Márce Zára annyit jelent, mint ’kedden este’; akkor van a babonahit szerint a boszorkányok hatalma”; Jókai szerepelteti az *Erdély aranykorában* is; vö. *Elbeszélések*, 1971: 552).

Kétágú fraktálszerkezete van a *A munkácsi rab* című novellának (érdekes, mert kereset szerkezetű is: a rab szólal meg a novella elején hosszabban, lezárásában röviden). Az öt részre tagolt novella harmadik része az elágazás: Murányi Gábor története és bosszúfogadalma. A két bosszútörténetnek – *Márce Zára*, *A munkácsi rab* – azonos a szerkezete; a kritikai kiadás is párhuzamba állítja őket, de nem a szerkezet, hanem a bosszútörténet alapján.

Bonyolult fraktálszerkezete van a *A gonosz lélek* című rémtörténetnek; főszereplőjét, Álmay Manót nem bosszúvágy hajtja, hanem eredendő gonoszság. A novella cselekménye három szálon fut: az első az unokaöcs, Álmay Iván nyomozása: Zoltán testvére sírját kutatja; a második szál egy rejtélyes esküvő jelenete; a harmadik szál a gonosz „gyónása”, azaz a rejtélyes események magyarázata. A gonosz végül a gyónását hallgató hittérítőt is agyoncsapja, aki nem más, mint Iván. A gonosz lélek végül Philadelphiában becsületrenddel kitüntetett, gazdag, köztisztelőnek örvendő állampolgár lesz – egy más világban, nem a másvilágban.

Mozaikszerkezetnek nevezem azt a típust, amelyben nincsen előrehaladó cselekménysor, hanem jelenetek vannak egymás mellé helyezve: életképek vagy zsánerképek. Ezek anekdotikus novellák. Mozaikszerkezete van a három humoros novellának, ezek: *Sonkolyi Gergely*, *Keselyő Péter*, *Házasságok desperációból*. A *Sonkolyi Gergely* négy jelenetből áll: a döglött macska esete, könyvkölcsönzés, Debora szemének gyógyítása, a farkasverem. A jelenetek célja egyszerű: Esztikét látni, a közelében lenni. Mindenféle fufangra szükség van, mert a szép kislányt igencsak őrzik, különösen

a csúnya vénlány, Debora. Természetesen a vég: happy end. Ez a novella is egyes szám első személyben van elmesélve, a kritikai kiadás azt írja, hogy „A Sonkolyi Gergely lapjain az író lényegében a maga gyermek- és ifjúkorának világát idézi fel”, nem véletlenül viseli a főhős a Csallóközi Péter nevet (*Elbeszélések*, 1971: 578). A serfőző két hosszú, részletező jelenet egymás mellé helyezése: a kocsmá leírása, majd Vendel úr bujkálásának a leírása; a bujkálás oka mulatságos: bemeséli neki, hogy a franciák elfogják, spirituszbá téve mutogatják. (A kocsmái jelenet erősen emlékeztet Petőfi víg-eposzára, *A helység kalapácsa* humorára.)

Kirakós-víziós szerkezet jellemzi *A remete hagyománya* című különös novellát. A terminust Szávai Jánostól kölcsönöztem: *Novellatípusok a magyar irodalomban* című tanulmányában ír a víziónovelláról, valamint a kihagyásos és kirakós típusról, ez utóbbit a víziónovella változatának nevezi (Szávai 1983: 631–3). Összevontam a két terminust, mivel kihagyásos-kirakós és látomásos szerkesztésről van szó alapvetően. A helyzet azonban bonyolultabb: a novella egyes szám első személyben van, ráadásul keretes szerkesztésű: a kereten belül sorjáznak a sejtelmes mozaikok.

A remete hagyománya tartozik tehát ebbe a csoportba. Keretes szerkezetű és egyes szám első személyű a novella: az író egy byroni világfájdalomtól szenvedő férfiú személyiségébe bújva mesél. Elmondja, hogy két évvel ezelőtt a beszkidí fenyveserdők magányában élt, és egyszer egy sötét völgykatlanban egy elhagyott házra bukkant. A kunyhóban az asztalnál egy férfi ült, mozdulatlanul. Amint hozzáért, a férfi összemolott, hamuvá lett. A mesélő egy csomag írott papírt talált, a tűzbe dobta, de tartalmát emlékezetébe véste, és felidézi. Itt kezdődnek a római számokkal ellátott, sejtelmes tartalmú víziók. I. „Fehér arc, sötét szív.” A remete valakiben csalódhatott. II. „Úr és szolga.” A világot egymásrautaltság jellemzi, de még a király is meghajtja fejét a halál előtt. III. „Ha tudhatná az ember, mikor fog meghalni?” Akkor talán jobb lenne az ember? Miért elmélkedik folyton a halálról? IV. Első és utolsó szerelemről van szó. Sejtésünk erősödik: valami tragikus esemény történhetett. V. „Volt egykor egy férfi, aki egy lányt örülten szeretett.” Természetesen a remetéről van szó. Hűséget esküdtek egymásnak, de ez a fejezet így zárul: „Üres hang az eskü.” VI. A lány egy furcsa mesét mond valamiféle titkos borzalomról, amely megreszketteti a szerelmes lány szívét. Ez a rész bonyolítja a szerkezetet: belső mese. VII. „Emberszeretet – embergyűlölet.” A remete hosszasan ír a gyűlöletről. VIII. Itt tudjuk meg mi történt, miért volt a hét borús és sejtelmes rész: megölte szeretőjét és csábítóját. IX. A magányos élet a vadonban. X–XI. Példázatok az emberi galádságról. XII. Rettenetes álmok felsorolása. XIII. Elmélkedés a halálról. Ehhez csatlakozik a keret rövid lezárása: „Az embert önkeze teszi legszerencsétlenebbé, s ki valaha e gondolatra rájött, hogy minden szenvedést emberi kéz, emberi fő teremte, e fájdalomából ki nem gyógyul soha.” Láthatjuk, hogy a sejtelmes víziók követik egymást, egyúttal érzelmi töltetük fokozódik, a fokozás csúcspontja az utolsó részek víziói.

Párhuzamos szerkezete van a *Hyppona romjai* elbeszélésnek. A romok a Niger és a Szenegál forrásvidékénél, Afrikában találhatók – Jókai szerint. „Évek előtt élt e romok között egy fehér hajú, fehér szakállú agg.” Egy magasabb és egy kisebb domb között ült rendesen, két sírdomb között. Az elbeszélés közepe táján, a IV. részben tudjuk meg kilétét egy levélből, amelyet a főhős olvas el: az itt élő nép éle-

tének irányítója a szeretet, ám erkölcseik különbözők, vezérüknek testvérét kell nőül vennie. Ez a nép tehát elismeri, sőt elvárja a rokonok közötti házasságot. A novella végén lezárásként ismét feltűnik a remete alakja. A novella tehát keretes szerkezetű is, de keret kapcsolódik a belső történethez, vagyis végigvonul a párhuzamosság. Ezért indokolt párhuzamos szerkezetűnek minősíteni.

A novella II., III. és V., VI. része, azaz a párhuzamos történet Hyppona erkölcsének az ellentettje: színhelye két erdélyi völgy, cselekménye vérfertőzésről és bosszúról szól. Az elbeszélés kérdésekkel zárul:

Mi hát a bűn és mi az erény? Miért erény az, mi két zónával odébb halálos vérfertőzést? Miért szent az amott, ki itt örült és elátkozott?... Hogy lehet egy eszmében együtt pokol és mennyország, üdv és elkárhozás?... Itt, itt adj világot, emberi ész, vagy törpülj le önműveid előtt.

A párhuzamos szerkezetet egy szimbólum fogja össze: a rom. Kovács Gábor *Rom és szó* című tanulmányában megállapítja: a rom eltérő korszakokat és eltérő világ-szemléleteket fog egybe (Kovács 2018: 213). Igaz. Hozzátehetjük: a rom a pusztulás szimbóluma: az idő eltüntette az erényes világot, és elpusztult a vétkes világ is.

A novella nyitánya egy szép elmélkedés a szerelemről (gondolatalakzat: *comparatio paratactica*); szövegének nagy részét elmélkedések, lírai részletek töltik ki: emiatt **lirizált novellának** is tekinthető (ez Dobos István terminusa). Egyik fő stílus eszköze a sejtetés gondolatalakzata: a szerelmesek nem tudják, hogy testvérek, az igazság fokozatosan derül ki. Lezárása is rejtélyes: az anya minden bizonynyal meggyilkolta lányát, aki vérfertőző viszonyban élt testvérével (tulajdonképpen féltestvérével). A testvér üresen találja a házat, az anya és a lánya kisgyermekével együtt eltűntek.

Leíró szerkezetű novella is létezik, ennek egyáltalán nincsen cselekménye (Szávai rendszerében az utolsó típus). Ilyen az 1847 végén vagy 1848 elején, tehát a forradalmi idők küszöbén írt *Az üstökös útja*. A kritikai kiadás nem minősíti novellának: „Nyomat sem lelni benne a novella elmaradhatatlan kellékei közé tartozó epikus cselekményvezetésnek és jellemformálásnak” (*Elbeszélések*, 1971: 736). De mivel maga Jókai novellának tartotta, bevették a kötetbe az első novellák közé. (A modern novellák osztályozását olvasva, nem okozna gondot.)

Az üstökös úgy háromszáz évenként tér vissza, és az író áttekinti a háromszáz éves periódusokat: az ősidőkben, a múltban, a jelenben és a jövőben. Az egész egy óriási vízió, a kritikai kiadás jogosan von párhuzamot közte és *A remete hagyománya* víziói között. Szinte látjuk a hazánk helyén egykor hullámozó óriási tengert, majd az ősidők buja növényzetét (mint később a *Fekete gyémántok* bevezető fejezetében), az ősemberek korát, a római, a hun, az avar időket, a magyarok viszályait: „Akartok nemzetet látni, ki egy ezred alatt semmit, semmit nem tett, ki amit jobb kezével épített, azt bal kezével lerontá, ki, mert mindig büszke volt önfaja iránt, rabszolgája lett az idegennek? Az a magyar!...” (*Elbeszélések* 1971: 417). A látomás a nemzethalál képével zárul, ez volna a jövő. A nemzethalál gondolatát több reformkori költőnk megfogalmazta, műveikkel állítja párhuzamba a kritikai kiadás *Az üstökös útját*. Azt mondhatjuk, hogy ez a novella a híres költemények prózai változata. Egyébként

műfaját a vízió és a szónoki beszéd közé helyezi a kritikai kiadás, főleg a zárlatban olvasható cselekvésre buzdítás miatt.

Keretes szerkezetű *Az aegyptusi rózsza*, de – mint láttuk – több novellának is van keretes szerkezete, sőt ezek egyéb fogásokkal is bővülnek. Keretes szerkezetű például *A remete hagyománya*, *A munkácsi rab*, az *Adamante*, különös módon a *Hyppona romjai* is.

1822-ben egy odvas fa kivágásakor találnak egy ércszelencét, benne egy pergamentet. Átadják a birtokosnak, a marquis úrnak, aki elolvassa *A nyomorék naplóját*. A napló 1772-ből való, ez belső keret, a belső történet egy évvel korábban játszódik. (Akár dupla keretesnek is nevezhetjük ezt a novellát.) Visszatér az 1772-es évhez, az elhagyott nyomorékhöz. A nyomorék visszaemlékezései meglehetősen szaggatottak, sejtelmesek; ezen az alapon a kirakós típusba is illik. A lezárás rövid: a marquis elolvasás után elégeti a tekercset. Egy sejtelmes mondat: „rendkívül sokat tartott magas származására és az ereiben folyó nemesi vére.” (Sejtjük, hogy a nyomorék az apja.) Egyébként a napóleoni háborúk hadirokkantjáról van szó, Wagramnál sebesült meg, és lett nyomorék. Szilágyi Márton a keretes megoldást – a talált kéziratot – Jókai novellái alapszerkezetének tartja, példája *A nyomorék naplója* (Szilágyi 2016: 197).

Láthatjuk, hogy Jókai első novellái igencsak változatosság szerkezeti megoldásaik szempontjából. Több olyan megoldása is van, amelyeket a szakirodalom a 20. századi novellairodalomnak tulajdonít: mondhatjuk, hogy Jókai idő előtt modern? (Igaz lehet Sötér Istvánnak.) Vagy pedig a 20. századi megoldások nem is modernnek? Mindenesetre nem lehet Jókai korai korszakát azzal a néhány lakonikus megjegyzéssel elintézni, hogy frázisos, dagályos, érdektelen, és nem erőssége a kompozíció. Az viszont elgondolkodtató, hogy egy bizonyos novellának miért van sajátos szerkezete: ha lényege a narráció, akkor lineáris; ha sok kusza esemény található, akkor fraktális; ha zaklatott emlékezés, akkor kirakós-víziószerű; ha csak egy-egy jelenetet részletezése, zsánerképekből tevődik össze, akkor mozaikos; ha az egyik szál magyarázza a másikat, akkor párhuzamos; sőt lehet az egész novella tanulságos leírás. A szerkezet variálása nem öncélú, szerepe – divatos szóval: funkciója – van. A keretes szerkezet funkciója a kapcsolattartás, gyakori, de nem mondható általánosnak.

Szokásos a fiatal Jókai műveiben azokat a vonásokat keresni, amelyek a későbbi, érett korszakban is fellelhetők, tehát megőrződtek. Regényeit sokféle szerkezeti megoldás jellemzi, például lineáris szerkezetű az *Új földesúr* és sok más regénye (Adamikné Jászó 2016: 106. kk.); fraktál-, azaz elágazásos szerkezetű több műve: kettős elágazású a *Gazdag szegények*, hármas elágazású *A régi jó táblabírák*, bonyolult, ötszörös elágazású *A janicsárok végnapjai*, még bonyolultabb a *Fekete gyémántok*; párhuzamos szerkesztésű *A tengerszemű hölgy*, sajátos párhuzamos szerkesztésű változat *A három márványfej*; keretes szerkezetű a *Szeretlem bolondjai*. Ezek a megoldások mind fellelhetők korai novelláiban.

Vannak műveiben ismétlődő motívumok. A *Hyppona romjai* főhőse, Béli Dávid egy elhagyott bánya alagútján jut le a rejtélyes völgybe. A *Forradalmi és csataképek* egyik novellájában Görgey egy elhagyott bányaalagúton vezeti ki seregét a kelepcéből (*Az elesett neje*). „O du lieber Augustin” nótáját fütyüli a madár Rynn Tamásnak (*Adamante*) – Ocskay történetében is szerepel, erkölcsi süllyedése mélypontján egy bécsi kocsmában ezzel a nótával gúnyolják (*Szeretve mind a vérpadig*). Döbbenetes

a *Hyppona romjai* egyik mondata: „Elzárkózni egy kedves, szeretett nővel a legvadabb erdő közepébe, vagy elhagyott szigetbe, csendes, látogatlan házba, s ott élvezni annak viszánszerelmét.” – Kinek ne jutna eszébe a Senki szigete?

4.3. Érvelés. A retorikai – gyakorlati vagy valószínűségi – **érvelés** szempontjából vizsgáltam Jókai regényeit (Adamikné Jászó 2016: 67. kk.), most ezt az érvelést vizsgálom meg korai novelláiban. Előjáróban rövid tájékoztatást szükséges adnom a retorikai érvelésről. Arisztotelész a formális logikai érvelés mellett kidolgozta a valószínűségi érvelést is, ezt írja: „Mindenki bizonyítással érvel úgy, hogy vagy példát alkalmaz, vagy enthümémát; e kettőn kívül nincs más” (*Rétorika*, 1356b). A magyarázat: a példa retorikai indukció, az enthüméma retorikai szillogizmus (dedukció); az indukció és a dedukció pedig a két következtetési mód, retorikai formái kimerítik a lehetőségeket: nincs más. Kevés retorikai példát találtam a korai novellákban, ezért velük nem foglalkozom (később, regényeiben gyakran érvelnek szereplői mind történeti példákkal, mind parabolákkal). A továbbiakban az enthümémáról szükséges szót ejteni.

Az *enthüméma* retorikai dedukció, azaz retorikai szillogizmus. Két meghatározása van: 1. valószínűségeen alapuló szillogizmus, 2. csonka, hiányos szillogizmus. A csonka szillogizmus is valószínű, mert a hallgatóság sokféleképpen egészítheti ki. Az *en thümo* görög kifejezés, jelentése 'ami a gondolatban van', innen az enthüméma terminus. Nem szoktuk lefordítani, mindenütt ez használatos. Nézzük meg a retorikák alappéldáját:

Nagy premissza: Minden athéni szeret vitatkozni.

Kis premissza: Szókratész athéni.

Konklúzió: Szókratész szeret vitatkozni.

Érvelésünk rendszeres, meggyőző a konklúzió, ám a formális logika szabályai szerint a bizonyíték, vagyis a nagy premissza nem cáfolhatatlan igazság: nem cáfolhatatlanul igaz, csak valószínű (biztosan vannak olyan athéni polgárok, akik nem szeretnek vitatkozni). A formális logika szerint az efféle következtetés rossz, hibás szillogizmus, de hát az emberek nem beszélnek a formális logika szabályai szerint tökéletes szillogizmusláncokban (Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 57kk.). Perelman fejti ezt ki hosszasan (Perelman 2019: 3), mondván, hogy furcsa volna, ha egy szónok a formális logika szerint érvelne, mint ahogy az is furcsa volna, ha egy matematikus mellőzné a szigorú logikát.

Enthüméma a csonka szillogizmus is, például, ha ezt mondjuk: Szókratész halandó, mert ember. Hozzá gondolhatjuk a nagy premisszát: igen, hiszen minden ember halandó. Ez az együttgondolkodás az enthüméma lényege, ebben van hatása: Kosuth alkalmazta zseniálisan – és Jókai.

Az enthümematikus érvelésben a nagy premissza gyakran valamiféle általános igazság, közvélekedés, Arisztotelész a *gnóma* 'bölcshet mondás' terminust használja. Ha kimondjuk, akkor is csak valószínű, bár valószínűsége erős: mindenképpen igazolást látunk benne. Nézzünk meg néhány illusztrációt Jókai regényeiből (az Unikornis-kiadásból idézek):

„– Jaj, csak vendég ne jönnel! – sóhajt föl a kis menyecske. Az új házások nem vendégszeretők” (*Szabadság a hó alatt* II, 150). Felírhatjuk szillogizmus formájában: Az új házások nem vendégszeretők. | Puskinék új házások. || Puskinék ezért nem vendégszeretők.

„Blanka megszokta már az éjjeli utazást; azt hitte, mulatságból történik ez így. Ösztön, sejtelem vagy talán az „otthon” utáni vágy súgta neki is, hogy sietni kell. S nagy veszély érzetében az asszonyok kitartása óriási” (*Egy az isten* II, 37).

„Még egyre kérem. Hozzon egyúttal egy üveg bort is; az orvos azt tanácsolta, hogy bort igyam, akkor elmúlik az álmatlanságom. / A cseléd mindent elhitt szépen. Vannak asszonyok, akik örömet isszák a bort” (*Politikai divatok* II, 56).

Hasonló érvelést olvashatunk a korai novellákban is: „Az ember mindent megszokik, kivált a nő. / Nő hivatása szenvedés és türelem” (*A bűntárs*). A gondolatsort folytathatjuk magunkban: Matild nő, következésképpen szenved és türelmesen elviseli.

„Szegény asszony! Úgy szerette azt a himpellért. A nők sohasem szűnnek megszeretni” (*Emberek és kétlábú állatok*).

Az enthüméma sokszor átfog egy nagyobb egységet: egy egész novellát vagy egy egész fejezetet. A nagy premissza a novella vagy a fejezet elején áll, terjedelmesre kibővítve (szabadabb, teljesebb és ékeesebb: trópusok és figurák épülnek bele), és azután a novella vagy a fejezet az egyedi eset, és az író egyértelműen lezárja a cselekményt, vagy nyitva hagyja: vonja le a következtetést az olvasó (ez lehet a talányos befejezések oka). A *Márce Zäre* harmadik fejezetének címe: *A vakhit rabjai*. Így kezdődik:

Adj a népnek szabadságot: mindent adtál neki, – tedd rabszolgává: elvetted mindezt. Szabad nép szeretheti csak fejedelmét, szabad nép szeretheti Istenét; aki nem az: az tőlök csak félni tud, s a félelemmel nem a szeretet rokon, hanem a gyűlölet. (Ez utóbbi állítást részletezi ezután majd egy oldálnyit terjedelemben.)

Ez után az általános tétel után következik az egyedi eset a gyűlöletről: a földesúri önkény elől elmenekült emberek kétségbeesésükben egy barlangban húzták meg magukat (ez a Piatra Kupcseguli), és itt védték magukat „keserű elszántsággal”, félelemmel és gyűlölettel szívükben. Végül a kényúr, Barlavit szétveri, elpusztítja őket: árulásra kényszeríti az embereket, vezérük, Demir öngyilkosságba menekül (az ő menyasszonya volt az akkor húszéves Márce Zäre).

A bűntárs kezdete elmélkedés és egyben fokozás is, zárata a következő:

Férfinak kezében van saját sorsa. Mehet, merre őt lelkének vágyai híják. Akarhat mindent. Tehet mindent, lehet jó, lehet rossz. Nőnek mennie kell, merre láncai viszik; akarni azt, amit más akar, tennie azt, amit más parancsol, szenvedni és vétkezni, élni és meghalni azért, akit nem szeret...

Hála neked, irgalom Istene, hogy nőnek nem teremté!

A novella egy kiszolgáltatott nő sorsáról szól: az egyedi eset Matild sorsa. Hasonló *A gonosz lélek* bevezetése, csak a kulcsmondatot idézem: „Magasan hordja koronázott fejét a vétek, és bálványoztatik; hamut hint fejére az erény, és lábbal tapostatik.” Az egyedi eset Álmai Manó gaztetteinek feltárása, végül „megdicsőülése” (emlékezzünk arra, hogy végül *Philadelphiában* köztiszteletben álló polgár lett).

A remete hagyománya kezdete: „Mintegy két éve lehet, midőn megtanultam, hogy az életben több a fájdalom, mint az öröm. / Megtanított rá a világ. – Óh, a világ keserű iskola.” Többi fejezete is egy-egy általános igazsággal kezdődik.

A munkácsi rab kezdete: „Minden madár oda repül, ahová kedve tartja. / [...] Csak én nem mehetek. / Nem mehetek, nem eresztenek ezek a láncok.”

Az *Adamante* II. része, azaz a történet így kezdődik (a novella keretes szerkezetű):

Az öreg Ryan Tamás hetvenkét esztendő volt, midőn megházasodott.

Ha fiatal ember nőszül, élni óhajt; ha vén ember vesz feleséget, halni készül. Amaz gyönyörteljes élettel biztatja magát, nyugalmas meghalózással emez. Néha aztán megfordítva üt ki a dolog. Nyugtalan élet fogadja azt, ki nyugodt halálra várt, siratatlan halál, ki a boldog életet remélte.

A Hyppona romjai III. fejezete így kezdődik:

Semmi sem oly édes, mint a lopott boldogság! Kilopni a világ közepéből a boldogságot s egyedül, magányosan elzárkózni vele; hogy senki ne tudjon róla, ne örüljön neki, és ne irigyelje. Elzárkózni egy kedves, szeretett nővel a legvadabb erdő közepébe, vagy elhagyott szigetbe, csendes, látogatlan házba, s ott élvezni annak viszonyszerelmét [...] stb.

Az enthümatikus érvelés tehát szövegszervező erő is lehet: átfog egy egész művet vagy egy kisebb egységet, egy fejezetet. Fel lehet fedezni Jókai későbbi nagy regényeiben is. Mozgósítja az olvasók gondolkodását, sőt olyan érvelést alkalmaz, amelyet gyakran alkalmaznak az emberek: ahá, így van! én is ezt tapasztaltam! Ez az érvelési mód is lehet Jókai népszerűségének egyik oka. Ezek a részek tehát nem felesleges, fellengzős fejtegetések, hanem az érvelés lehetőségei, és fontos szerepük van az olvasókkal való együtt gondolkodásban.

Főleg a bevezetésekben olvasható az enthüéma kiinduló tétele, de a bevezetésekben más lehetőséggel is él Jókai: leírással (tájleírással, műalkotás leírásával), jellemzéssel, a cím vagy szereplő nevének magyarázatával, katasztrófa leírásával, egy személyes élmény elbeszélésével: ez olykor keretet alkot, megismétlődik – gyakran röviden – a befejezésben.

4.4. Stílus. Jókai korai novelláinak **stílusa** szélsőségekben tobzódik, valóban dagályos sok helyütt – ahogyan kritikusai jellemzik –, de ugyanakkor fellelhetők szövegeiben olyan művészi megoldások, amelyek későbbi stílusát jellemzik. Lenyűgöző jellemrajzait és tájleírásait mindegyik kritikus dicséri, idézzünk fel egy természeti képet, egy vihar leírását:

Felhőszakadás volt készülőben.

Nagy cseppek kezdtek hullani, s erős kénköszag hatotta át az egész atmoszférát.

A táj mindig sötétebb lett, a szél mindig hangosabb. A nap lement.

A feketével bevont égen, a vihartól nem igazgatott irányban, két sárgásfakó felhőtömeg sietett egymással szemközt, mint két mágnesű ellenkező sarkai, vonzatva egymástól; egyik jobbra-balra szórva kígyózó, nyílhegyű lángokat, mik iszonyú csatogással hullottak az erdős hegyekre; a másik egyes szétsugárzó szikrákat pattantva, s szokatlan jégzörgést áruelve el gyomrában; a mennydörgések iszonyú hangjai a szikla-amfiteátrum s a távolabbi hegyek oldalaitól visszaverve, harsogva zengtek végig a kietlenen; majd mintha a hegyeket dobálná egy óriási kéz egymás tetejére, majd mintha a föld gyomra vajúdnék tele leláncolt gigászokkal.

Olykor a villámlobbanásnál feketén tűntek fel a szomszéd bércek, mik ezelőtt félórával még aranyosak voltak.

A jégeső zörögve vágott alá a berekre s pattogva hullt le a sziklák kopasz fejről.

Nagy távolról látszott egy égő helység északfénye; olykor a félrevert harangok szavát idáig kapkodta a szél.

Ezalatt rohanva sietett össze a két villanyos felhő; úgy látszék, mintha két hatalmas tündér vína fenn a magasban villámos harcokat. Éppen a vén fenyő fölött érkeztek össze, mely küzdve paskolta magas sudarával a birkózó szélveszet. – Az egész látkör lángba borult, az erdő égni látszott, egy képtelen csattanás és ropogás reszketett meg az eget és a földet. A villám tövig széthasította a vén fenyőt. (*A gonosz lélek*)

Tájleírásaiban is érvényesül a szűkítő szerkesztés: először a nagy egészet látjuk, majd fokozatosan a részleteket: az égi háborút. A vihar leírásában is először a sötét táj jelenik meg, majd a felhők mozgása. A nagy bekezdés három hasonlat, az első bonyolult, fürtös hasonlat (*similitudo*). Azután fokozatosan rövidülnek a mondatok. A leírás lényege a mozgalmasság: ezt a megismerésüket biztosítja: a föld gyomra vajúdik, a harangok szavát kapkodja a szél, a szélvész birkózik. Regényeiben is gyakran olvashatjuk természeti katasztrófák, ember okozta katasztrófák leírását, és meglepően kedveli a csataleírásokat (lásd részletesen *Jókai és a retorika* című könyvemben, 145kk., ez a leírás is tulajdonképpen csata, égháború). Ezek a nagyszabású leírások mindig illeszkednek a történethez: a vihar akkor tör ki, amikor a gonosz lélek elvezeti unokaöccsét testvére sírjához, és sejteti a tragédiát.

Stílusára elsősorban a **figurák (alakzatok)** jellemzők. A szövegszervezés fontos alakzata a sejtetés (*suspicio*), ez gondolatalakzat; gyakran végigvonul az egész szövegen (jellemző példája a *Hyppona romjai*). A *Márce Zäre* elején ekképp sejteti a jövőt: „Meg kelle őt látni az ifjúnak: így volt megírva a jövődök könyvében, s a várnak el kelle pusztulni, el a szomszédháznak, el az egész vidéknek: ez volt utána írva.” (Egyébként gyakori ezekben a novellákban az idő átjátszása, az ide-oda vibrálás: a múltból utal a jelenre, a jelenből a jövőre; érdemes volna kielemezni.)

Vannak jellegzetes szóalakzatai, amelyek mindvégig fel-feltűnnek a novellákban és később regényeiben: előismétlés (*anaphora*), utóismétlés (*epiphora*), átkarolás (*szümploké*), hármas ismétlés (*trikólon*) és sok egyéb bravúr.

Kiemelkedően gyakori az előismétlés (*anaphora*):

Meghaltok mind. [...] Ezt mondta a kilencvenéves menyasszony; s maig is, ha olykor a föld megrázkódik terhei alatt, ha a vetéseket jégeső vágja el, ha a forgószelek a temp-

lomok tetejét sodorja el, ha a falvakat dögmirigy vagy éhhalál üríti ki: megemlékezik a nép Márce Záre nevére, s gyermekeit rettegni tanítja tőle. (*Márce Záre*)

Hasonlóképpen gyakori az utóismétlés (*epiphora*):

Itt a barlangban védte magát keserű elszántsággal a maroknyi had ... s nem adta meg magát.

Ott haltak meg gyermekei éhen lábai előtt, falat kenyeret nem tudott nekik adni, maga is csontvázzá aszott ... de nem adta meg magát.

Sokan a barlangon átfolyó patak tejét ivák, s rémítő kinok közt haltak meg tőle ... de a maroknyi nép nem adta meg magát. (*Márce Záre*)

Különösen kedveli az egyéb figurákkal kombinált hármas ismétléseket, a *trikólonokat* (a fenti példa trikólon is volt):

Gyönyörű hely az Isten háza; malasztos, vigasztalást termő hely!
Ide jön a kesergő, akinek szíve beteg, és meggyógyítja szívét, megvidul.
Ide jön a tévelygő, a vétkek embere, s megtisztul, megtér, szent lesz belőle.
Ide jön az üldözött, az oltár küszöbére lép, és az oltár megvédelmezi őt.
(*A gonosz lélek*, az V. rész eleje)

Nyomorúsággal teljes élet ez a miénk.

Ostorcsapása a sorsnak a születés órája, ostorcsapás a halál órája, ostorcsapás az élet minden perce. (*A gonosz lélek*, első sorok, hármas előismétlés [*anaphora*], egyben átkarolás [*szümploké*] és fokozás [*klimax*] is, Jókai gyakran alkalmazta ezt a szerkezetet.)

Felsírt az égre; az ég csillagszemeivel lemosolya rá ... de nem felelt.

Felsírt a bánatos leányhoz, – a lány csillagszemeivel lemosolya rá ... de nem felelt.

Felsírt a kőépülethez; vakablakaival komoran néze le rá az ... és hallgatott.

De nem hallgatott szívében a fájdalom...

A *Márce Záre* első fejezetének végén olvasható ez a trikólon; egyben hármas előismétlés (*anaphora*), hármas utóismétlés (*epiphora*), együttesen átkarolás (*szümploké*), az elő- és utóismétlések ráadásul ellentétet alkotnak (*antithesisz*). Továbbá kettőzés ellentmondó tartalommal (*epanasztrophé*): és hallgatott – De nem hallgatott... A trikólon első és harmadik mondatában megszemélyesítés rejtőzik.

Az ég szemei ragyogtak, ragyogott a fűben is a harmat. Aludt élő és nem élő nyugodtan: *a lepke a virág kelyhében, az oroszlán sivár barlangjában, s az ember szívében szerelem és harag.* (*Az aegyptusi rózsa*, kettőzés [*anadiplószisz*]: ragyogtak, ragyogott; ellentmondás: *élő – nem élő*; növekvő tagok: kelyhében, barlangjában, szerelem és harag; megszemélyesítés: *az ég szemei*.)

A *comparatio paratactica* mellérendelő összehasonlítás. Nincsenek benne kapcsolószavak (utalószók, kötőszók), ősi jellegzetessége népdalainknak. Ősiségét pontosan a kapcsolóelemek hiánya mutatja, mert ezek új fejlemények nyelvünkben.

A *Hyppona romjai* bevezetése *comparatio paratactica*, előismétlésekkel (*anaphora*) és költői kérdésekkel (*interrogatio*) kombinálva:

Ki tanítja az elhagyott virágot kinyílni, melynek magvát vándormadár vagy eltévedt szellő veté el avar pusztaságba, mely virágot nem látott soha? Egyedül nő az ott fel vad szél fuvalmainál meddő fűvek között. Bámulva áll meg előtte a pusztai vad, és nem meri bántani, melynek testvérét sem a pusztai szél, sem a vérvívó vad nem látta még soha. És az mégis kivirágzik, kinyitja kelyhét reggelenként, s összecsucskja alkonyatkor, s mikor minden virágja lehervadt, megsárgul és elhal, röpködő magvait széthordják a szelek.

Ki tanítja a szívet szeretni? Ki mondja meg neki, hogy a szerelem a lélek virága, mely nyílni kezd, ha tavaszát érzi? Ki tanítja meg őt félni a haláltól, mely megjön, ha a virágok lehervadnak? Ki tudatja vele, hogy ama távol kékség, melynek homályába, ha meghal, a virág röpködő magvait a szellő átviszi; a boldog túlvilág? ...

Jókai szövegei tele vannak szellemes, egyéni **szóalkotásokkal**. Ezek első novelláiban is fellelhetők:

teljes életében nevezetes volt *pénzhetnémségéről*
 de a *megfeleségesedés* utánozhatatlan (*Házasságok desperációból*)
 ...míg így Jób patriarcha minden kinszenvedésein *keresztüljetereng*; (*Házasságok desperációból*)
 A kályhaszegletben napestig *elfülelt*, *nekitehenkedve* a füles sörkancsónak ...(*A serfőző*)
 mozdulatlanul áll az alak az álomlátások *kődnimbuszában* (*A bűntárs*)
keresztüljefeketélt vígságán valami baljóslatú borzadály (*Az átkozott ház*)
 Egy új házra *felvörösökrétázta* (*Keselyő Péter*)
 azalatt Péter úr nem tudott hova lenni *bálmélnkodásában* (*Keselyő Péter*)
 (bámul + álmélnkodik, kontamináció)
 Minő szép mind a kettő ily *álomhalottan* (*Hyppona romjai*)
 meglátogatta az *éhbeteget* farkast berkeiben (*Márce Záre*)
 ...kiálta Géza, s *vakeszméletlenül* ragadta magához Máriát; pár perc múlva a parton termett (*A Nepean-sziget*).
 ...az ispán öregebbik lányát figurázza ki, egy *comico-allegorico-tragicomelodrámban* (*Keselyő Péter*; hasonló műfajelméleti bravúrt Polonius mester alkotott a *Hamletben*)

A **mókás felsorolás** a humor egyik forrása (jellegzetes példája a Sátory Katinka bu-doárjában tartott állatok felsorolása *A mégis mozog a föld* című regényében, de sok példát idézhetnénk):

Most sült még csak ki, mi minden nem volt a szatyorban. Kis könyv, nagy könyv, frisuérfésű, fél piskóta, rőf szalag, cukorszív, álmoskönyv, lutriscontro, penicilus, ezüstsarkantyú (?), kávéskanál, smizligomb, főköttőszorító, csináltvirág, gyermekbáb, szélpaszuly, aranyos csat, harisnyastoppoló, tűtartó, fogpiszkáló, tarokk-kártya, magyar kártya, francia kártya, lőszörgyűrű, pakfongyűszű, óravánkos, fél függő, egész karperec stb., stb., mely után nagy zápora a mindenféle morzsáknak hullá ki az asztalra (*Keselyő Péter*, Miskanczai Fulvia kisasszony és verselő szatyráról van szó.)

A humor forrása olykor a **képzavar**:

De hát hogy nyilvánvalóvá tegyem, miért is kergetett meg tulajdonképp az én kedves Sonkolyi Gergely urambátyám, *egy jókora vargabetűt kell kanyarítanom emlékezetem tarlóján*, s ott kezdenem a dolgot, ahol minden emberséges ember szokta kezdeni, tudniillik: az elején (*Sonkolyi Gergely*).

Ezek a legjellemzőbb stíluseszközei, későbbi regényeiben is minduntalan felbukkannak. Persze nem soroltam fel minden lehetőséget a korai novellákból, nem mutattam be a félelmetes átkokat, a mókás, kacifántos káromkodásokat, a fennkölt imákat. Valóban a „fülével írt” – ahogyan Mikszáth mondja –, egyszerűen érezte és a gondolathoz igazította a sokféle ritmust. A „gondolatokhoz odataláló nyelv”-ről írt visszaemlékezésében (*Életemből I. – A látható Isten*), akár nyelvről és zenéről is írhatott volna. „Legnagyobb vívmánya talán az a gondolatritmusokkal, halmozó felsorolásokkal zeneivé tett, szókinsévé is különleges hangulati hatásokat szolgáló nyelv, mely tömörítve és lehiggadva majd későbbi patetikus írásainak alapja lesz” – írja Nagy Miklós a korai romantikus novellák összegezéséeként (Sötér szerk. 1965: 285).

5. Összefoglalás

Irodalomtörténeti óráinkon az első művekkel, a zsenéikkel szoktuk kezdeni költőink bemutatását. Rámutatunk az utánzatokra, a példaképek hatására, majd a kibontakozó egyéni stílusra. Ez történt Jókaival is: első novellái a francia példaképek hatása alatt születtek, de követte kortársait is: Vajda Pétert, Nagy Ignácot, Kuthy Lajost, a zsánerképek kortárs „rajzolóit” – mindezt a szakirodalom gondosan kimutatta. Ugyanakkor azt is megállapíthatjuk, hogy ezek a novellák félreismerhetetlenül Jókai-szövegek, egyáltalán nem nevezhetők zsenéknek.

Első művei a romantika korában születtek, alapvetően jellemző rájuk a romantika eszmeisége és stílusjegyei; mindezzel a közönség igényét igyekezett kielégíteni. Mindig képzelete irányítja, így születnek meg lenyűgöző, izgalmas tájleírásai, jellemrajzai – ezt minden méltatója hangsúlyozza. A beszélnyelviség és a diákos humor jellemzi életképeit. A képzelet és a humor mindvégig jellemzi műveit.

A retorikai elemzés feltárt újdonságokat.

1. Az olvasókkal való kapcsolattartás később is jellemző lesz műveire: alkalmazza az olvasó megszólítását; az olvasót a cselekménybe bevonó narratív metalépsziszt; a figyelmet irányító és a kíváncsiságot fokozó kérdéseket – ezek nem manírok, nem felesleges patetikus sallangok.
2. A szakirodalmi közvélekedéssel ellentétben igenis tud komponálni. Többféle – a tartalomhoz igazodó – szerkezet mutatható ki novelláiban: lineáris, fraktális, kirakós-víziós, mozaikos, keretes, leíró, és felfedezhető a lírai novella is. Ezek a megoldások – a műfajelméleti szakirodalom szerint – a 20. századi novellákra jellemzők. Igaza van Sötérnek abban, hogy Jókai művészete megelőlegezett számos későbbi megoldást.
3. Műveinek bevezetésében vagy az egyes fejezeteknek indításaként gyakran alkalmaz enthümémát, azaz valószínűségi érvelést. Ez azt jelenti, hogy egy közfelfogás szerinti véleményből, igazságból indul ki, és ez alá rendeli a mű egyedi esetét. Az enthüméma nemcsak indítás, hanem gyakran átfogja az egész művet. Ez nagyon lényeges megoldás, mert összhangban van az embe-

rek mindennapi gondolkodásával. Tehát nem fölösleges, patetikus hőzöngés, ahogyan szigorú kritikusan olykor elítélik. Szajbély Mihály írja: „a 19. század folyamán egész regényírói iskola alakult ki, mely – trivializálódott változataiban is – mintegy ellenformáját képezte a műfaj kanonizálódott változatának. Ez utóbbi minden téren, beleértve a belső történések ábrázolását is, az arisztotelészi értelemben vett valószerűsége törekedett” (Szajbély 2010: 54). Nincs kifejtve monográfiájában, hogy az arisztotelészi valószerűség lényege a példa és az enthüméma, és az enthüméma gyakori érvelési és szövegszervezési technika Jókai korai műveiben, a későbbiekben még inkább.

- 4 Minden méltatója kiemeli ritmikus prózáját, de azt nemigen elemzik, hogy mi teremti meg a prózai szöveg ritmusát. Elsősorban az alakzatok (figurák), a legkülönbözőbb változatokban. Az alakzatok nemcsak a szöveg ritmusát teremtik meg, hanem sokszor a szellemességet is szolgálják. A szellemesség – retorikai terminussal: az acumen – jellemzője prózájának. (Az acumen általában jelenti a szellemességet, melynek számtalan eszköze lehet.)

Érdekelhetik-e a mai olvasót – esetleg a mai diákot – ezek a korai Jókai-novellák? Ha igaz, hogy a mai világban van érdeklődés a fantasztikum és a különleges iránt, akkor igen a válasz. Az azonban kétségtelen tény, hogy a mai olvasók unják a tájleírásokat, unják a képzelet csapongását, a különleges részleteket. Valóban úgy kell olvasni ezeket a műveket, mint a költeményeket, némi stilisztikai képzettséggel. Ha ezt felfedezzük, akkor van remény.

SZAKIRODALOM

- Abrams, M. H. 1981. *A Glossary of Literary Terms. Fourth Edition.* Holt, Rinehart and Winston, New York.
- Adamik Tamás 1998. A szöveg értelmezése. In: Havas László (szerk.): *Bevezetés az ókortudományba* I. KLTE BTK, Debrecen.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika.* Osiris Kiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus.* Holnap Kiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2016. *Jókai és a retorika.* Trezor Kiadó, Budapest. <https://doi.org/10.21030/anyp.2016.4.7>
- Adamikné Jászó Anna 2019. *Stilisztikai kisszótár. Szóképek, alakzatok és egyéb stílusesszközök szótára.* IKU-TÁR 7-8. Interkulturális Kutatások Kft., Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2020. *Retorikai kisszótár.* IKU-TÁR 13. Interkulturális Kutatások Kft., Budapest.
- Alexa Károly 2015. Anekdoták, magyar anekdoták (eredeti: 1983); Az anekdota – a létmód és az idő. In: *Bujdosó mondatok.* Antológia Kiadó, Lakitelek, 140–200; 201–15.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika.* Ford. Adamik Tamás. Telosz Kiadó, Budapest.
- Arisztotelész 2004. *Poétika.* Ford. Sarkady János. Lazi Bt., Szeged.
- Bitzer, Lloyd 1968. The Rhetorical Situation. *Philosophy and Rhetoric*, 1–14.
- Bolonyai Gábor 2001. *Antik szónoki gyakorlatok.* Typotex Kiadó, Budapest.
- Corbett, Edward P. J. 2012. Irodalmi művek retorikai elemzései. Ford. A. Jászó Anna. In: Raátz Judit – Tóthfalussy Zsófia (szerk.) *A retorikai elemzés.* ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék, Budapest, 83–98 (eredeti: 1969).

- Cornificius 2001. *A szónoki mesterség. A C. Herenniusnak ajánlott retorika*. Ford. Adamik Tamás. Budapest: Magyar Könyvklub. (Rhetorica ad Herennium, Kr. e. 86 körül)
- N. Dely Zsuzsa 1969. A fiatal Jókai nyelve és stílusa. *Nyelvtudományi Értekezések*. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Dobos István 1995. *Alaktan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Fowler, Alastair 1982. *Kinds of Literature. An Introduction to the Theory of Genres and Modes*. Clarendon Press, Oxford.
- Fried István 2015. *Jókai Mórról másképpen*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- Frye, Northrop 1998. *A kritika anatómiája. Négy esszé*. Ford. Szili József. Helikon, Budapest (eredeti: 1957).
- Galamb Sándor 1921. Gyulai Pál novellái. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1: 99–141.
- Genette, Gerard 1972. *Figures III*. Éditions du Seuil, Paris.
- Hankiss Elemér szerk. 1971. *A novellaelemzés új módszerei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hankiss János 2005. *Európa és a magyar irodalom. A honfoglalástól a kiegyezésig. (XXVIII. fejezet: A lélekidomár)*. Kráter Műhely Egyesület, Pomáz (eredeti: 1942).
- Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. 2005. „Mester Jókai” *A Jókai-olvasás lehetőségei az ezredfordulón*. Ráció Kiadó, Budapest.
- Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. 2013. *Jókai & Jókai. Tanulmányok*. L'Harmattan, Budapest.
- Hansági Ágnes 2014. *Tárca – regény – nyilvánosság: Jókai Mór és a magyar tárcaregény kezdetei*. Ráció Kiadó, Budapest (Ráció – Tudomány 19.).
- Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. 2015. „...író leszek, semmi más...” *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred (Tempevölgy Könyvek 19.).
- Hansági Ágnes – Hermann Zoltán szerk. 2018. *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Balatonfüred (Tempevölgy Könyvek 25.).
- Jókai Mór 1971. *Elbeszélések*. S. a. r. Oltványi Ambrus. Akadémiai Kiadó, Budapest (kritikai kiadás).
- Kovács Gábor 2018. Rom és szó. In: Hansági Ágnes – Hermann Zoltán (szerk.): *A kispróza nagymestere. Tanulmányok Jókai Mór novellisztikájáról*. Ráció Kiadó, Budapest, 206–24.
- Németh G. Béla 1981. Életképforma és regény. A Jókai-olvasás állomásai. In: *Küllő és kerék*. Magvető, Budapest, 37–58.
- Nyilasy Balázs 2011. *A 19. századi modern magyar románc*. Argumentum, Budapest.
- Nyilasy Balázs 2005. *A románc és Jókai Mór*. Eötvös József Kiadó, Budapest.
- Pais Dezső szerk. 1955. *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Perelman, Chaim 2019. *A retorika birodalma*. Ford. Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó, Budapest (eredeti: 1977).
- Sötér István [é. n.] 1941. *Jókai*. Franklin, Budapest.
- Sötér István szerk. 1965. *A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szajbély Mihály 2010. *Jókai Mór*. Kalligram, Pozsony.
- Szávai János 1981. Novellatípusok a magyar irodalomban. *Irodalomtörténet* 3: 611–37.
- Szávai János szerk. 1983. *Boccacciótól Salingerig. Novellaelemzések*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szilágyi Márton 2015. Jókai, a pályakezdő novellista. In: „...író leszek, semmi más...”: *Irodalmi élet, irodalmiság és öntükröző eljárások a Jókai-szövegekben*. Szerk. Hansági Ágnes – Hermann Zoltán. Balatonfüred Városért Közalapítvány, Budapest, 32–8.
- Szilágyi Márton 2016. Jókai, a pályakezdő novellista. In: *Hagyománytörések. Tanulmányok az 1840-es évek magyar irodalmáról*. Ráció Kiadó, Budapest, 191–200.

- Szinnyei Ferenc 1925. *Novella- és regényirodalmunk a szabadságharcig I–II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szinnyei Ferenc 1929. *Novella- és regényirodalmunk az abszolutizmus korának elején. (Székfoglaló)*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Szinnyei Ferenc 1939, 1941. *Novella- és regényirodalmunk a Bach-korszakban I–II*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Thomka Beáta 1986. *A pillanat formái. A rövidtörténet szerkezete és műfaja*. Fórum Könyvkiadó, Újvidék.
- Tompai József 1955. Az irodalmi nyelv. In: Pais Dezső (szerk.): *Nyelvünk a reformkorban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 313–434.
- Zsigmond Ferenc 1916. Jókai írói munkássága a szabadságharcig. *Irodalomtörténeti Közlemények* 26: 275–304.
- Zsigmond Ferenc 1824. *Jókai Mór*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

Adamikné Jászó Anna

professor emeritus

ELTE Mai Magyar Nyelvi Tanszék

<https://orcid.org/0000-0003-4590-2772>

SUMMARY

Adamikné Jászó, Anna

Jókai's early short stories written before 1848 A rhetorical-linguistic analysis

Rhetorical analysis has revealed some hitherto unnoticed features in Jókai's earliest short stories. Direct communication with the readers already shows up in his very first stories: he employs addressing the readers; narrative metalepsis that gets the readers involved in the plot; questions that direct the readers' attention and raise their curiosity – these are not mannerisms or superfluous flourishes but means of maintaining contact that is a typical feature of rhetoric. Pace the professional common belief, Jókai does know how to compose a story. A number of structures can be found in his stories, depending on the content to be conveyed: linear, fractal, puzzle-visional, mosaiclike, framed, descriptive, and lyrical. Such solutions, as attested by the literature of genre theory, are characteristic of twentieth-century short stories. In the introductions to his writings, or in the initial parts of their individual chapters, he often employs enthymeme, that is, probabilistic argumentation. This means that he starts from an opinion or truth held by common opinion, introducing the current case as an instance. Enthymeme is not only used as point of departure: often, it encompasses the whole story. In other words, it is not superfluous harangue as his critics often claim. All his appreciators emphasize his rhythmical prose, but it is rarely pointed out what it is that creates the rhythm of a prose text. It is primarily the figures of speech, in a wide range of varieties. Figures not only create the rhythm of a text, but they often also serve its wittiness. Also known in rhetoric as acumen, such wittiness is highly characteristic of his prose.

It is time we re-read and re-appraised Jókai's stories, in terms of the ideas and aesthetic sense of his own and of his contemporaries, rather than those of later periods.

Keywords: rhetorical analysis, rhetorical situation, structure, argumentation, enthymeme, figures of speech

Szülők, pedagógusok és diákok A heterogén célcsoportok megszólításának retorikai stratégiája

Mindig komoly retorikai kihívást jelent olyan összetett célcsoportok irányába hatékonyan kommunikálni, amelyek életkor, lakóhely és kommunikációs pozíció szempontjából is heterogének. Tanulmányomban egy hazai nonformális tehetséggondozó képzés toborzóanyagainak retorikai vizsgálatára vállalkozom. Az elméleti keretek kibontását követően arra keresem a választ, hogy miként változnak a tehetségprogram toborzási beszédeiben a meggyőzésre használt retorikai eszközök két változó, a horizontális (földrajzi elhelyezkedés) és a vertikális (célközönség) változó függvényében. A dolgozat alapjául szolgáló kutatás elsődlegesen arra fókuszált, hogy miben különböznek egymástól a toborzás különböző célcsoportjainak szóló kampánybeszéddek.

1. Bevezetés

Doktori kutatásom egy hazai nonformális tehetséggondozó képzés, a Mathias Corvinus Collegium égisze alatt működő Fiatal Tehetség Program meggyőzőési stratégiáinak vizsgálatára irányul; célja a program verbális kommunikációjában megjelenő retorikai elemek, illetve eszközök azonosítása és hatásvizsgálata. A diszszertációs kutatás ezenkívül kitekint a vizuális hatáskeltő eszközökre is, valamint a tehetségprogram bevonási kampányának minden szereplőjét tekintetbe veszi. A jelen írásban azonban ennek a folyamatban lévő vizsgálatnak csupán egyetlen rész kutatását tárgyalom: a szervezők kampánybeszédeiben elemzem a tehetségprogram bevonási stratégiáit.

A kutatás ismertetése előtt szükséges értelmezni azokat a főbb terminusokat, illetve fogalmakat, amelyek elsősorban más diszciplínákhoz (különösen az oktatáshoz és a pszichológiához) kötődnek.

A nonformális oktatás (vö. Memorandum 2000; Vargáné Subicz 2008: 2) az iskolai oktatást kiegészítő képzés, amely kevésbé hierarchizált, mint a formális oktatás, gyakorlati problémákra, élethelyzetekre fókuszál, valamint nem kormányzati, hanem elsősorban civil szervezet megvalósításában zajlik. Eszköztárát tekintve az élménypedagógia eszközkészletét alkalmazza, képzési tematikája multi-, illetve interdiszciplináris, és eltér a NAT kerettantervében előírt iskolai tananyagtól és oktatási módszerektől. Ez az eltérés abban mutatkozik meg a legszembetűnőbben, hogy a nonformális képzések nem a NAT kimeneti és tantárgyi követelményeihez igazodnak. Így lehetőséget kínálnak például olyan kulcsterületeken történő szemléletformálásra és készségfejlesztésre, mint az egészségügyi tudatosság, a kritikus médiafogyasztás, a robotika, illetve olyan tantárgyközi kurzusok megvalósítására is, mint a művészet és matematika összekapcsolása vagy egy történelmi korszak komplex (művészeti, történelmi, művelődéstörténeti) áttekintése.

A toborzási beszéd a tehetségprogram bevonási stratégiájának részeként értelmezhető, meghatározott időszakban és meghatározott célközönség előtt elhangzó

beszéd, amelynek célja a közvetett vagy közvetlen bevonás, illetve a csatlakozásra való biztatás, vagyis a meggyőzés. (A meggyőzés fogalmát a dolgozat 2. alpontja tárgyalja részletesebben.)

A jelen kutatás a Mathias Corvinus Collegium Fiatal Tehetség Programjának toborzási beszédeit vizsgálja. Ez a program 2015 óta biztosít nonformális tehetséggondozó képzést a Kárpát-medencei magyarság felső tagozatos diákjainak.¹ A felnőtt rendszerű képzés jelenleg hat magyarországi (Szolnok, Budapest, Veszprém, Kecskemét, Miskolc, Pécs) és egy határon túli városban (Beregszász, Kárpátalja) működik, összesen 550 résztvevővel. Az élménypedagógiai eszközökkel dolgozó program oktatási fókuszában olyan tudományterületek állnak, amelyek a hagyományos iskolarendszerben nincsenek jelen, ugyanakkor a diákok mindennapi tapasztalataihoz szervesen kapcsolódnak.

2. A kutatás elméleti háttere – a beszédfajták és a meggyőzés problematikája

A jelen kutatásban az arisztotelészi beszédfajta-felosztás alapján vizsgálom a bevonási beszédek által alkalmazott meggyőzőési stratégiákat.

2.1. A beszédfajták kérdése

Arisztotelész *Rétorikájában* (1. 3. 135b) a beszédeket műfajok szerint osztályozza: megkülönböztet törvényszéki (*genus iudiciale*), tanácsadó (*genus deliberativum*) és bemutató beszédet (*genus demonstrativum*). Ahogy Adamikné Jászó Anna (2013: 78–9) rámutat, e beszédfajták nem egzakttól független kategóriák, hanem átjárható, egymással gyakorta kölcsönhatásba lépő műfajok. Kifejezetten ritka a tiszta beszéd típus, ezek sajátosságai jellemzően keverednek, némelyik retorikaszerző ezért vegyes típusú beszédet is elkülönít. A beszédfajta meghatározásában ezért elsődlegesen a beszéd célját szükséges figyelembe venni (Adamikné Jászó 2017: 27).

E megállapítás a kutatásom szempontjából azért különösen jelentős, mert – ahogy később rámutatok – a vizsgált kampánybeszédek sem sorolhatók be egyértelműen egyik arisztotelészi kategóriába sem: a legtöbb esetben egyaránt hordozzák a tanácsadó és a bemutató beszéd jellegzetességeit.

Arisztotelész nyomán a szakirodalom a beszédfajták felosztása során több szempontot vesz figyelembe (vö. Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 156): a beszéd idősíkját, a retorikai szituációt, az alkalmazott érv típusokat, illetve az implikált retorikai cél(oka)t.

Ezen szempontok szerint a bemutató beszéd a jelenre koncentrál, a retorikai szituáció része, hogy a beszélő egy ismeretlen témakört ismerttet meg a hallgatósággal, eszköze a pozitív jellemzés, illetve a konkurencia bírálata, retorikai célja pedig a meggyőzés.

A tanácsadó beszéd jövőorientált, retorikai szituációja közös előismeretekből fakad, érvelése a hasznosság, a helyesség megállapítását szolgálja, célját tekintve pedig ugyanúgy meggyőzni kíván.

¹ Lásd: fit.mcc.hu weboldal szerint (utolsó hozzáférés: 2019. aug. 30.).

A két említett beszéd fajta főbb sajátosságait, illetve különbségeit az alábbi, 1. táblázat foglalja össze:

1. táblázat. A bemutató és a tanácsadó beszéd

Beszéd fajta	Időszak	Retorikai szituáció	Érvtípusok	Retorikai cél
Bemutató	Jelen	Ismeretlen témakör megismertetése	Pozitív jellemzés + kritika a konkurenciára vonatkozóan	Meggyőző: Észlelésre, véleményre, attitűdre hatásgyakorlás
Tanácsadó	Jövő	Közös előismeretekre építés	Hasznosságra, helyességre vonatkozók	Meggyőző: Cselekvésre késztet

2.2. A meggyőzés fokozatai

A fent említett szempontrendszer értelmezése, illetve alkalmazása során különösen fontos a meggyőzés pontos meghatározása, ugyanis míg egy bemutató beszéd elsősorban az észlelésre és a hallgatóság véleményének befolyásolására épít, a tanácsadó beszéd nagyobb valószínűséggel vált ki valamilyen konkrét cselekvést is a beszélőből.

A meggyőzést el kell különíteni az úgynevezett retorikai műveletektől – így például a rábeszéléstől (azaz a manipulációtól, vö. Adamik [szerk.] 2010: 747–51) és a kényszerítéstől. A rábeszélés esetében a rétor tudatosan visszaél azzal, hogy a hallgatóság tudásához képest többletinformációkkal rendelkezik, míg a kényszerítés során (verbális és/vagy fizikai) erőszakkal kívánja kiváltani a szándékolt hatást. Ezzel szemben a meggyőzés a hallgatósággal interakcióban, konszenzuálisan történik (vö. Burke 1967: 43).

Az affektív pszichológia (pl. Hovland–Harvey–Muzafer 1957: 244–52) a meggyőzés négy lépcsőjét különbözteti meg; ezen szintek mindegyike fontos lehet az alkalmazott nyelvészeti szempontú kutatások számára is.

Az első fokozat esetében a beszélő/rétor az észlelésre hat: irányítja a hallgatók észlelési fókuszát, illetve törekszik arra, hogy megváltoztassa a percepciójukat.

A második szint a vélemény megváltoztatása, vagyis a tudat átszervezése olyan módon, hogy a hallgatóság valamely elvet, nézetet elfogadjon (vö. Szabó 1998: 68). Burke (1967: 43) felfogása szerint ez esetben egy olyan szimbolikus cselekvésről van szó, amely a megértés közös módját hozza létre a rétor és a hallgatóság között.

A meggyőzés harmadik lépcsője az affiliáció/attitűd megváltoztatására irányul; ez a folyamat attitűdkialakításként, attitűdmegerősítésként, illetve a beállítódás megváltoztatásként értelmezhető. (Az attitűdöt Aronson [1995: 167–91] nyomán egyszerre tekintem értékítéletnek és érzelmi komponensnek.)

A negyedik szinten a meggyőzés cselekvésre késztet. A bemutató beszéd tipikusan nem eredményez azonnali cselekvést, hanem cselekvéshez való hozzáállást vált ki, ha a hallgatóság számára a megfelelő idő elérkezik. Perelman szerint épp ezért a beszéd fajta célja az egyetértés kialakítása olyan értékekben, amelyek a cselekvést irányítják a jövőben (Perelman 2018: 38).

A Fiatal Tehetség Program bevonási stratégiájának esetében mind a négy meggyőzési szint aktiválódik: a tehetségprogram toborzási beszédei felhívják a figyelmet a képzésre, a bekapcsolódás lehetőségére, törekszenek arra, hogy értékközösséget, egyetértést hozzanak létre a rétor és a hallgatóság között, pozitív érzelmi viszonyulást igyekeznek kialakítani a programmal kapcsolatban, valamint cselekvésre (vagyis jelentkezésre) ösztökélik a célcsoportot.

Milyen retorikai eszközök kapcsolódnak a vázolt négy meggyőzési szinthez? Arisztotelész logikai, etikai és páthoszból eredeztethető (logosz, éthosz, páthosz) meggyőzési utakat különít el (vö. Adamik–A. Jászó–Aczél 2004: 30). Kutatásomban ezek vizsgálatára, illetve csoportosítására vállalkozom. Fontos kiemelni ugyanakkor, az arisztotelészi retorika nem csupán statikus, egyirányú megközelítéssel él, így ebből kiindulva a meggyőzést dinamikus, a diskurzus által létrehozott és abban formálódó, többirányú, kölcsönös folyamatként azonosítják a modern retorikák is (lásd pl. Perelman 2018; Burke 1967). Ezt azért lényeges hangsúlyozni, mivel az arisztotelészi retorikát az idők folyamán egyre szűkebben értelmezték, ékesszólásra, alakzatkutatásra vagy éppen beszédtechnikára redukálták. Miközben Arisztotelésznél az érvelések, a beszédstílusok, a beszédszerkesztés és az érzelmek vizsgálatának elmélete is a retorika tárgykörébe tartozott, épp ezért Perelman és Burke a retorika eredeti, tágan vett arisztotelészi értelmezéséhez nyúlnak vissza, alkalmazott kommunikációtannak tekintve a retorikát. Kutatásom során ezt a felfogást is igyekszem érvényesíteni.

A meggyőzési utak vizsgálatakor az érvtípusok megjelenését, elkülöníthetőségét is elemzem. Az arisztotelészi retorika nyomán külső és belső érveket különböztethetünk meg, a külső érvek a szövegvilágon túli valóságból származtatott érvek, statisztikák, tekintély, maximák, precedens, jelek; míg a belső érveket általános és specifikus érvforrásokra oszthatjuk. Általános érvforrásokhoz számítjuk a meghatározáson, összehasonlításon, viszonyokon, körülményeken alapuló érveket, míg a specifikus érvforrások a beszéd típusokhoz kapcsolódnak.

A retorika átszövi az összes kommunikációs folyamatot, hiszen lényege a hallgatóság meggyőzése, figyelmének irányítása, tudatának formálása. Ahogy Kenneth Burke (1967: 172) fogalmaz: „Ahol meggyőzés van, ott retorika is van. Ahol »jelentés« van, ott meggyőzés is van” (saját ford. – C. M.).²

3. Kutatási kérdések

Doktori kutatásomban arra keresem a választ, hogy miként változnak a tehetségprogram toborzási beszédeiben a meggyőzésre használt retorikai eszközök a horizontális és a vertikális változók (vagyis a földrajzi elhelyezkedés és a [cél]közönség) függvényében. A disszertációban tehát – a földrajzi elhelyezkedés lehetséges hatásainak feltárása érdekében – külön is megvizsgálom a képzés különböző oktatási helyszínein elhangzott kampánybeszédeket, amelyeket a program munkatársai tartottak (Beregszászban, Budapesten, Miskolcon, Pécsen, Szolnokon és Veszprémben). A beszédek célközönségét a pedagógusok, a szülők, valamint a negyedik osztályos általános iskolás diákok alkotják.

² „Wherever there is persuasion, there is rhetoric. And wherever there is 'meaning' there is persuasion.”

A jelen dolgozatban bemutatott részkutatás a fentebb vázolt elméleti keretben azt a kérdést vizsgálja, hogy változnak-e, és ha igen, miként változnak a meggyőzés eszközei a toborzás különböző célcsoportjainak szóló kampánybeszédekben. Két változót vizsgáltam: a célközönséget (szülők, esetenként pedagógusok, illetve diákok), amit nevezhetünk vertikális változónak, és a képzések helyszínét, amit horizontális változónak nevezhetünk.

4. A kutatási korpusz

Dolgozatom korpuszát 27 toborzási kampánybeszéd alkotja; a kutatás jelen fázisában ezek elemzésére vállalkoztam. A tehetségprogram regionális munkatársai (minden régióban egy személy) állnak kapcsolatban egy-egy régió diákjaival és pedagógusaival, többéves gyakorlattal rendelkeznek a toborzási kampányokban, és a célközönség ismeretén túl gyakran pedagógusi tapasztalatokkal is bírnak. Az általuk tartott beszédek formátumukat tekintve félig kötött retorikai alkotások, amelyek bár azonos kulcsszavakon és sablonokon alapultak, igazodtak a célközönséghez, a helyszínhez, illetve a felmerülő kérdésekhez, emellett tartalmaztak a hallgatósággal folytatott interakciókhoz kapcsolódó elemeket is (lásd később). A beszédekhez a hallgatóság a beszéd közben, közbevetve és utólag is feltett kérdéseket, és ezekre a rétor válaszolt. Ezek a szövegek is a vizsgált korpusz részét képezték. Az egyes rögzített (és elemzett) beszédek ideje mindezeket figyelembe véve 7 és 19 perc között volt; a felvételek átlagos hossza 11 perc, a teljes hanganyag 295 perc hosszúságú.

Hat beszéd a szülői közösséget célozta meg, huszonegy pedig közvetlenül a negyedik osztályos általános iskolásoknak szólt, az ő bevonásukra törekedett. A célközönség heterogenitása abból fakad, hogy a képzés szervezői egyfelől fontosnak tartják a diákok figyelmének felkeltését, érdeklődésük megnyerését, másfelől ugyanakkor a csatlakozás ebben az életkorban csak szülői beleegyezéssel történhet. Emellett a pedagógusok szimpátiájának megnyerése segíthet abban, hogy a program híre eljusson a szülői közösségekhez.

Földrajzi megoszlást tekintve öt budapesti (köztük egy szülőknak szóló), hat beregszászi, négy miskolci (köztük két szülőknak szóló), két pécsi, négy szolnoki (egy szülőknak szóló) és hat veszprémi (két szülőket érintő) beszédet rögzítettem és vizsgáltam meg.

A beszédek vizsgálatakor egyrészt a szövegek szerkezetét vázoltam fel, másrészt a bennük előforduló hatáskeltő eszközökre, illetve azok használatára fókuszáltam.

5. A beszédszerkezetek összehasonlítása

A beszédek felépítésének elemzésekor az arisztotelészi klasszikus felosztást vettem alapul, amelyet Adamikné Jászó Anna (2013) ismertet és egészít ki összefoglaló munkájában. A kutatás során világossá vált, hogy a beszédnek az antikvitásban felvázolt szerkezete jól jellemzi a mai toborzóbeszédeket is: az ókorban leírt struktúrák megfeleltethetők a modern szövegek egyes beszédrészeinek.

A beszédek szerkezetének vizsgálata során a diákoknak, illetve a szülőknak vagy pedagógusoknak szóló beszédek között az egyes beszédrészek funkciójában és –

ezzel együtt – a különböző funkciókhoz kapcsolódó retorikai eszközökben is több eltérés vált megfigyelhetővé.

A **bevezetés** a diákoknak szóló beszédekben bemutatkozást és rétori kérdéseket foglalt magába (pl. „Ki hallott már a robotikáról? Ki szeretne kísérletezni egy laboratóriumban?”). Azokban az esetekben azonban, amikor a hallgatóságot szülők vagy pedagógusok alkották, a beszédnek ezen szerkezeti egységében a bemutatkozást követően a beszéd témaköreinek felvázolása, illetve a közös érdek hangsúlyozása (pl. „A Program egyedülálló fejlődési lehetőséget kínál a diákok számára”) állt előtérben. Funkcióját tekintve a bevezetés tehát mindkét esetben a témakijelölést (*docilitas*) és a figyelem felkeltését (*attentio*) szolgálta, ugyanakkor a szülőknek szóló beszédek esetében a jóindulat elnyerésére irányuló törekvés (*captatio benevolentiae*) is tetten érhető volt benne.

Az **elbeszélés** mindkét csoport esetében a program bemutatását célozta, ugyanakkor a meggyőzés érvtípusainak arányát tekintve különbségek is kimutathatóvá váltak: a diákoknak szóló beszédekben több volt a páthoszból eredeztethető érv (a páthoszt az eredeti arisztotelészi értelmében használok, vagyis bármiféle érzelme vonatkoztatva, nem csak a hétköznapi ’magasztos’, ’patetikus’ értelemben). A felnőttek meggyőzésére törekvő szövegekben pedig döntően a logoszra ható, illetve az éthoszból fakadó érvek voltak megfigyelhetők. Például:

– Diákoknak:

- (1) Kaland, közösség, kihívás vár rátok, ahol a tanulás csupa-csupa játék és élmény. Legyen szó a robotok építéséről vagy az életmentésről.

– Felnőtteknek:

- (2) A Mathias Corvinus Collegium által működtetett Fiatal Tehetség Program személyiségfejlődésben bekövetkező eredményeit több pszichológiai vizsgálat is alátámasztja, illetve dr. Bagdy Emőke professzor asszony is megerősítette a képzés fejlesztő hatását.

A felnőtteket célzó beszédekben ezenkívül külső érvek – tekintélyre ható érvek, példák, statisztikák és viszonyítások – is megjelentek. Például:

- (3) A hatásvizsgálat alapján a gyermekek többségénél szignifikánsan változik az iskolai teljesítmény is, illetve az osztályközösségben betöltött szerep is kedvezően változik.

A **tétel** funkciója a jelentkezés szükségességének hangsúlyozása; emellett a szülők meggyőzésére irányuló szövegek esetében ez a beszéd rész a hallgatói visszacsatolásoknak is teret biztosít.

A **bizonyítás** a diákoknak szóló beszédek esetében a programhoz való csatlakozással járó előnyök felsorolására koncentrált, míg a szülők esetében a hosszú távú eredményesség bemutatását foglalta magában. Például:

- (4) A Programot elvégző diákok pszichoszociális fejlődése és megküzdési stratégiái meghaladják a kortársaknál megfigyelhető mértéket.

Ebből az aspektusból a diákoknak szóló beszéd a bemutató beszéd (*genus demonstrativum*) műfajához közelít, míg a jövőbe tekintő, felnőtteknek szóló bizonyítás a tanácsadó beszéd (*genus deliberativum*) beszédfajta sajátossága.

Mindezek mellett a **befejezés** funkciója is kettős: a szülők esetében ez a beszéd-rész a cselekvésre sarkallás („Jelentkezzen most!”), míg a diákoknál az érzelmi bevonás eszköze („Te se maradj ki egy szuper lehetőségből, egy szuper csapatból!”).

A különböző célcsoportoknak szóló beszédek szerkezetét az alábbi, 2. táblázat mutatja be.

2. táblázat. Az egyes beszédfajták összehasonlítása

BESZÉDSTRUKTÚRÁK ÖSSZEHASONLÍTÁSA		
Beszédrész	Diákoknak szóló	Szülőknek, pedagógusoknak szóló
Bevezetés	Bemutakozás, rétori kérdések (docilitas, attentio)	Bemutakozás, témavázlat, közös érdek hangsúlyozása (docilitas, captatio benevolentiae)
Elbeszélés	A program bemutatása (páthosz) Lehetőségek bemutatása, tevékenységei kör	A program bemutatása (ethosz, logosz) Külső érvek – példák, statisztikák, tekintély viszonyrendszer
Tétel	Jelentkezés szükségessége	Jelentkezés szükségessége – visszacsatolás
Bizonyítás	Előnyök felsorolása genus demonstrativum	Hosszú távú eredményesség genus deliberativum – jövőbe tekintő
Befejezés	meggyőzés – érzelmi bevonás	meggyőzés – cselekvésre késztetés

Jól látható, hogy miközben mindkét célcsoportnak szóló beszéd típus jól elkülöníthetően a klasszikus szerkezeti egységek szerint épül fel, az egyes egységeken belül megfigyelhető tartalom, érvrendszer eltér egymástól. A bevezetésben az érdeklődés felkeltése mellett a diákok mozgósító, cselekvési lehetőséget felkínáló, érzelmekre apelláló kérdéseket kapnak, míg a felnőttek számára a logikára ható, józanabb megfontolás, a hosszú távú közös érdek hangsúlyozása fogalmazódik meg. Ugyanígy: a program bemutatása a gyerekeket az adott tevékenység pillanatnyi érdekességére építve, érzelmileg vonja be, míg a felnőttek számára a logikai úton történő meggyőzés az elsődleges. Jól látható, hogy a gyerekeknél a jelenidejűség, a felnőtteknél pedig a jövő, a hosszú távú előnyök hangsúlyozása jelenik meg. A célcsoportok lehetőségei miatt a gyerekeknél a lelkesítés, a felnőtteknél a konkrét cselekvésre való felhívás zárja a beszédet.

6. A meggyőzési módok vizsgálata

A beszédrészek sajátosságainak ismertetése után a következőkben az adott toborzóbeszédekben előforduló meggyőzési módok feltárására fókuszálok. Ezek leírásához alapvetően ugyancsak az arisztotelészi felosztást veszem alapul – vagyis az éthoszból eredő, a logoszra ható és a páthoszból fakadó meggyőzési eszközöket vizsgálom a szóban forgó beszédekben.

6.1. Az éthosz

Az éthosz meggyőző ereje a szónok emberi, szakmai hitelességéből eredeztethető, amely a hallgatóság előzetes tudása révén aktiválódik. Amennyiben a szakmai hitelesség (és ennek elismertsége a hallgatóság előzetes tudásában) hiányzik, fennállhat a körbenforgó érvelés (*petitio principii*) veszélye. Ezzel összhangban a rétorok a vizsgált esetekben beszédeiket bemutatkozással nyitották, amelyben – különösen, amikor felnőtt célközönséghez szóltak – saját szakmai életútjukat vázolták fel, illetve a képzésben betöltött szerepüket hangsúlyozták.

Ugyancsak itt említhető a tiszteletre alapozó (*ad verecundiam*) érvtípus; az ilyen érvekkel a rétor transzformálhatja az éthosz meggyőző erejét valamely távoli, jelen nem lévő, közismert tekintélyszemély(ek) irányába. Ez az érvtípus is elsősorban felnőtt célközönség esetében fordult elő. Ilyen eseteket szemléltet az (5) és a (6) példa:

- (5) Munkánk sikerét több ezer nálunk végzett diák, neves hazai és külföldi vendégprofesszorok által tartott kurzusok, számos tudományos konferencia és tanulmánykötet jelzi.
- (6) Oktatási programunkba olyan szaktekintélyek kapcsolódtak be, mint Maróth Miklós és Romsics Ignác akadémikusok, John Lukács történész-professzor.

A továbbiakban érdemes lehet vizsgálni azt is, hogy a hivatkozott tekintélyszemélyek kiválasztását hogyan befolyásolják a regionális tényezők. Kutatásom erre ez esetben részletesen nem tért ki, ugyanakkor az elemzett beszédek feldolgozása során felfigyeltem rá, hogy míg Beregszászban és Miskolcon elsősorban magyar szaktekintélyekre (Bagdy Emőke, Kádár Annamária) hivatkoztak a rétorok, Budapesten főként nemzetközi szaktekintélyeket (David Venter politikai szakértő, John Lukács történész) említettek.

6.2. A logosz

A logoszra ható meggyőzés egyik eszközét a csonka szillogizmusok (*enthümémák*) alkotják: ezekben az esetekben miután a rétor vázolja a premisszákat, a konklúziót a hallgatóságnak kell levonnia. Így a hallgatók mélyebben bevonhatók a gondolkodási folyamatba, és ezzel együtt (amennyiben a következtetési folyamataik során nem

merülnek fel akadályok) az ilyen érvelés hatásosabb, mint ha a konklúziót is a rétor fogalmazná meg. Erre az érvelési módra példa a (7) és a (8) megnyilatkozás:

- (7) Hiszünk abban, hogy értékálló fejlődés csak hosszú távon érhető el (P1), ezért Collegiumunk a gyakorlatba ültette a lifelong learning vízióját. (P2).

Konklúzió: a Collegium értékállóan fejleszt.

- (8) Minél korábbi életszakaszban sikerül a kiemelkedő képességű gyermekek tudatos fejlesztését megkezdeni, annál nagyobb hatékonysággal bontakoztatható ki az egyéni érdeklődésük. (P1)

E megfontolások jegyében indítottuk útjára és fejlesztjük folyamatosan képzésrendszerünk legújabb elemét, a Fiatal Tehetség Programot. (P2)

Konklúzió: nagy hatékonysággal fejleszt.

A szülők, illetve a pedagógusok meggyőzésének egy lehetséges eszköze ezenkívül az belső, általános érvforrásként értelmezhető definíciók alkalmazása (9), valamint az ellentétpárok megfogalmazása (10):

- (9) a felső tagozatos általános iskolásoknak biztosít ingyenes, komplex szemléletű tehetséggondozást [...] A FIT Programra jellemző a nagyfokú szellemi szabadság és függetlenség.

- (10) az iskolai oktatáson túlmutató, ugyanakkor a mindennapi világunkhoz sok szállal kapcsolódó foglalkozásokat.

Belső, általános érvforrások között az összehasonlítás is megjelenik egy idézett, a Programban részt vevő diák véleményében:

- (11) A FIT nem olyan, mint az iskola, itt a tanulás is játék.

Ok-okozati viszonyokon alapuló érvek is megjelennek, a képzés szabad szellemi kereteiből következik a fiatalokra gyakorolt hosszú távú pozitív hatás, ahogy az elemzett szöveg fogalmaz:

- (12) A FIT Programra jellemző a nagyfokú szellemi szabadság és függetlenség. Képzésünk által diákjaink érdeklődő, széles látókörű, nyitott gondolkodású fiatalokká válnak

6.2.1. Ad-típusú érvek a logosz meggyőző erejének szolgálatában

A vizsgált anyagban a logoszra ható érvek között megjelenik a régiségre való hivatkozás (*argumentum ad antiquitatem*) is, amely – a korábban említettekhez hasonlóan – elsősorban a felnőtt célközönségnek szóló beszédekben fordult elő:

- (13) A Mathias Corvinus Collegium (MCC) több mint 20 éve foglalkozik egyetemista és középiskolás diákok tehetséggondozásával.

Az újszerűsége építő érvelés (*argumentum ad novitatem*) ugyanakkor a diákoknak és a felnőtteknek szóló beszédekben egyaránt jelen volt:

- (14) 2015-ben oktatási kínálatunkat bővítve felső tagozatos általános iskolásoknak is elindítottuk új tehetséggondozó képzésünket.
- (15) Korszerű infokommunikációs eszközök (tabletek, laptopok, okostelefonok) is szerves részei oktatási gyakorlatunknak

A szülők meggyőzését célzó beszédek esetében megjelenik az ingyenesség mint érv (az *argumentum ad crumenam*) is – adott esetben a képzés ingyenességét hangsúlyozva.

6.3. A páthosz

A páthosz esetében érzelmi hatáskeltésről beszélhetünk. Az erre épülő érvek elsősorban a diákközönségnek tartott beszédekben jutottak érvényre.

A páthoszhoz kapcsolhatók például azok a vizuális hatáskeltő elemek, amelyek a beszédekhez kísérő prezentációban és kisfilmben jelentek meg: olyan képek és filmek említhetők itt, amelyek a közös identitást és/vagy a program hangulatát tükrözték, illetve vizuálisan megjelenítették azokat az élménypedagógiai eszközökön alapuló kurzusokat, amelyek a programba belépő diákokra várnak.

Az érzelmi hatáskeltés eszközeinek tekinthetők továbbá a toborzóbeszédek elején elhangzó (tipikusan az érzelmi bevonódást elősegítő) költői kérdések is, amelyek elsősorban ugyancsak a diákok figyelmének felkeltését célzó beszédekben fordultak elő. Például:

- (16) Kísérleteznél egy igazi laborban? Építenél robotokat vagy drónokat? Kipróbálnád, hogy dolgoznak a mentősök? Érdekel a bankok titokzatos világa? Egy jó közösségre vágysz, ahol játszva tanulhatsz?

A szülők és pedagógusok felelősségvállalására, elkötelezettségére, vállalt szerepére, enképére építenek:

- (17) Célul tűztük ki, hogy az érintett szülőkkel és pedagógusokkal együtt segítsük a gyermekek kibontakozását, az egyéni érdeklődési területek felfedezését és a későbbi tudatos pályaválasztást.

Mivel a stílus is érvelő erővel bír, így a stílusalakzatok is állhatnak a meggyőzés szolgálatában, például az ismétlés is lehet az érzelmi hatáskeltés eszköze. Terjedelmi korlátok miatt nem nyílik lehetőség az összes stílus eszköz részletes bemutatására, ugyanakkor az ismétlést – gyakorisága folytán – érdemes kiemelni. Különösen gyakori a *közösség* szó mind a diákoknak, mind a felnőtteknek szóló beszédek-

ben (esetenként összetételek, jelzős szerkezetek részeként is, pl. *értékközösség, alumniközösség, közösségi élmények, MCC-s közösség*).

A használt kifejezések stílusértéke is kiválthat érzelmi hatást, a bizalmas stílusértékű kifejezések (*titokzatos, rejtelmi*) a közvetlenségnek, a bensőséges kapcsolat megteremtésének eszközei:

- (18) Képzéseink napjaink legizgalmasabb területeit fogják át, legyen szó a pénz titokzatos világáról, a drónok működéséről, a kortárs építészet vagy éppen a laborok rejtelméről.

7. Összefoglalás

A beszédfajták vizsgálata rávilágított arra, hogy a feldolgozott toborzóbeszéddek egyaránt tükrözik a tanácsadó és a bemutató beszéd jellegzetességeit, ugyanakkor a diákoknak szóló beszéddek inkább a bemutató, míg a pedagógusoknak és szülőknek szólók inkább a tanácsadó beszédfajtaához állnak közel.

A beszédstruktúra elemzése arra mutatott rá, hogy a beszédrészek a célközönséghez igazodva más-más funkciókat tölthetnek be. Emellett az adatokból kirajzolódott az is, hogy a befejezés sajátosságainak feltárása segíthet a műfaji kérdések eldöntésében.

A meggyőzés különböző módzatait vizsgálva megállapítható, hogy az etikai alapú és az előzetes ismeretekre építő érvek elsősorban a felnőtteket (szülőket és pedagógusokat) szólítják meg.

A logikai úton történő meggyőzés eszközei, illetve az olyan külső érvforrások, mint a tekintély vagy az olyan belső, általános érvforrások, mint a definíció, ugyancsak a tanárok és a szülők befolyásolására szolgálnak.

Az érzelmi hatás kiváltására szolgáló retorikai eszközök közül kiemelkednek a vizuális eszközök, illetve a cselekvési lehetőségek felkínálása és a kortársak véleményei, amelyek elsősorban a diákok megszólításában játszanak szerepet. A korpusz vizuális retorikai elemzése egy új perspektívát jelent, amely egy új vizsgálat része lehet.

SZAKIRODALOM

- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika*. Holnap Kiadó, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna (szerk.) 2017. *Pécseli Király Imre: Bevezetés a retorikába két könyvben*. Ford. Constantinovitsné Vladár Zsuzsa. Trezor Kiadó – Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest.
- Adamik Tamás – A. Jászó Anna – Aczél Petra 2004. *Retorika*. Osiris, Budapest.
- Adamik Tamás (szerk.). 2010. *Retorikai Lexikon*. Kalligram, Pozsony.
- Arisztotelész 1982. *Rétorika*. Ford. Adamik Tamás. Gondolat, Budapest.
- Aronson, Elliot 1995. *A társas lény*. Ford. Erős F. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Burke, Kenneth 1967. *Rhetoric Of Motives*. University Of California Press, Berkeley.
- Hovland, C. I. – Harvey, O. J. – Sherif, M. 1957. Assimilation and contrast effects in reactions to communication and attitude change. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*. 55/2: 244–52. <https://doi.org/10.1037/h0048480>

- Memorandum az egész életen át tartó tanulásról* 2000. Európai Közösségek Bizottsága, Brüsszel, 2000. október 30. 1832.
- Perelman, Chaim 2018. *A Retorika Birodalma*. Ford. Majoros H. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Szabó István 1998. *Bevezetés a szociálpszichológiába*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Vargáné Subicz Beáta 2008. *A nem formális tanulás célja, lehetőségei, színterei és eszköze*. NSZFI munkaanyag: http://kepzevolucioja.hu/dmdocuments/4ap/2_1896_013_10103_0.pdf (utolsó hozzáférés: 2019. jún. 1.).

Constantinovits Milán

doktorandusz

ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola

Alkalmazott Nyelvészet Doktori Program

<https://orcid.org/0000-0002-0883-0485>

SUMMARY

Constantinovits, Milan

Parents, teachers and students – The rhetorical strategy of invocation of a heterogeneous audience

The aim of this paper is to analyse how the three elements of classical persuasion: *ethos*, *pathos*, and *logos* work in a unique speech genre. The campaign speeches of a Hungarian non-formal educational institution, the Young Talents Programme of Mathias Corvinus Collegium, aim to convince a heterogeneously targeted audience: parents, teachers and students at the same time about the advantages of the programme.

The speeches examined show characteristics of two speech genres simultaneously: the deliberative genre (*genus deliberativum*) and the epideictic genre (*genus demonstrativum*). The analysis comes to the conclusion that ethos-based persuasion within the speeches and the logical devices of persuasion principally attempt to involve the adult audience, while pathos-based elements of the speeches are mostly targeted at the students.

Keywords: rhetoric, non-formal education, persuasion, ethos, pathos, logos, speech genres.

A félreértések fogalmi alapú megközelítése és az intuíció, az introspekció helye a vizsgálatokban

A jelen tanulmány egy olyan kognitív szemantikai kutatás része, amely a nyelvi tevékenységekben tetten érhető félreértések vizsgálatát célozza a magyar nyelvben. A félreértések jelenségének a megértése az arisztotelészi logikai hagyományban gyökerezik, és ennek alapján a téves következtetésekhez sorolta az irodalom. Egyetértés mutatkozik ugyanakkor a jelenlegi ismeretek alapján abban, hogy a téves következtetések kialakulásában szemantikai és pragmatikai tényezőknek is szerepük van. Ebben az elméleti megközelítésben viszont még nem merült fel annak igénye, hogy megkülönböztesse a félreértés jelenségét a félrevezetéstől és a félremagyarázástól, valamint, hogy elhatárolja a fogalmi alapú félreértéseket a tisztán logikai természetű hibáktól. A tanulmány ezen szempontok alapján írja le a bevezető részében a félreértés jelenséget kognitív szemantikai keretben, ismerteti az elméleti háttérfeltevéseket, ezt követően egy olyan esettanulmányt mutat be, amelyben a félreértés kialakulásában és tisztázásában a nyelvi intuíció és az introspekció szerepét valószínűsíti.

1. Bevezető – a félreértés jelensége a kognitív nyelvészet elméleti keretében

A nyelvhasználat adaptív emberi tevékenység, a kommunikációs igények kielégítésére, vagyis a megértésre (alkalmazkodás) és a megértetésre (alakítás) irányul (vö. Verschueren 1999: 61–5). A nyelvi tevékenység folyamatos választások sorozata is egyben (vö. Verschueren 1999: 116–20), amelyben a tudatosság mértéke különböző, és jelenti a megnyilatkozási stratégia (nyelvi forma) és a befogadói stratégia (elvárások) megválasztását. Ezek a választások nem egyenértékűek, egyrészt adott nyelvi formák választása felidézheti alternatíváit, másrészt a nem elvárt választások egyezkedést válthatnak ki arról, hogy milyen nyelvi megoldás fogadható el a felek számára, továbbá félreértéshez vezethetnek. Az elvárások a megnyilatkozási és a befogadói oldalról is természetes velejárói a kommunikációs tevékenységnek, elvárásainkat tapasztalataink, az adott körülmények és a mindenkori nyelvi normák (lásd Tolcsvai Nagy 1998: 31) alapján alakítjuk ki, és a másik félhez való kapcsolódást segítik. Adott beszédhelyzetben ugyanis nem pusztán egy információcsomagot értelmez a befogadó, hanem a megnyilatkozó sajátos valóságértelmezését, vagyis egy előzetesen már értelmezett és sajátosan elrendezett információhalmazt. Ebből a befogadói attitűdből fogalmazható meg a kérdés, hogy milyen céllal és szándékkal¹ címezte a megnyilatkozó az információt az adott befogadónak, és miért abban a nyelvi formában tette, ahogyan az megvalósult.

¹ A kommunikációs és a nem kommunikációs jelenségek elhatárolásáról a szándék tulajdonítás alapján megoszlanak a vélemények az irodalomban (vö. Terestyéni 2014: 85–103). A jelen dolgozat nem foglal állást ebben a témában, mivel nyelvi interakcióban vizsgálja a félreértés jelenséget, és nem foglalkozik ettől eltérő helyzetekben megvalósuló félreértések elemzésével.

A megértés-megértetés-félreértés viszonyában fontos megállapításokat tesz a szociálpszichológia a szociális kogníció fogalom kapcsán, miszerint az emberi kommunikációnak velejárója, hogy az eseményekhez, történésekhez attribúciós műveletekben okozati következtetéseket társít, mintegy megmagyarázva azok sikerét vagy kudarcát. Ennek célja többek között a kudarc elkerülése, a sikertelen viselkedési módok elvetése. A közösség tagja mások és a saját viselkedését is valamilyen típusba sorolja, és a kategorizáció művelete adott cselekvés kimenetét tervezhetővé (elvárhatóvá és megítélhetővé) teszi a közösség tagjai számára. Ezek az értékelő műveletek konstruktívak és értelmező jellegűek, tehát befolyásolják az alkalmi jelentést, így az eltérhet a cselekvés várható sémájától (mintától) (lásd Fiske–Taylor 1991: 91–3). A minták begyakorlottsági foka hozzájárulhat az egyénileg eltérő nyelvi cselekvés és nyelvi forma létrehozásához, valamint annak megértéséhez. Ezen értékelő műveletekhez sorolhatók a másoknak tulajdonított vélt vagy valós szándékok mint mögöttes okok feltárása.² Ugyanakkor egy megnyilatkozás értelmezése nem annak rekonstrukciója, hogy mire gondolhatott a megnyilatkozó, az értelmezés folyamata a megnyilatkozó intenciójának és a befogadó értelmezésének a sajátos interakciójaként írható le. Egy írott szöveg is időszerűen megtörténik a befogadóval, miközben a szövegből szerzett ismereteket a mentális műveletek által reprezentálja a mentális világában (lásd a nyelvi tevékenységet mint interszubjektív megismerés és interperszonális kapcsolatteremtés egységét, Tomasello 2002; Tátrai 2017: 901–26). Mivel a nyelvi kifejezések jelentésük révén a világ valamely részét reprezentálják, szimbolizálják (kommunikációs szimbólumként funkcionálnak), a megnyilatkozó a gondolatait szükségszerűen sűríti a nyelvi reprezentációkban, ennek következtében a befogadó többlettartalmakat ad a megnyilatkozáshoz az értelmezés során, amelyben támaszkodik a korábbi ismereteire, a tapasztalataira. Föltehető, hogy a félreértések vizsgálatában a befogadó részéről alkotott többlettartalmak között, a megnyilatkozóknak tulajdonított szándék(ok) lényeges(ek) a kölcsönös megértés szempontjából – a jelen tanulmány ezzel foglalkozik –, ami a kognitív (ön)ellenőrzés különböző formáin keresztül (pl. visszakérdezés, kikövetkeztetés a válaszból, a nonverbális jelekből, a szupraszegmentális szerkezetből stb.) többnyire nyomon követhető nemcsak a kommunikációban résztvevő felek, hanem a nyelvhasználat vizsgálatát célzó kutatók számára is. A kommunikációs felek reprezentációja a saját tudatos szándékukról, valamint a tudattalan szándékaik kikerülnek a félreértések jelen vizsgálatának a fókuszából.

A megnyilatkozóknak tulajdonított szándék nézőpontjából tisztázható a különbség a félrevezetés mint viselkedési forma, a félremagyarázás, illetve a félreértés jelensége között, az utóbbinál ugyanis nem tételeződik fel a tudatos szándék, míg az előzőeknél igen. Habermas nyomán a kommunikációs cselekvést megkülönböztetem a stratégiai cselekvéstől, az utóbbi a másik személyt ellenlábasként (nem pedig egyenrangú félként) kezeli, és annak befolyásolására (nem pedig érvek segítségével történő meg-

² Lásd pragmatikai keretben: számos stílusjegy (beszédtempó, hangerő, hangleyítés, szóhasználat) határozza meg a nyelvi viselkedésmódunkat, de „nem vesszük észre őket, mert szándékok (modortalan, udvarias, érdeklődő) és személyiségjegyek (kedves, utálatos) kategóriáiban gondolkodunk” (Tannen 2019: 23).

győzésére) törekszik (vö. Habermas 1986: 175–200). A kommunikációs cselekvés itt követett értelmezése szerint olyan beszédmód, amely a beszélő és a hallgató közös megértésére irányul, és amelynek során a megértés a tudatos és a tudattalan közötti térben jön létre. A félreértés jelenségének vizsgálata stratégiai cselekvések esetében azt jelenti, hogy a befolyásolás hatására történik meg a félreértés, ahol a befolyásolás akár a félrevezetés funkcióját is betöltheti. A félremagyarázást megelőzheti a félrevezetés szándéka (stratégiai cselekvés) vagy egy félreértés is, ennek megítélése az értelmezés folyamatában egy későbbi ponton történhet meg bizonyossággal, addig a megnyilatkozóknak tulajdonított szándék nem tisztázott. A félrevezetés, a félremagyarázás, illetve a félreértés jelenségek tudatos megkülönböztetése azért fontos, mert könnyen belátható, hogy a hatásuk különböző értékattitűddel jár együtt a befogadó számára.

Jelen tanulmányban a vizsgálat empirikus tárgyát a különböző fogalmak összekapcsolásából származó félreértések alkotják, a félreértéseknek ezt a típusát elhatárolom a tisztán logikai természetű hibáktól (a téves következtetések korábbi, szűk körű értelmezése, lásd fentiekben), amelyeknek a háttérben konkrétumok (adatok) tévesztése áll (mint például a naptári napok felcserélése). Utóbbihoz hasonló tisztán logikai természetű hibák származhatnak emlékezeti hiányosságokból, fáradtságból, figyelmetlenségből. A fogalmi alapú félreértések viszont kijelölik azt a határt, hogy meddig mehet el az ember kifejezésekhez, megnyilatkozásokhoz kapcsolódó értelmező szabadsága gyakorlásában úgy, hogy nem válik sem a saját maga, sem mások eredményes kommunikációs cselekvésének a kárára. Emellett rámutatnak arra, hogy az értelmező szabadsága nem azt jelenti, hogy bármit megtehet, hanem leginkább azt, ami az adott nyelvközösség által gyakorolt és érvényesnek tartott normák mellett megtehető. A fogalmi alapú és a logikai természetű félreértések megvalósulását konvencionálisan egyaránt negatív tapasztalatként értékeljük, ugyanakkor lényeges különbség köztük, hogy míg az előbbinél a negatív tapasztalat feldolgozása összekapcsolódhat a közös ismeretszerzés és a kommunikációs felek kölcsönös megértésének a sikerélményével, addig az utóbbi megmarad a tévesztés egyéni felelősségének az elfogadása vagy elhárítása, illetve a hibáztatás vagy elnézés szintjén. A tanulmány bevezetőjének a végén értelmezem a fogalmi alapú félreértés jelenséget, ezután ismertetem az elméleti háttérfeltevéseim a félreértés jelenség, az intuíció és az introspekció egymáshoz való viszonyulására vonatkozóan, majd egy kognitív szemantikai keretben végzett esettanulmányban mutatom be az intuíció és az introspekció lehetséges szerepét a félreértések kialakulásában és tisztázásában, ezt követően röviden összegzem a vizsgálat eredményeit.

A fogalmi alapú félreértés jelenséget (továbbiakban: félreértés) a megértés fogalommal való viszonyában értelmezem.³ A félreértés jelensége a megértés és a meg nem értés között helyezhető el egy képzeletbeli skálán. A félreértés során a megnyilatkozó és/vagy befogadó úgy tudja, hogy adott téma kapcsán birtokában van a felek közötti közös megértéshez szükséges ismeretnek, egészében átlátja valamely tématerületet, ennek alapján a megismerés folyamatjellegét lezártnak tekinti, ebből következik,

³ A félreértés fogalom definiálása a disszertációs dolgozatom tárgyát képezi, melyhez az itt leírt fogalmi megközelítés alapul szolgál.

hogy a megismerés folyamatjellege a tudatosság szintjén lezárul. A félreértés az egyik fél által megértett valóság elemeiből épül föl, a közös megértés folyamatában azonban egy köztes állapotot foglal el, mivel a másik fél által megértett valóságtól egy adott ponton eltávolodik, és csak az egyik fél mentális reprezentációjában valósul meg. Ennek következtében a kommunikációs felek nem jutnak közös megértésre. A félreértés feltárásának feltétele a kommunikációs cselekvés, amelyben a nyelvi tevékenységre önmonitorozás (explicit/implicit) irányul a felek közös megértésének a céljával. A félreértéssel való szembesülés a kommunikációs feleket az ismeretek újra elsajátítására kényszeríti (lásd a félreértés és az ironia egymáshoz való viszonyulását az esettanulmány végén). A félreértés kialakulásában és feltárásában – a megértés folyamatához hasonlóan – részt vesznek tudatos és (részben) tudattalan, nem szándékos tényezők is.

2. Elméleti háttérfeltevések

2.1. Az intuíciónak a jelensége – nyelvi intuíciónak

A nyelvi viselkedés, tágabb értelemben a kommunikációs viselkedés, célra irányul, amelyben részt vesznek tudatos és (részben) tudattalan, nem szándékos tényezők egyaránt. Az utóbbihoz sorolható az intuíciónak (a nyelvi intuíciónak), az introspekciónak, valamint a beszélő-hallgató részéről egyaránt fennálló előítéletek, továbbá az egymással szemben támasztott elvárások.

Az intuíciónak jelenségének a leírásához annak hétköznapi, szótári meghatározásából indulok ki (lat. *intueor* 'megnéz'), 1. *pszich* 'a valóság közvetlen megértése, előzetes megfontolás v. fogalmi elemzés nélkül'; 2. 'képesség vmely dolog egészét egyetlen megértési cselekedetben felfogni'; 3. 'ösztön, megérzés' (lásd Tolcsvai Nagy 2007: 494). Herbert Simon kognitív pszichológus intuíción meghatározásából kitűnik a jelenségnek a mindennapi tevékenységünkben való jelenléte: „A helyzetben egy kód rejlik; a kód segítségével a szakértő megtalálja az emlékezetében tárolt információt, és ez az információ megadja a választ. Az intuíción nem több és nem kevesebb, mint felismerés” (lásd Simon 1992: 155). Németh Dezső az emlékezeti rendszerek és a nyelvi folyamatok kapcsolatának a kísérleti és neuropszichológiai vizsgálata alapján megállapítja, hogy az intuitív jelenségek háttérben egy speciális emlékezeti (tanuló) rendszer áll, ami az implicit készségtanulás.⁴ Az implicit (= nem tudatos) készségtanulás egy elemi tanulási forma, a motoros készségek (pl. biciklizés) mellett a különböző kognitív készségek (pl. a nyelvi, a zenei, a szociális készség), a priming (= előfeszítés: egymással szemantikai hálózatot alkotó fogalmak kapcsolata) esetében is automatikusan és gyorsan zajlik a folyamat, ugyanakkor nincs deklaratív tudásunk róla. Németh Dezső hangsúlyozza, hogy a két rendszer (deklaratív és nem

⁴ Memóriánk többszörös emlékezeti rendszerből áll. A deklaratív (explicit) emlékezet tartalma hozzáférhető szándékos előhívás során: a) tények szintjén, kontextus nélkül, úgynevezett szemantikus emlékezet; b) eseményekkel kapcsolatban, kontextussal együtt, úgynevezett epizodikus emlékezet. A nem deklaratív (implicit) emlékezet sajátossága, hogy a hosszú távú memóriából előhívott emlékezet a teljesítményen keresztül mutatkozik meg, és nem annak tudatos felidézésében (vö. Németh 2010).

deklaratív emlékezeti rendszer) együttműködik kompetitív vagy kooperatív módon a mindennapi életben, és az a jó, ha a kettőt együtt alkalmazzuk. A neuropszichológiai és az agyi képalkotó vizsgálatok azt mutatják, hogy az implicit tanulás háttérben egy meghatározott idegrendszeri struktúra, a frontális (homlokleány) alatti basalis ganglionok és a kisagy áll, és mindkettőben kimutatható a szekvencialitás (= rejtett együttjárások, szabályszerűségek). Ez úgy kapcsolódik az intuícióhoz, hogy a környezetünkben gyakran együttjárások (a szekvenciaelemek között rejtett szabályszerűségek) vannak, és ezekre leszünk érzékenyek, és a nem tudatos felismerést követően a reakcióidő felgyorsul, így például előbb cselekszünk, mint az inger tudatosan számunkra megjelenne. Ennek alapján az intuíció által képesek vagyunk a jelenségekben (akár tudattalanul) megfigyelt szabályszerűségektől, mintázattól való eltérésnek az észlelésére és a megváltozott helyzethez való alkalmazkodásra. John Kounios és Mark Beeman szerzőpáros a „heurikaélmény” létrejöttét kutatva átlagos emberek agyi aktivitását vizsgálja, miközben például látszólag össze nem illő fogalmak közötti kapcsolatokon gondolkoznak. Németh Dezső eredményeihez hasonlóan arra a megállapításra jutnak, hogy az intuitív problémamegoldás összefügg a külvilágból tudattalanul felvett nagy ingerszámmal (sok információval), ami az agy nyugalmi állapotában (pl. nem problémamegoldás közben) történik. Ennek alapján az intuícióra jellegzetesen a komplexebb helyzetekben elvárt döntéseknél érdemes hagyatkozni. A szerzőpáros a tudatos felismerést („heurikaélmény”) megelőző sejtést azonosítja az intuícióval, amely egy olyan szellemi folyamat, amelynek során egy tudatalatti információ az észlelése történik – egy új ötleté, megoldásé vagy perspektíváé –, és ez a folyamat addig tarthat, amíg az információ a tudatosság szintjére lép (vö. Kounios–Beeman 2015: 167). Akkor, ha az intuíció működése nem marad ösztönszinten, hanem tudatos felismeréshez vezet, egy nem teljesen tudatos és nem teljesen tudattalan szellemi folyamat megy végbe, amelynek során az ember a mintázatok, érzéseket összegző tapasztalatokra koncentrál inkább az analitikus gondolkodás helyett. Mivel az intuíció elősegíti az analógiák és a minták felismerését, illetve megtanulását adott helyzetekben, ezáltal a gondolatok rendszerezését támogatja, és ennek alapján a lényeglátást erősíti (vö. Kounios–Beeman 2015: 169–91). Elvitathatatlan, hogy a lényeglátás szorosan kapcsolódik a megértés folyamatához, így kiemelt szerepet tölt be úgy a félreértések elkerülésében, mint egy félreértett helyzet tisztázásában.

A gondolatok és az érzelmek egymással összekapcsolódnak, és a pozitív hangulat ösztönzi a tudatalatti asszociációkat. Az intuíció mindig valamilyen hiányérzetre reagál, ugyanakkor másként érzékeljük egy problémamegoldás közben, mint egy veszélyhelyzet esetében. Előbbinél a probléma megoldásának az előzetes sejtése pozitív érzélemmel párosul, míg utóbbinál rossz érzést vált ki, hogy a dolgok valahogyan nem tűnnek összeilleszthetőnek (vö. Kounios–Beeman 2015: 177–85). Ezt az ismeretet alkalmazom a félreértések vizsgálatában. A sikeres kommunikációnak feltétele a félreértések elkerülése, ilyen értelemben a félreértés valószínűsége és a félreértés állapota veszélyhelyzetnek (negatív érzés) feleltethető meg, míg a félreértés tisztázása a probléma megoldásának (pozitív érzés). Az intuíció szükségszerűvé teszi az emberi elme bizonyos szintű tudattalan működését, a tudatos mellett, amennyiben ezáltal

válík lehetővé, hogy az a korábbiakhoz képest új eredményre jusson. Mivel a (részben) tudattalan folyamatok többnyire rejtve maradnak a(z) (ön)reflexív megfigyelő előtt, ezért az intuíció működése egy folyamat kiteljesedésében valószínűsíthető, de nem jelenthető ki bizonyosan.

A nyelvészetben az intuíció fogalmát a generatív grammatika tette központi eszközzé a nyelv megismerési folyamatában. Ez a szemlélet a nyelvész és a nyelvhasználó nyelvi intuícióját alapvetően azonosnak tekinti (a generatív elmélet alapján absztrakt és univerzális szabályrendszerek működésének a felderítésére az átlag nyelvhasználó intuíciója is alkalmas), és a nyelvhasználó intuíciójának az eltérését a nyelvész által leírt nyelvtantól nem nyelvi tényezőkre vezeti vissza (pl. emlékezeti korlátok). A generatív nyelvészet keretében a nyelvhasználó nyelvi intuíciójának vizsgálata lényegileg a beszélő kikérdezését jelenti arról, hogy az adott mondatot grammatikailag helyesnek tartja-e (lásd Chomsky 1965: 19–20). Ez fölveti az intuíció-introspekció viszonyával kapcsolatos értelmezési problémát (lásd Labov 1979: 373–4; Bánfi–Bodor–Pléh 1987: 21), nevezetesen a két fogalom megkülönböztetésének a hiányát.

A szociolingvisztikai kutatások nemcsak arra mutatnak rá, hogy a nyelvi intuíció a beszélők különböző csoportjaira vonatkozóan nem homogén, hanem a szociolingvisztikai elemzések számára támpontot ad a nyelvtani helyesség és az elfogadhatóság eltérése az egyes beszédváltozatok közötti szabályszerűségek feltárásához (vö. Kiss 1999). Kognitív pszichológiai vizsgálatok alapján a nyelvi intuíció „a beszélő tényleges állapotainak is függvénye” (lásd Bánfi–Bodor–Pléh 1987: 27), a nyelvhasználó pillanatnyi állapotai (mentális, fizikai, érzelmi) befolyásolják a nyelvi intuíció aktivitását (az aktivitás mértékét) adott nyelvi tevékenységben. Ezen felül az olyan kísérleti helyzetekben, ahol a(z) (ön)reflexiót felerősítik (pl. tükör által indukált reflexió), a nyelvhasználók a nyelvi norma szerinti formát hívják elő a nyelvhasználatban (lásd uo). A kognitív nyelvészet a generatív nyelvészettől gyökeresen eltérő álláspontot képvisel az *intuíció* fogalmával kapcsolatban. Az intuíció – az Osiris Nyelvtan funkcionális kognitív szemléletében (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 51–71) – természetes velejárója a nyelvi tevékenységeknek, mivel minden nyelvi jel, minden nyelvi kifejezés szimbolikus természetű, és ez a szimbolikus jelleg a használat során alakul ki, sőt a tapasztalati alapú, gyakorlati intuitív tudás része. A tapasztalati alapú nyelvi tudást használat során alakítjuk ki, minták által sajátítjuk el és rendezzük sémákba. A nyelvhasználatban a kifejezések szimbolikus jellege és az ehhez társuló tapasztalat, amely egyéni vonatkozásban eltérő lehet, magában hordozza a félreértés lehetőségét: „A nyelvi jelnek mint egy fonológiai és egy szemantikai szerkezet szimbolikus kapcsolatának használata a pillanatnyi beszélő és a hallgató részéről nem azonos módon megy végbe. A beszélő felől valamely tapasztalat(ok) alapján történik a konstruálás, figyelmi és referenciális jelenetben” (lásd Tolcsvai Nagy 2017: 53). Az ismeretek, a tapasztalatok fogalmi megkonstruálása, valamint a megértés komplex és dinamikus folyamata a nyelvi interakcióban tudatos és (részben) tudattalan mentális műveletek (pl. absztrakció, sematizáció, kategorizáció, intuíció, introspekció) által történik. Az Osiris Nyelvtan alkalmazza az intuíció (és az introspekció) műveletét a szemantikai szerkezetek és a motivációk kutatásában, mivel a szemantikai jellemzők nem közvetlen hozzáférhetők.

2.2. Nyelvi intuíció – introspekció

Az *introspekció* (lat. *psych* 'önvizsgálat, az egyén tudatállapotának és tudati folyamatainak önmegfigyelése', lásd Tolcsvai Nagy 2007: 493) nem kevésbé vitatott fogalom a nyelvészetben, mint a nyelvi intuíció. Az *introspekció* természetének a megismeréséhez – kutatási témámra figyelemmel – Talmy funkcionális szemléletű megközelítését veszem alapul. Talmy értelmezésében az introspekció a beszélővel megtörtént valamely eseménynek a felidézése, illetve nyelvi megformálása elbeszélő formában, ok-okozati és összefoglaló jelleggel. Hangsúlyozza, hogy az introspekció a nyelvészetben használt fő módszertan, és ezt az állítását érintő kifogásokra (pl. a megismételhetőség, a következetesség, a folyamatos hozzáférés hiánya az interakcióban stb.) funkcionális válaszokat ad (vö. Talmy 2018). A teljesség igénye nélkül itt megemlítem a nyelvészeti vizsgálati módszerek közül annak ellenőrzését, hogyan történik a nyelvi tevékenység hozzáigazítása a kontextushoz, emellett a beszélő részéről a nyelvi tevékenység során folyamatosan végzett önmonitorozás műveletét. Utóbbira példaként szolgál a hétköznapi helyzetekből vett következő néhány megnyilatkozás (saját gyűjtés): „Ezt most nem értettem.” / „Nem azt mondtad, hogy ma csak későn érsz haza?” / „Nem azt mondtam, hogy nem lehet megjavítani, csak, hogy sokba fog kerülni.” Tapasztalataink alapján tudható, hogy a visszaemlékezéseken alapuló „igazság” könnyen meghajolhat az emocionális hatások vagy az ítéletalkotás súlya alatt. Ugyanakkor a múlt eseményeinek a folyamatos összegzése elengedhetetlen az egyén éntudata szempontjából, az introspekció szükségszerű az emberi tevékenységek megvalósulásához.

Talmy fokozati besorolást tesz azon nyelvi szempontok szerint, amelyek alapján hozzáférhetővé válik az introspekció művelete. Ezek közül a jelen tanulmány témáját érinti, hogyan megy végbe az adott nyelvi forma jelentéséhez kapcsolt beszélői attitűdnek, a bennfoglalt jelentéseknek a kapcsolódása a kontextushoz.

Klaas Willems tanulmányában (vö. Willems 2012) megkülönbözteti többek között, hogy az intuíció fogalma általánosságban véve a filozófia tudományterületéről ered, és definíció szerint interszubjektív, míg az introspekció fogalma a pszichológia tudományterületéről származik, és szubjektív jelenség. A két fogalmat mint az elme különböző területeit írja le. Az introspekció a beszélő saját belső pszichológiai állapotainak és folyamatainak a vizsgálatára és a leírására való képesség és cselekvés. Willems az intuíciónak a megfigyeléssel való kapcsolatát hangsúlyozza, és részletes elemzésben tárja fel, hogy a beszélő nyelvi intuíciójának jogosan helye van a nyelvészeti vizsgálatokban. Ezáltal felhívja a figyelmet a korpuszalapú megközelítés szükségességére is a leíró és a módszertani kutatásokban.

A következő fejezetben egy kognitív szemantikai keretben végzett esettanulmányt mutatok be, amelyben valószínűsítem, hogy a félreértések vizsgálatában a nyelvi intuíciónak és az introspekciónak lényeges szerepe van, valamint e két jelenség egymással dinamikus kapcsolatban áll. A nyelvhasználat a kommunikációs igények kielégítését (megértés-megértetés) célozza, ennek megfelelően a nyelvi tevékenység folyamatos választások sorozata (lásd a bevezetőben Verschueren 1999), amelynek során az analógiák, a sémák felismerése, az eltérések azonosítása, valamint az összegző-következtető műveletek folyamatos elvégzése a nyelvi interakcióban

szükségszerűvé válik. A kontextusfüggő, dinamikus jelentésképzés során a nyelvi intuíción az a mentális folyamat, amely által a nyelvi tevékenységben a sémáktól (mintáktól) való eltéréshez mint új ismerethez hozzá kívánunk férni, az introspekció az a támogató kognitív mechanizmus, ami által létrejöhet a hozzáférés.

3. Esettanulmány – kognitív szemantikai elemzés

Az elemzett példaszöveg egy kereskedelmi televízió reggeli élőadásában adott interjúból vett részlet (polilógus), amely az adott műsor (TV2 Mokka) műfaji keretei között a beszélt, dialogikus, tervezett szövegtípusba tartozik, egyrészt kifejtő, másrészt épít a beszédhelyzetből származó ismeretekre a résztvevők jelenlétében. Két műsorvezető irányítja a társalgást az interjúalannyal, valamennyien ismerik egymást, ezen felül az interjúban részt vevők azonos társadalmi szerepe (az interjúalany szintén műsorvezető) is befolyásolja az egymással szemben támasztott elvárásokat a diskurzus során. Az interjúnak hagyományozott szerkezete van, előre meghatározott, gondosan felépített forgatókönyv szerint készül, ez különbözteti meg többek között a kötetlen társalgástól. A diskurzus témája az interjúalany életmódváltása.

Részlet az interjúból:⁵

Műsorvezetők: Pachmann Péter (továbbiakban: PP.) és Szabó Dóra (továbbiakban: SZD.); interjúalany: Jáksó László (továbbiakban: JL).

1. PP: Másfél éve nincs képernyőn Jáksó László. A műsorvezető azóta kiegyensúlyozottabb életet él, hát legalábbis ezt mondja, lefogyott és többek között programozásból él. Jáksó Lászlóval beszélgetünk.
[...] [interjúfelvezető, NM.]
2. PP: Na de tévézés lesz ebből még mondjuk ötven fölött? – mert, hogy szep-tember után már ötven fölött leszel.
3. JL: Nézd, ahhoz, hogy, szóval bárki bármit mond, ahhoz, hogy az ember kapjon valami munkát, ezt ti pontosan tudjátok, ahhoz azért pattogni kell. Tehát szép gondolat az, hogy majd valaki rám telefonál,⁶ de ez olyasmi,

⁵ Az interjúrészlet saját lejegyzés, *A magyar helyesírás szabályai tizenkettedik kiadása szerinti*, de egy-két helyen a kiejtési jellegzetességet jeleztem a szövegben. Az interjúalany által idézett részeket idézőjelbe tettem, ezen felül a 3. fordulóban a belső idézésben történt szereplőváltást XY-nal jelöltem. Az egyszerre beszélés nincs jelölve a 7–8. fordulóban, mert nincs szerepe az elemzésben, ugyanakkor jelöltem a 32–34. fordulóban a mondatnak a teljes megszakítását. Itt nem közöltem a teljes interjút, az interjúrészlet az elemzés szempontjából lényeges részlet, a kimaradt részekre szögletes zárójelben utaltam. Az értelmezést segítő szándékkal, dőlttel szedtem a félreértéshez közvetlen kapcsolódó megnyilatkozásokat, aláhúzással jelöltem a félreértés kiváltotta hatásmechanizmus nyelvi megnyilvánulásait, illetve a videofelvételen megfigyelt nem nyelvi jeleket rövid leírásban ismerttettem (lásd szögletes zárójelben feltüntetve). Forrás (videoanyag): https://www.nlcafe.hu/tv_sztarok/20180807/mas-munka-jakso-laszlo-kepernyo-nelkul-programozas-fogyas-titka/

⁶ A személyragos igeekötők itt követett helyesírása szintén *A magyar helyesírás szabályai tizenkettedik kiadása szerinti*, nevezetesen az igeekötővel alakilag azonos határozószók ese-

mint a csajozás, hogy néha összetévesztik a rádiós műsorvezetőt a pszichológussal, és felhívtak tinédzserek, nagyon kedvesek, hogy hogy kell nőt hát úgy találni vagy ismerni. „Mondom: kijársz te, vagy buliba elmegy valahova? – XY: Hát nem. – Mondom: És azt várod, hogy Claudia Schiffer becsöngessen? – XY: Hát igen.” – Szóval, én mondanám, hogy igen, szívesen, *de én tulajdonképpen otthon várom, hogy valaki rám rúgja⁷ az ajtót ezzel a dologgal*, mert annyira már nem érdekel. Úgyhogy, de nagyon szívesen, amennyiben valaki rám nyit.⁸ Na, tudod mennyi esélye van ennek.

4. SZD: *Akkor mondhatjuk, hogy a szerelem, most nincs jelen az életedben?*
5. JL: *Szerelem? Miért? Mondtam én ilyet?*
6. SZD: *Nem, csak mondtad, hogy várod, hogy valaki rád rúgja az ajtót.*
7. JL: Ja, szakmailag.
8. PP: Igen, de munka-munka, munka ügyben volt.
9. JL: Ja, azt én összekevertem azzal, én mindent összekevertem mindennel.
10. PP: Na de várjál-várjál.
11. JL: Mit fecseg annyit, Laci!
12. PP: És akkor egyébként tényleg, amit a Dóri mond. Egyébként más tekintetben várod, hogy valaki rád nyissa az ajtót?
13. JL: Nem-nem.
14. PP: Vagy nem kell rád nyitni.
15. JL: Nem-nem kell rám nyitni. Tökéletes az életem.
16. SZD: De jó.
17. JL: Tökéletes az életem.
18. PP: Jól van.
19. SZD: Ezt viszont jó hallani.
20. PP: És Bencével mi a helyzet?
21. JL: Bence is.
22. PP: Mekkora már?
23. JL: Húú, 24 éves.
24. PP: Azt a! [ránéz SZD-re, visszaadva a lehetőséget, „kommunikációra hívja”, NM.] Azt a hétszázát!
25. SZD: Hogy? Gyakran beszéltek?
26. JL: Gyakran beszélünk, persze. Hát, most már, szóval a férfiaknak általában az első néhány év a probléma, ugye? – egy gyerekkel.
27. SZD: Öhöm.

tében, „csak különírt (határozószói) formája van a nem egyes szám harmadik személyű alakoknak” (2017: 57, 131.e).

⁷ A személyragos igeikötők itt követett helyesírása szintén *A magyar helyesírás szabályai tizenkettedik kiadása szerinti*, nevezetesen az igeikötővel alakilag azonos határozószók esetében, „csak különírt (határozószói) formája van a nem egyes szám harmadik személyű alakoknak” (2017: 57, 131.e).

⁸ A személyragos igeikötők itt követett helyesírása szintén *A magyar helyesírás szabályai tizenkettedik kiadása szerinti*, nevezetesen az igeikötővel alakilag azonos határozószók esetében, „csak különírt (határozószói) formája van a nem egyes szám harmadik személyű alakoknak” (2017: 57, 131.e).

28. JL: Amíg nem lehet vele beszélgetni, de aztán a többi? – semmi gond. Beszélgetünk, megdumáljuk a dolgokat, igen.
29. SZD: Ő hány éves most?
30. PP: 24. [gyorsan megválaszolja, ami rámutató jellegű SZD. figyelmetlenségére, NM.]
31. Mondom, 24! [csodálkozva, majd mindkét elemét a számnévnek elhúzva, ironikusan, NM.]
32. SZD: 24! *Elnézést, még benne voltam ...*
33. JL: *Ez a korán kelés, ugye?*
[visszaütés a hajnal 4 órai ébredés miatti panaszra, SZD. korábbi megjegyzésére még az interjú legelején, NM.]
34. SZD: ... *a szerelmi témában.*
35. JL: Nem-nem, persze.
36. SZD: Igen, abszolút.
37. JL: ÖÖ szóval minden rendben van teljesen, csak én összekevertem a fiatalok társkeresésével az én munkakeresésemet.
38. SZD: Igen, csak annyira úgy fogalmaztál, hogy várom, hogy ...
39. JL: És nagyon gyorsan beszélek és összevissza, és igen.
40. SZD: Igen, nehéz követni.
41. JL: Kedvesem szokta mondani, hogy „ne szakértőzz, Laci, ne szakértőzz!”
42. SZD: Igen, csak egyszerűen. Köszönöm.
43. JL: Igen.
[...][NM.]

Az első forduló első mondata – *Másfél éve nincs képernyőn Jáksó László* –, a hallgatók tudását aktiválja napjaink egyik ismert médiaszemélyiségéről (Jáksó László, itt: szövegtopik), ehhez új ismeretként egy jól körülhatárolt időtartammal (*másfél éve*) pontosítja a nyilvánosság számára előhívható legközelebbi emlékeknek az idejét. A *nincs képernyőn* metaforikus és metonimikus kifejezés utal a médiától való távollétre. A második mondat azok számára is előhív egy ismeretet (a *műsorvezető* fogalma) az interjúalanyról, akik nem tudják elhelyezni a személyét mint a médiavilágnak az egyik véleményformáló alakját.

A második fordulóban előkerül a *tévész* fogalma, amely kontextus nélkül 'tévét néz' jelentéssel rendelkezik, a jelen szöveggörnyezetben azonban egyértelmű jelentést hordoz, nevezetesen 'tévéműsört készít, illetve vezeti azt'. Ugyan kétszer is elhangzik ebben a fordulóban az interjúalany életkora (*ötven fölött*), mégis összességében háttérbe kerül az interjú további részében. Az előtérben maradó szövegtopik az interjú során a *tévész*, amelyet következetesen a *munka* főnévvel nevesítenek a diskurzus résztvevői (lásd még 3., 8., 37. forduló), ezáltal mindannyiunk számára előhívható fogalmat, könnyen hozzáférhető sémát – tudáskeretet és a munkavégzéshez kapcsolódó forgatókönyvet, általános eseményszerkezettel – aktiválnak (a hozzáférhetőség fogalmához, lásd még Chafe 1994).

A harmadik forduló első mondata egy többszörösen összetett mondat, amelyben a *nézd* megszólítás és a *ti* személyes névmás a beszédhelyzetből már ismert bizalmas

viszonyra utalnak, illetve ezt erősítik meg, és a szövegvilág nézőpontoszerkezetében a beszélő (JL.) „én, itt, most” helyzetéhez közeli viszonyt (egyes szám és többes szám második személy) jelölik. Az *ember kapjon valami munkát* tagmondatban, a *valami munkát* kifejezés elsődleges jelentése ’bármilyen munka’, itt azonban nem teljesen általános értelmű, mivel a *tévészésre* vonatkozik.

A *munka* főnév séma szerinti jelentése tehát hozzá van igazítva a kontextushoz. Az *ember* főnévnek általános és konkrét jelentése is van, ebben a kontextusban viszont le van horgonyozva, az interjúalanyra vonatkozik, aki valós időben részt vesz a beszélgetésben.

A *pattog* kifejezés elsődleges jelentése passzív értelmű (pl. *pattog a labda, a füle* stb.), hangutánzó jelleggel, jelen kontextusban viszont a humán értelemre irányul, aktív jelentésű, hangulatfestő jelleggel (pl. *Miért pattogsz már megint?*), nevezetesen folyamatos, aktív cselekvéssort jelent, ’tenni kell azért, hogy valaki munkát kapjon’. A tagmondatok sorában szemantikai egységet alkot a következő célhatározói alárendelő összetett mondat: *ahhoz, hogy az ember kapjon valami munkát* (mellékmondat), [...] *ahhoz azért pattogni kell* (főmondat). Ezt az egységet szakítja meg a következő beékelte tagmondat: *ezt ti pontosan tudjátok*, amely a tudatosság szubjektumát az interjút vezető két műsorvezetőben (és az interjúalanyban, aki az aktuális beszélő, JL.) megosztva jelöli meg. A mondatban a referenciális középpont, vagyis a beszélő látszólag általánosítóan van megjelölve (*az ember*), ám az interjúalanyra vonatkozik (lásd fentiekben), vagyis a nézőpontoszerkezetben történt változást a kontextus teszi hozzáférhetővé a diskurzus résztvevői és a műsort hallgatók számára. Az *ezt* mutató névmás kataforikus utalás, a *munka* főnéven keresztül utal a főnév által referált dologra.

Az interjúalany több esetben is témát vált a harmadik forduló második többszörszörösen összetett mondatában. Először a *de ez olyasmi, mint a csajozás* mellérendelő tagmondatban lép ki részben a munka(vállalás) referenciális jelenetéből a szövegvilágban, amit az interjúalany (itt: beszélő, JL.) részéről erős célt, szándékot, emellett irányultságot kifejező személyraggal jelölt határozós állandósult kapcsolattal (*rám telefonál*) helyez ellentétes viszonyba (lásd a *de* kötőszó használata). Erre a szemantikai ellentétre adható magyarázatot vezet be a hasonlat (*mint a csajozás*). A hasonlítás tárgya (*ez olyasmi*) egy névmási anaforikus utalás a szövegbeli korábbi említésre (*szép gondolat*), amelyet az alárendelő összetett mondat mellékmondata dolgoz ki (*majd valaki rám telefonál*), és amely viszont ’a passzív várakozás mellett megvalósuló munkaajánlat’ jelentéstartalmat (itt: típusjelentés) hordozza a kontextusban. Az interjúalany szintén a második mondatban újabb témaváltást visz véghez, amennyiben a műsorvezető és a tinédzserek kettőssége a szövegvilágban színre kerül: a *csajozás* fogalmát az alárendelő összetett mondatban annak mellékmondata dolgozza ki (*néha összetévesztik a rádiós műsorvezetőt a pszichológussal*) mellérendelő kapcsolatos viszonyban egy másik szövegtani egységgel, így tömböt alkotva a szövegen belül (*és felhívtak tinédzserek, nagyon kedvesek, hogy hogy kell nőt hát úgy találni vagy ismerni*).

A témaváltások nézőpontváltással, időváltással és térváltással együtt valósulnak meg (lásd 3. forduló). Az első, részleges témaváltás során a referenciális középpont,

tehát a beszélő (JL.) nincsen nyelvi kifejezésekkel jelölve, az esemény- és időszerkezet (*néha összetévesztik*) a csajozásra mint központi entitásra irányul, ezt a fogalmat aktiválja a hosszú távú emlékezetből. A második, teljes témaváltáskor (a műsorvezető és a tinédzserek kettőssége) a beszélő (JL.) egyértelműen azonossá válik a rádiós műsorvezetővel (*és felhívtak tinédzserek*), aki egy belső idézéssel kitérőt tesz a szöveg lineáris eseményszerkezetében, egy történet elmesélésébe kezd bele (lásd harmadik fordulóban, idézőjelben közölve), kilépve ezáltal az interjú előzetesen felépített struktúrájából és (ismételten) a szövegtopikból (munka). A történet elbeszélő jellegét erősítik az olyan diskurzusjelölők, mint *mondom, hát igen, hát nem, na, szóval*. A *mondom* diskurzusjelölő előre mutat, felvezeti az üzenetet. A *hát igen / nem* kifejezések a megnyilatkozás igazságtartalmának kinyilvánítására adott válaszok, amelyek a jóváhagyással vagy a kételkedéssel azt jelzik, hogy a beszélő (JL.) a saját nézőpontszerkezetéből reprezentálja a valóságot. Ezt a jelentéstartalmat erősíti a *hát* szubjektivizált funkciója, jelen kontextusban a beszélői attitűd (XY.) bizonytalanságot jelöl. A *na* diskurzusjelölő a diskurzus adott részlete és a beszélő (JL.) közti viszonyt jelöli, ugyanis nyomatékosító, érzelemkifejező funkciója van, fokozó szerepet tölt be a mondatban, a beszélő attitűdje (JL.) itt kételkedést fejez ki. Az interjúalany nyelvi tevékenységét nagyfokú metapragmatikai tudatosság (lásd Verschueren 1999: 187–98; valamint Tátrai 2006: 617–21; 2017: 1045–58) jellemzi, amelynek nyelvi kifejezői a diskurzusjelölők (*hát, na, szóval*) és a hallgatók befogadói tevékenységére történő utalások második személyű kognitív igékkel (*nézd, tudjátok, tudod*), valamint a továbbiakban az ironia (vö. Tátrai 2017: 1053–7) és az önironia alkalmazása.

Pragmatikai keretben a belső idézés fő szervező elve az ironia (pl. *kijársz te; azt várod, hogy Claudia Schiffer becsöngessen?*), amelynek kapcsán az ironiát erősíti, hogy egy szemantikai ellentét feszül a tinédzsereknek a társkeresés területén megmutatkozó passzív jelenléte és ugyanakkor a jelentős sikerélmény elvárása között. Emellett az ironia túlzásba fordul át a világhírű modelltől való tudáskeret előhívásakor, amelyet az interjúalany egy szinten említ a tinédzserek ismerkedésének az általános eseményszerkezetével. Az ironikus hangvételt előkészíti a megelőző tagmondat (*hogy kell nők hát úgy találni vagy ismerni*), ennek következtében a hallgatók mintegy elvárják az ironia fokozását a történet további részében. A bekezdésbe beágyazott belső idézést a *szóval* diskurzusjelölő – amely a kontextusban sorrendi egymásra következtetést jelent – vezeti át ismét a szövegtopikhoz (*munka*). Emellett a bekezdés koreferenciaszerkezetéhez járul többek között az *ezzel a dologgal* ragos névmás és ragos főnév kapcsolat, amelyben a névmási anaforikus utalás, a szövegbeli antecendensre és ezáltal az antecendens referensére utal, ugyanakkor szövegen belüli, közelre mutató deixis és általános a jelentése, így vonatkozhat a munkára és a csajozásra is. Hasonló szerepet tölt be a bekezdést záró *ennek* deiktikus elem is, amely a *rám nyit* kifejezésre utal. Mivel a referenciális távolság megnő a szövegtopik és a ráutaló elemek között, valamint az anaforikus utalások általános értelműek, a topikfolytonosság meglazul, és ez támogató környezetet biztosít a félreértés létrejöttének.

Fentiek alapján a harmadik fordulóban lejegyzett megnyilatkozás magában hordozza azokat a nyelv(használat)i ismertetőjegyeket, amelyek alapján valószínűsít

hető, hogy a félreértés során az introspekció nem ment végbe maradéktalanul, amit a negyedik forduló megerősít.

Amellett, hogy a nyelvi intuíció elősegíti az analógiák megtalálását, a sémáktól (mintáktól) való eltérések felismerését, így az értelmezést a második fejezetben ismertetett módon, ez a folyamat szoros összefüggést feltételez az introspekció összegző-következtető jellegével, amely a félreértés elkerülését jelen esetben nem támogatja. A félreértés megvalósult az *otthon várom, hogy valaki rám rúgja az ajtót ezzel a dologgal* alárendelő összetett mondat vonatkozásában (lásd 3. forduló), amit az 5–6. kérdés-felelet típusú fordulópár egyértelműen explicitté tesz.

Feltételezve, hogy az interjúban az eddigieken felül további tényezők együttállása is szerepet játszik a félreértés kialakulásában, a következőkben abból indulok ki, hogy a sémák alapján csak valószínűsíteni lehet a szöveg megértési feltételeit,⁹ ezért mindenekelőtt a félreértett összetett mondatban (*otthon várom, hogy valaki rám rúgja az ajtót ezzel a dologgal*) az ige jelentésének a belső szerkezetét vizsgálom meg.

Az ige jelentésszerkezetének résztvevői: *vki ráru g vmit vkire*.

A *rá* igeikötő elsődleges jelentése: egy entitás (elsődleges figura, trajektor) irányulását jelzi térben felülről lefelé haladva, közeledő jelleggel egy mentális ösvényen. A kezdő pillanatnyi állapotban távol van egy meghatározott térbeli entitástól (másodlagos figura, első landmark), az ösvény végén érintkezik a meghatározott térbeli entitással úgy, hogy az összes köztes pillanatnyi állapot egyetlen szerkezetben kumulatív módon jelen van. A referenciakeretben a viszonyítási pont, amelyhez képest a mentális ösvény leképeződik, elsődlegesen az emberi test.

A *rá* igeikötő nem tartozik a legrégebbi magyar igeikötők közé (*meg, be, ki, le, fel, el*), az ómagyar kor végén és a középmagyar korban kezdett grammatikalizálódni névutóból (*rěa*), de máig nem vált teljesen funkcióelemmé (vö. Hegedűs 2016). Szintaktikai sajátossága, hogy többnyire alakilag egyező határozóragos kifejezéssel együtt jelenik meg (pl. *rálép a lábára*), innen ered az úgynevezett „kettőző” igeikötő elnevezése is. Mozgásigék mellett célra irányuló mozgást eredményez. Az elemzett példában az irányulás folyamata célzottan a személyraggal jelölt személyre vonatkozik.¹⁰ A tanulmány témája szempontjából releváns itt megemlíteni Szilágyi

⁹ „A nyelvi interakcióról és a beszédhelyzetről való tudás mintákban (sémákban) rendeződik el. Ezek a minták részben egyetemesek, részben kultúrspecifikusak. A nyelvi interakció és a beszédhelyzet mintái a szöveg jól leírható közegét adják. Ugyanakkor e minták alapján inkább valószínűsíthető, mint megjósolható egy bekövetkező szöveg jellege és megértési feltételei” (lásd Tolcsvai Nagy 2006: 150).

¹⁰ A személyragos igeikötők (ill. névmási határozószók) helyesírása, valamint az annak háttérben álló leíró nyelvészeti megközelítések (ideértve a különböző fogalmi elnevezéseket) vonatkozásában megoszlik a nyelvészek véleménye (vö. D. Máta 1999; Kövendi 2000 – Elekfi 2001; Keszler 2003; Hegedűs 2016; Szilágyi N. 2014; stb). A személyragos igeikötők itt követett helyesírásához *A magyar helyesírás szabályai* kötetben foglaltakat tekintem irányadónak, nevezetesen az igeikötővel alakilag azonos határozószók esetében, „csak különírt (határozószói) formája van a nem egyes szám harmadik személyű alakoknak” (lásd 2017: 57, 131.e).

N. Sándornak a személyragos igeekötők sokat vitatott helyesírása kapcsán tett megállapítását, miszerint: „A nyelvhasználók intuíciója azonban ettől [itt értsd: a helyesírási szabályok alapját képező nyelvtanok, N. M.] jelentősen eltér, hiszen annak ellenére többségében egybeírják az ilyen szerkezeteket, hogy a szabályok éppen az ellenkezőjét írják elő” (lásd Szilágyi N. 2014, in: Benő–Fazekas–Zsemlyei 2015: 15–24).

A *rárúg* ige jelentésszerkezetében a három résztvevő közül (valaki: elsődleges figura, valamit: másodlagos figura, valakire: másodlagos figura), a figyelem a humán cselekvőre irányul, ez a feltűnőbb. Transzítív, cselekvő ige, pejoratív értelmű szó, beszélt nyelvi stílus (társalgási), bizalmas stílusármnyalattal.

A *rúg* ige szótári jelentése (ÉrtSz. V. kötet, 1980),¹¹ a teljesség igénye nélkül:

1. élőlény (ember, állat) lábával, lábfejének valamely részével hirtelen, durván üt, taszít, lök valamit;
2. valamit ily módon elér vagy létrehoz (pl. *gólt rúg*);
3. ezt a mozdulatot valahova irányítja vagy valakin végzi (pl. *belerúg, oda-rúg*).
4. átvitt értelemben: a) valaki durván támad, sért, bánt valakit (pl. *Kritikus megjegyzésével kíméletlenül belerúgott.*); gépi szerkezet hirtelen erősen elmozdul, és ezzel meglöki az embert (pl. *A pisztoly rúgott*).

A fenti gondolatmenetet folytatva, a *rárúgja az ajtót* állandósult kapcsolat típusjelentésének az eseményszerkezete: egy entitás betör egy másik entitás szférájába, és ennek a helyébe lép ténylegesen (lezárul a folyamat), illetve valószínűsíthető, hogy ez rövid időn belül megtörténik (a folyamat még tart), például: *A Youtube tényleg rárúgja az ajtót a streaming piacra*¹² ('verhetetlen, elsőprő ajánlatot tesz komoly szándékkal').

1. a folyamat váratlanul történik, többnyire helyzet-, vagy állapotváltozás kíséri, tehát jelentős erő kifejtéssel jár együtt: a kezdeményező entitás aktivitását a fogadó entitás elszenvedi.

Megvizsgálva a *rárúg* ige belső szerkezetét, valamint a *rárúgja az ajtót* állandósult kapcsolat típusjelentésének az eseményszerkezetét, a félreértés leírható a kontextusban szereplő *rám rúgja az ajtót* személyraggal jelölt határozós állandósult kapcsolat típusjelentése alapján, nevezetesen: a munkanélküliség passzív állapotának a helyébe lép a munkavállalás aktív állapota, egy váratlan és célzott ajánlaton keresztül; ehhez képest a műsorvezető (SZD.) reprezentációjában megvalósult jelentés a kontextus dinamiká-

¹¹ Itt megjegyzem, hogy *A magyar nyelv értelmező szótára* a *rúg* igeének az igeekötős alakváltozatai között a következő igeekötőket, illetve igeekötő funkciót betöltő nyelvi elemeket ismerteti: *bele, neki, oda / ide, agyon*, amelyek között a *rá* nem szerepel, valamint a *Magyar értelmező kéziszótár* (2003) sem említi.

¹² https://muzzak.blog.hu/2018/06/22/ezuttal_a_youtube_tenyleg_komolyan_gondolhatja_zeneipari_terveit

jában: az egyedüllét passzív állapotának a helyébe lép a társ kapcsolat aktív állapota, a társ keresés célzott, sikeres, de (mindig) váratlan eredményeként. A *rám rúgja az ajtót* kifejezés típusjelentésének a kontextushoz történő hozzáigazításában több tényező is szerepet játszik. Egyrészt az interjúalany a munkanélküliség és az egyedüllét passzív állapotát is az otthonléttel társítja a 3. fordulóban (vö. *otthon várom, hogy valaki rám rúgja az ajtót / kijársz te; azt várod, hogy Claudia Schiffer becsöngessen?*). Másrészt az interjúalany részéről a 3. fordulóban elhangzott *rám rúgja* kifejezés egy szinonim sort alkot a szintén általa említett *rám telefonál* és a *rám nyit* határozós állandósult kapcsolatokkal (lásd *uo.*), valamennyi szinonim kifejezése fokozati különbséggel a típusjelentésnek (lásd lentebb fokozati skála), a szinonim sor elemei azonban nem a fokozatiság sorrendjében hangzanak el, mivel a fokozati skála csúcsán lévő kifejezést (*rám rúgja*) az interjúalany az ironikus hangvételű második topikváltás (belső idézés) után közvetlen jeleníti meg, így a katarzis szempontjából nem válik el élesen a második topikváltás (belső idézés) jelenete a szövegtopikhoz (munka) visszatérő jelenettől. Harmadrészt a belső idézésnél alkalmazott szemantikai ellentét mint az irónia forrása (*kijársz te; azt várod, hogy Claudia Schiffer becsöngessen?*) ismétlődik a szövegtopikhoz visszatérő jelenet részeként (*Szóval, én mondanám, hogy igen, szívesen, de / én tulajdonképpen otthon várom, hogy valaki rám rúgja az ajtót ezzel a dologgal, mert annyira már nem érdekel*).

FOKOZATI SKÁLA

a cselekvés erő kifejtése, befejezettsége, emocionális hatása, valamint
a lexikalizálódás folyamata alapján

rám telefonál ('felveszi a kapcsolatot', emocionális hatás: •) > *rám nyit* ('ajánlatot tesz', emocionális hatás: ••) > *rám rúgja az ajtót* ('helyébe lép vminek', emocionális hatás: •••)

A félreértés a negyedik fordulóban válik felismerhetővé a műsorvezető (SZD.) kérdésében: *Akkor mondhatjuk, hogy a szerelem most nincs jelen az életedben?* Az *akkor* diskurzusjelölő a beszélgetés irányításában itt a szó átvételét jelöli, részben összegzést vezet be, és következtető tartalma miatt oksági jelleggel visszacsatol a szöveg előzményére, részben kapcsoló jelleggel előreutal a szövegben. A műsorvezető a *mondhatjuk* többes szám első személyű, feltételes módú igealakokkal többek között az interjúalanyt is bevonja az összegző-következtető műveletbe, nevezetesen az ige elsődleges jelentése ('kimond, megszólal') helyett a másodlagos jelentés aktiválódik ('érthetjük úgy, hogy') az interakció dinamikájában. Ugyanakkor a *-hat* morféma metapragmatikai jelzés, reflektálttá teszi, hogy a megnyilatkozó a tudatosság szubjektuma. A műsorvezető (SZD.) a reprezentációjában megvalósult jelentésnek az önkontrollját végzi el részint a negyedik fordulóban, amikor reflexíven, összegző-következtető jelleggel visszakérdez a tartalomra. Ez a visszakérdezés az introspekció megnyilvánulása, ami a szemantikai szerkezetek szintjén férhető hozzá. Megjegyzem: a hallgató részéről vélt vagy valós félreértések elkerülésében a visszakérdezésnek lényegi szerepe van, jelen esetben azonban az elhangzottak introspektív megismétlése a kérdő mondat-

típus ellenére sem teszi lehetővé, hogy a félreértés ne váljon kifejezetté a hallgató számára. Pragmatikai megközelítéssel ez a helyzet többek között úgy írható le, hogy a műsorvezető arca, valamint az interjúalany arca is – utóbbi többek között a közös jelentésalkotás folyamatába való bevonása miatt (lásd „mondhatjuk”) –, fenyegetve van (vö. Goffman arcteóriája, 1967; Brown–Levinson udvariasságelmélete, 1987). Az interjúalany számára ez a fenyegetettség a félreértés megvalósulása (veszélyhelyzet, negatív érzelem), amelynek felelősségébe nyíltan bevonják, így a továbbiakban a probléma megoldásán dolgozik.

A műsorvezető (SZD.) reprezentációjában megvalósult jelentésre válaszként, az interjúalany átveszi a társalgás irányítását, és szintén kérdés formájában visszacsatol a saját szavaira (vö. 5. forduló), sőt a *mondtam én ilyet?* – visszakérdéssel elvárást fogalmaz meg a műsorvezetővel szemben, aki azt a soron következő fordulóban (lásd 6.) teljesíti (*Nem, csak mondtad, hogy várod, hogy valaki rád rúgja az ajtót*), ezáltal az együttműködéséről biztosítja az interjúalanyt. A *ja* diskurzusjelölő ismétlődő jelenléte a szövegben (vö. 7., 9. forduló) az interjúalany attitűdjét jelöli (csodálkozás), aki tisztázza a megvalósult jelentést azzal, hogy visszahelyezi a típusjelentés szintjére (*szakmailag*). Ezt követően visszautal az általa végrehajtott témaváltásokra (*azt – azzal*), amelyeket túlzó ironikus nézőpontból konstruál meg (*mindent – mindennel*). Az ironia és az önironia megnyilvánulása a diskurzusban az affektív (érzelmi, motivációs) tényezők tisztázásáért tett mentális erőfeszítés (vö. 9., 11. forduló).

Az önironia válaszreakció a műsorvezető (SZD.) és az interjúalany arcára irányuló fenyegetettségnek az elhárítására, amelynek kapcsán az interjú dinamikáját az interjúalany irányítja. Az önironiát magas szintű (ön)reflexió jellemzi, és az introspekció által kap motivációt, ennek során az interjúalany megfigyeli a beszédhelyzetet, és összeveti a meglévő ismereteivel. Az önironia mint nyelvi stratégia kiválasztásában és megvalósulásában valószínűsíthető a nyelvi intuíciónak közreműködése, amennyiben az interjúalany arra a felismerésre jut, hogy eltérés van az általa szándékolt jelentés és a műsorvezető (SZD.) részéről megvalósult jelentés között (félreértés, negatív érzelem), és műveleti szinten alkalmazkodik a megváltozott helyzethez a nyelvi stratégia megválasztásánál a szándékainak megfelelően (félreértés tisztázása, pozitív érzelem). A félreértéshez kapcsolódó affektív tényezők tisztázásában tehát az önironia nyelvi stratégiaként funkcionál, eredményességében meghatározó többek között a begyakorlottság és a tapasztalat.

A 10–36. forduló tartalmilag és terjedelemben is szemléletesen mutatja a félreértés hatásmechanizmusát a diskurzus további részében, nevezetesen azt, hogy zavart kelt a félreértést explicitté tett műsorvezető (SZD.) kommunikációjában úgy emocionálisan, mint a kognitív műveletekben (vö. 19., 25., 29., 32., 34. forduló), és (jelentés)meghatározó lenyomatává válik a diskurzusnak. Egyúttal motivációs erővel is bír a kommunikációban részt vevő felek számára, ugyanis a másik műsorvezető (PP.) spontán témaötletet kap a félreértés nyomán (vö. 12. forduló), az interjúalany pedig abban motivált, hogy felmérje, mennyiben indokolt, esetleg szükséges a részéről (további) mentális erőfeszítéseket tenni a félreértés tisztázásához (vö. 37. forduló).

Az interjúban a félreértés tisztázásának az utolsó fázisa a 37–43. forduló, amelyekben gyakran előfordul az *igen* diskurzusjelölő, amelynek jóváhagyási funkciója

is van a magyar nyelvben (itt: nem azonos a kérdésre adott válasszal). Ezáltal a műsorvezető (SZD.) és az interjúalany is jelzi, hogy aktív résztvevője a diskurzusnak, és nemcsak figyel, de érti, amiről szó van. A 38. fordulóban megfigyelhető *igen, csak* kifejezés (diskurzusjelölő + árnyaló partikula) azt jelzi, hogy a beszélő új perspektívát fog bevezetni, vagyis visszaveszi a beszédjogot. Míg a többi esetben önmagában az *igen* diskurzusjelölő meghagyja a beszédjogot a beszélőnél, vagyis a jóváhagyást, az egyetértést jelöli.

Az interjúalany mentális erőfeszítését mutatja a félreértés tisztázásában, hogy nyelviileg kifejezetté teszi a félreértés létrejöttének az okait (lásd 37., 39. forduló), amelyek mindegyikét a saját megnyilatkozásához köti, majd egy nézőpontváltással és iróniát alkalmazva egy harmadik, külső nézőpontból (*kedvesem szokta mondani*) is megerősíti a saját felelősségét a félreértésben (lásd 41. forduló), amelyben a műsorvezetővel (SZD.) egyetértenek (lásd 42–43. forduló).

Az esettanulmányban az irónia szerepet töltött be úgy a félreértés kialakulásában, mint a félreértés tisztázásában. A félreértés és az irónia egymáshoz való viszonyát a következőkben összegzem: a félreértés esetében kialakul szemantikai szinten egyfajta törés az ismeretek összegzésében, amely nem várt módon (időben, helyen és formában) valósul meg, ebben hasonlatos az iróniával; ugyanakkor a szemantikai törés a félreértés során az értelmezésből elvesz, míg az irónia esetében a szemantikai törés egyértelműen hozzáad az értelmezéshez. A félreértést követő megértés az eredeti üzenethez tér vissza, míg az irónia megértése az eredeti üzeneten túlmutat.

4. Összegzés

A jelen tanulmányban az *intuíció (nyelvi intuíció)* és az *introspekció* szerepét vizsgáltam a *fogalmi alapú félreértések* kialakulásában és tisztázásában egy interjúrészlet elemzésén keresztül kognitív szemantikai keretben. A bevezetőben a félreértés jelentőségét a funkcionális kognitív nyelvészet elméleti keretében írtam le, és a fogalmi alapú félreértéseket elhatároltam a tisztán logikai természetű hibáktól, valamint megkülönböztettem a félrevezetés és a félremagyarázás jelenségeitől. Ismertettem az intuíció (nyelvi intuíció) és az introspekció fogalmakhoz kapcsolódó elméleti háttérfeltevéseket a kutatási téma szempontjából. Ezt követően bemutattam az esettanulmányt. A félreértés több tényező együttállása révén jött létre az interjúrészletben, amelyek a következők: két egymást követő témaváltás, ami nézőpontváltással és tér-idő váltással járt együtt; jelentős mértékű referenciális távolság a szövegtopik és az utalóelemek között, emellett általános értelmű anaforikus utalások, amelyek okán a topikfolytonosság meglazult. Mindezek mellett a jelentéseknek a kontextushoz való igazítása nem történt meg (a séma csak valószínűsít, az introspekció nem ment végbe maradéktalanul), valamint a típusjelentés és a megvalósult jelentés különvált, utóbbit az ige (itt: személyranggal jelölt határozós állandósult kapcsolat) szemantikai belső szerkezetének a leírásával mutattam be. Ismertettem a félreértés tisztázásáért tett mentális erőfeszítéseket, így mindenekelőtt a félreértett jelentéstartalomnak a kontextushoz való hozzáigazítását, emellett a félreértéssel együtt járó affektív tényezőknek a tisztázását. Az *introspekciót* azonosítottam egy összegző-következtető kérdő mondat-

ban a szemantikai szerkezetek szintjén, valamint az öniróniával hoztam kapcsolatba a motivációs tényezők szintjén. Az interjúrészlet kontextusában valószínűsítettem a *nyelvi intuício* közreműködését a félreértés felismerésében, valamint a félreértés tisztázásához az önirónia alkalmazásában. A *nyelvi intuício*ra hoztam egy további példát – a félreértésektől elvonatkoztatva – a személyraggal jelölt határozós állandósult kapcsolatoknak a sokat vitatott helyesírásában, amelynek háttérében ezek különböző nyelvtani kategorizációja áll. A tanulmány végén összegeztem a félreértés és az ironia egymáshoz való viszonyát. A jelen tanulmányban feltárt analógiák és összefüggések további esettanulmányok készítését ösztönzik a kutatási témában.

SZAKIRODALOM

- Balázs János (szerk.) 1980. *A magyar nyelv értelmező szótára*. V. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bánfi Beáta – Bodor Péter – Pléh Csaba 1987. A megítélési helyzet hatása nyelvhelyességi ítéletekre. *Magyar Nyelvőr* 111: 20–9.
- Brown, Penelope – Levinson, Stephen 1987. *Politeness. Some universals in language use*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511813085>
- Chafe, Wallace 1994. *Discourse, consciousness and time*. The University of Chicago Press, Chicago, 56–210.
- Chomsky, Noam 1965. *Aspects of a Theory of Syntax*. The MIT Press, Cambridge, MA. <https://doi.org/10.21236/AD0616323>
- D. Máta Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* 123: 438–64.
- Elekfi László 2001. Személyragozott igekötők? *Magyar Nyelvőr* 125: 250–3. <http://epa.oszk.hu/00100/00188/00022/125212.htm>
- Fiske, Susan T. – Taylor, Shelley E. 1991. *Social Cognition*. International Edition. McGraw-Hill, New York.
- Goffman, Erving 1967. *Interaction ritual: essays on face to face behaviour*. Anchor Books, Garden City, New York.
- Habermas, Jürgen 1986. Magyarázatok a kommunikatív cselekvés fogalmához. *Magyar Filozófiai Szemle* XXX: 175–200.
- Hegedűs Veronika 2016. Egyező igekötők a magyarban? A „kettőző” igekötők grammatikálizációja. PPT-prezentáció. *Nyelvelmélet és diakrónia konferencia*. http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/2016/031hegedus_nyelvelmekonf2016_slides.pdf
- Németh Dezső 2010. *Az intuício pszichológiai és idegtudományi alapjai*. SZTE-konferencia. <http://www.oldportal.u-szeged.hu/szabadegyetem-szeged/szemeszter/intuicio-pszichologiai/intuicio-pszichologiai?objectParentFolderId=11373>
- Kertész András – Rákosi Csilla 2007. Adatok és körben forgó érvelés a fogalmi metaforaelméletben. In: Csátár Péter – Pethő Gergely (szerk.): *Szemantikai intuíciónak mint nyelvészeti adatok*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen, 95–128.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Kiss Jenő 1999. Nyelvi intuício és elfogadhatósági ítéletek. *Magyar Nyelv* 95: 129–38.
- Kounios, John – Beeman, Mark 2015. *Das Aha-Erlebnis: Wie plötzliche Einsichten entstehen und wie wir sie erfolgreich nutzen*. Deutsche Verlags-Anstalt, 165–215.
- Kövendi Dénes 2000. A rá és személyragos alakjai mint határozószók és mint igekötők. *Magyar Nyelvőr* 124: 270–2. <http://epa.oszk.hu/00100/00188/00018/124218.htm>

- Labov, William 1979. A nyelv vizsgálata társadalmi összefüggésben. In: Pléh Csaba – Terestyéni Tamás (szerk.): *Beszédaktus–kommunikáció–interakció*. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 365–98.
- Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Simon, Herbert A. 1992. What is an „explanation” of behavior? *Psychological Science* 3/3: 150–61. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9280.1992.tb00017.x>
- Szilágyi N. Sándor 2014. Nyelvészek felelőssége. In: Benő Attila – Fazekas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.): *Többsz nyelvűség és kommunikáció Kelet-Közép-Európában. A MANYE kongresszusok előadásai* 11. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár, 15–24.
- Talmy, Leonard 2018. Introspection as a Methodology in Linguistics. In: Ten Lectures on Cognitive Semantics. *Distinguished Lectures in Cognitive Linguistics* 4. <https://doi.org/10.1163/9789004349575>
- Tannen, Deborah 2019. *Miért értjük félre egymást?* Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tátrai Szilárd 2006. „Várj csak, hogy is kezdjem, hogy magyarázzam?” – Néhány megjegyzés a metapragmatikai tudatosság jelöléséről. In: Mártonfi Attila – Papp Kornélia – Slíz Mariann (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum, Budapest, 617–21.
- Tátrai Szilárd 2017. Pragmatika. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest, 899–1058.
- Terestyéni Tamás 2014. Tudatos és szándékolt versus tudattalan és nem szándékolt az emberi kommunikációban. In: Bagdy Emőke – Grezsa Ferenc – Komlósi Piroska – Sepsi Enikő – Spannrafft Marcellina (szerk.): *Ki látott engem? Buda Béla 75*. Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan Kiadó, Budapest, 85–103.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1998. A nyelvi norma. *Nyelvtudományi Értekezések* 144. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Szöveg és szövegtan. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *A magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 149–174.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2007. *Idegen szavak szótára. A magyar nyelv kézikönyvtára* 2. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2017. Bevezetés. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvtan. A magyar nyelv kézikönyvtára* 4. Osiris Kiadó, Budapest, 51–71.
- Tomasello, Michael 2002. *Gondolkodás és kultúra*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Tóth Etelka (szerk.) 2017. *Magyar helyesírási szótár. A magyar helyesírás szabályai tizenkettedik kiadása szerint*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding Pragmatics*. Arnold, London, New York, Sydney, Auckland.
- Willems, Klaas 2012. Intuition, introspection and observation in linguistic inquiry. *Language Sciences* 34: 665–81. <https://doi.org/10.1016/j.langsci.2012.04.008>

Nagy Marianna
doktorandusz

ELTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola
<https://orcid.org/0000-0002-5785-0757>

SUMMARY

*Nagy, Marianna***A conceptual approach to misunderstandings and the role of intuition and introspection in their study**

The present paper forms part of a cognitive semantic study exploring misunderstandings in Hungarian discourses. Research on misunderstandings can be traced back to the tradition of Aristotelian logic, on the basis of which they have been treated as instances of false inference in the literature. At the same time, scholars now seem to agree that false inferences result from both semantic and pragmatic factors. However, in this theoretical approach, misunderstanding has not yet been systematically distinguished from misleading and purposeful misinterpretation, with the difference between conceptual misunderstanding and purely logical mistakes also awaiting clarification. The introductory part of the paper offers an interpretation of misunderstanding along these lines in a cognitive semantic framework, and spells out the study's theoretical background assumptions. This is followed by a case study which assigns a key role to linguistic intuition and introspection in both the emergence and elimination of misunderstanding.

Keywords: cognitive semantics, misunderstanding, conceptual approach, misleading, misinterpretation, intuition and introspection, case study.

Verbális és vizuális alakzatok a 2019-es Super Bowl reklámjaiban**1. Bevezetés**

A humor reklámokban betöltött szerepének vizsgálata nem új keletű, de máig népszerű téma. Kutatásom relevanciáját ez esetben maga az esemény adja, amelyhez a reklámozás kapcsolódik. A sport mára az egyik legjővedelmezőbb iparággá, legtöbbet reklámozott terméké, valamint a legfőbb reklámozási területté is vált: emberek milliói kíváncsiak ugyanis a különböző sporteseményekre vagy azok közvetítésére. Mindez hatalmas fogyasztói kiadást jelent, nem véletlen tehát, hogy fontos lett egyrészt a fogyasztók figyelmét ezekre az eseményekre irányítani, másrészt pedig a nevesebb nagyvállalatok is óriási összegeket költenek arra, hogy egy-egy sportrendezvényen megjelenhessen a nevük, a termékük. Írásomban a 2019-es Super Bowl döntőjét népszerűsítő reklámokban vizsgálom a humoros nyelvi és képi megoldásokat. Céлом annak feltárása, hogy a vizsgált reklámokban a verbális és vizuális alakzatok miként járulnak hozzá a humoros hatás eléréséhez.

Vizsgálatom interdiszciplinárisnak tekinthető, elméleti keretét egyrészt a kommunikációtudomány, a reklámkommunikációra vonatkozó korábbi vizsgálatok, másrészt pedig az alakzatok retorikai, pragmatikai vizsgálatai adják. Az elemzés a sport és a reklám kapcsolatának bemutatásával indul (2), majd az alakzatok fogalmának tisztázása után kitér ezek reklámokban betöltött szerepének a bemutatására (3). Ismerteti

a kutatás anyagát és módszerét (4), az eredmények értelmezése során pedig azt mutatja be, hogy az alakzatok miként szolgálják a humoros hatást, ezáltal pedig a befogadó figyelmének az irányítását (5). A munka összegzéssel, kitekintéssel zárul (6).

2. Sport, sportesemény, reklám

A megnövekedett szabadidő, valamint az egészségtudatos életmód felértékelődésével, ezek egymást erősítő hatásának köszönhetően megnőtt a kereslet a szabadidős és a látványsportok iránt. Egészségmegőrző funkcióján túl a sport ma már a szórakozás és szórakoztatás egyik legfőbb forrása lett, ezáltal hatalmas gazdasági jelentőséggel bír. Szabadidejükben az emberek szívesen vesznek részt sporteseményeken, vagy nézik a közvetítéseket, az erről szóló összefoglalókat, magazinműsorokat. Jelentős üzleti értékkel azok a sportágak rendelkeznek tehát leginkább, amelyek médiaképességek, látványosak, nemcsak a helyszínre vonzanak nézőket, hanem a képernyők, kivetítők elé is.

Ily módon a néző fogyasztóvá, a sport intézményrendszerében meghatározó elemmé lépett elő, és nem véletlen, hogy a sport, a különböző sportesemények, illetve ezek közönsége a reklámozásban is fontos szerephez jut. András Krisztina (2003: 42) az egyes sportok médiaképességének öt feltételét nevezi meg:

- látványos,
- magas nézői érdeklődés,
- megfelelő lebonyolítási mód mind terét, mind időtartamát tekintve,
- érthető, egyszerű szabályrendszer,
- extra szakértelem és felszerelés nélküli közvetíthetőség.

A látványsportok közvetítése a legnézettebb televízióműsorok közé sorolható, a nézettség pedig az egyes televíziótársaságok sikerének leglényegesebb eleme. A közvetítések – a hozzájuk kapcsolódó reklámokkal – a médiatársaságoknak is jelentős bevételt hoznak, ezen túl pedig a sportesemények bemutatása alkalmas imázsteremtésre is (András 2003: 43). A sport mára tehát (a hirdetések, reklámozás, szponzorálás mellett) kiemelkedő marketingkommunikációs eszközzé vált.

3. Reklám, alakzat, humor

A reklámok célja az érdeklődés felkeltése, a pozitív attitűd kialakítása a befogadóban a reklámozott termék vagy szolgáltatás iránt. Minden esetben tudatos, célzott, egy meghatározott csoport meggyőzésére irányul. A gyártó és fogyasztó közötti kapcsolat kialakítására törekszik, és feltételezi dolgok, jelentések, szimbólumok átadását (Nagyné Paksi 2012).

A reklámok vizsgálatakor a műfaji jellegzetesség fontos kiindulópont lehet. Az információt többnyire több kód (verbális, vizuális, audiovizuális) együttesen hordozza, a nyelvi megformált üzenet jelentését mindig kiegészíti annak vizuális megjelenése (elrendezés, betűnagyság, betűszín), illetve valamilyen kép (plakátok

esetében), mozgókép, zene (reklámfilmek esetében). A befogadás mechanizmusát tekintve az utóbbiaknak kiemeltebb a szerepe, a figyelem megragadását ugyanis általában nem a szöveg szolgálja elsődlegesen, hanem a kép. Gyorsabb megértést eredményeznek, felidézésük egyszerűbb, mélyebb benyomást keltenek, és hosszabb ideig maradnak meg az emlékezetünkben (Schirm 2015: 232). Aczél Petra a meggyőzés, az elérni kívánt hatás szempontjából vizsgálja a verbális és a vizuális tartalom viszonyát. Kiemeli, hogy a verbális és a vizuális meggyőzésre ugyan eltérően reagálunk, de ennek pszichológiája nem az értelmi-érzelmi különbségben ragadható meg, mint azt néhány kutatásban olvashatjuk, hanem a közvetlenség-közvetettség eltérő folyamatában. Számos képi megjelenítés (pl. a grafikonok) ugyanis racionális, és a verbális közlések is gyakran indukálnak érzelmi viszonyokat. Az olvasók a szövegek befogadása során úgynevezett mentális képet készítenek, ez pedig éppen úgy kiválthat érzelmi viszonyokat, ahogyan a „külső” képek (Aczél 2012: 45–7).

Barthes (1990: 67–8) a verbális tartalom egyik funkciójának a rögzítést, a látvány azonosítását tartja, amely segíti a befogadót a kép jelentéseinek a válogatásában. Minden kép poliszém ugyanis, és a szöveg az, ami útbaigazítja a befogadót a kép jelentettjei között, némelyek elkerülésére, míg mások befogadására ösztönzi. Ebben az esetben tehát értelmező, felvilágosító szerepe van. A másik, beszédváltó funkció a reklámfilmek esetében válik fontossá, amikor a párbeszédnek nem csupán felvilágosító szerepe van, hanem előreviszi a cselekményt.

Az üzenet megformálása, az alkalmazott kódok aránya igazodik a befogadási körülményekhez is. Az értelmezésre, a látottak-hallottak feldolgozására ugyanis mindenféle reklámüzenet esetében nagyon kevés idő áll rendelkezésre. A plakát statikus, jobbra menet közben találkozunk a tartalmával, nincs időnk újraolvasásra, sok információ feldolgozására, és nagyon rövid ideig hatnak. A reklámfilm befogadására ugyan szintén nagyon rövid idő áll rendelkezésünkre (átlagosan 30 másodpercesek), valamint a televíziós reklámok esetében az is jellemző, hogy úgynevezett háttérzajként működnek (más tevékenységet folytatunk közben, mivel valamilyen műsort szakítanak meg, eleve ellenállásba ütközik a befogadás), vizuális és akusztikus megformálása mégis jobban le tudja kötni a befogadót. Az elérni kívánt hatáshoz (a figyelem felkeltése, cselekvés kiváltása), valamint a befogadási körülményekhez igazodva megformálásukra a tömörség, a nyelvi és a képi sűrítés jellemző.

3.1. Verbális és vizuális alakzatok

Az alakzat a klasszikus retorika alapfogalma, vizsgálata azonban mára interdiszciplinárisnak tekinthető, a legtöbb esetben az egyes diszciplínák alakzatokkal kapcsolatos vizsgálati határait pontosan kijelölni is rendkívül nehéz (Bencze 1996; Czetter 2003; Nemesi 2009; Szathmári 1999; Szikszainé 2008). Megközelíthető a grammatika, a szemantika, a stilisztika, a pragmatika vagy éppen a normativitás felől, meghatározása ezért rendkívül nehézkes.

Az Alakzatlexikon (2008) definíciója szerint az alakzatok a gondolatok (nyelvi és vizuális) megformálásának olyan lehetséges módozatai, olyan sémák, amelyek a közlő bizonyos kommunikatív hatásszándékának megfelelően eltérnek a normatívnak tekin-

tett kifejezésmódtól. A normától való eltérés az információ lényegének hangsúlyozását vagy az érzelmek felkeltését, ezáltal a közlés hatékonyságát szolgálja.

A klasszikus retorikában az alakzatok tárgyalása a nyelvi megformáláshoz, díszítéshez kapcsolódóan, az elokúción belül történik. Ide vezethető vissza, hogy az alakzatokat a beszéd díszeként, ékszereiként tartották számon (Nemesi 2009: 16). Ebben az értelemben tehát az alakzat felfogható egyfelől mint a mondandó végtelen sokféle megformálási lehetőségének következménye, másfelől pedig mint a beszéd (a kommunikáció) során kézenfekvő, különböző szintű és válfajú kliséképződés eredménye (Szikszainé 2008: 39).

A négy alpművelet (adjekció, detrakció, transzmutáció, immutáció) a szokásostól való eltéréssel hoz létre alakzatokat, amelyek funkciója, hogy valamit láttassanak, nyomatékosítsanak, meggyőzővé tegyenek. Az alakzatok rendszerezését egyrészt ezek a műveletek, másrészt pedig a nyelvi szintek határozzák meg. Az osztályozást nehezíti a műveletek közötti variabilitás, valamint a nyelvi szintek modelljének a következetlensége, az alakzatsoportosítások többségében ezért keverednek a strukturális, jelentéstani, pszichológiai és ismeretelméleti szempontok (Tolcsvai Nagy 2008: 173).

Az alakzatok vizsgálata tárgya a stilisztikának is. Nem véletlen, hiszen – bár a stilisztika a 19. század második felében vált önálló tudománnyá – a két diszciplína kezdetektől szoros kapcsolatban van, és a stilisztikát sok esetben leginkább a retorika részének tekintik (vö. Kabán 2008: 50; Nemesi 2009: 23). „Az alakzatoknak mint stílusesszközöknek stílusértékük van, ami konnotációjukból fakad, illetőleg stílushatásuk, összefüggésben expresszív voltukkal” (Nemesi 2009: 24). A stílus, illetve kifejezetten az alakzatok vizsgálatakor elengedhetetlen bizonyos nyelven kívüli tényezők figyelembevétele, így például a kommunikációs helyzet bizonyos összetevői, a közlő és a befogadó viszonya, az alkalmazott kódok, a kommunikátorok háttérismerete (Sandig 2006: 53–84; Balázs 2008: 70). Szükségszerű lehet tehát a pragmatika bevonása.

Adamikné Jászó Anna a retorika és a pragmatika szoros kapcsolatára hívja fel a figyelmet (Adamikné Jászó 2013: 28), Domonkosi Ágnes pedig a pragmatika kezdeti szakaszaként határozza meg a retorikát, mert a klasszikus retorika használatközpontúsága, az alakzatok gyakorlati szempontból való megközelítése egybeesik a pragmatika szempontjaival (Domonkosi 2009: 111). Az alakzatok vizsgálatánál a pragmatika szempontjai egyértelműen építenek a kognitív aktivitásra a befogadók részéről, nem járulékos elemek, nem a tartalomra ráakódó díszítmények, hanem a gondolkodási műveletek-folyamatok sajátos nyelvi leképeződései (Sandig 1995: 28; Domonkosi 2008: 38). A pragmatikai szempontok az alakzatok értelmezésében arra épülnek, hogy a kontextuális tényezők többnyire nem választhatók el az alakzatok jelentésképzésétől. Az adjekciós műveletek értelmezhetők ugyan a szövegből, az egymáshoz való viszonyukból, amikor azonban detrakciós, transzmutációs vagy immutációs műveletekről van szó, a kontextus, a kulturális tudás, a háttérismeretek és a vizuális műveltség elsődleges tényezők az értelmezéskor. A pragmatika elsősorban olyan alakzatokat vizsgál, amelyek a hétköznapi használatban egyértelműen jelen vannak, például: retorikai kérdés, metafora, túlzás, irónia. Ezen alakzatoknál jelentésbeli kettősség is megfigyelhető, a szó szerinti és a nem szó szerinti jelentés

(Domonkosi 2008: 38). Szörényi és Szabó a pragmatikai alakzatok elsődleges funkcióit a befogadó és a kommunikátor közötti kapcsolat erősítésében és a felhívásban látják (Szörényi–Szabó 1997: 147). Nemesi az alakzatok pragmatikai vizsgálati kérdéseként jelöli meg a jelentésrétegek elhatárolását, azaz a szó szerinti és a figuratív jelentés vizsgálatát, ezzel összefüggésben az alakzatok feldolgozását, megértését, valamint az alakzatok kognitív és társas funkcióinak a vizsgálatát (2008: 11–3).

Az alakzatok és a gondolkodási formák kapcsolatára világít rá számos köznap i és irodalmi példával Balázs Géza, amikor az alakzatokat az antropológia keretében vizsgálja (Balázs 2007: 35–41).

Máig nincs egységes álláspont az alakzatok és trópusok viszonyának leírásában sem. Bencze Lóránt álláspontja szerint az alakzatok a szöveg formális (szintaktikai) rendeződésének szintjén, míg a szóképek (trópusok) a szöveg szemantikai rendeződésének a szintjén jelennek meg (Bencze 1996: 157–8), eszerint tehát a trópus a jelentés, az alakzat pedig a forma alakításában játszik szerepet. Nemesi ettől eltérően az alakzatot tágabb kategóriaként értelmezi, amelynek a trópusok jól körülhatárolható részalmazát képezik. Alakzatnak tekint minden általános jelentéstranzponálási sémát, és ezen belül különíti el a trópusokat, amelyek fogalmi analógián (metafora) vagy érintkezésen (metonímia) alapulnak. A trópusok jelentése ezek alapján tehát átvitt, az alakzatoké figuratív. Összességében így az alakzatok hét fajtáját nevezi meg (Nemesi 2009: 7): a metaforát, a metonímiát, az iróniát, a hiperbolát, a litotészt, az oximoront és a tautológiát. Kutatásomban én magam is ezt a felosztást követem.

A retorikai alakzatok nem csupán a verbális megnyilatkozások sajátjai, vizuális értelemben éppúgy beszélhetünk róluk. Ez esetben a képi elemeket rendelik egymáshoz oly módon, hogy azok a szokásostól eltérő egységet alkotnak. Kifejezetten a reklámok vizuális elemeinek elrendeződését vizsgálva készítette el tipológiáját Barbara J. Phillips és Edward McQuarrie (2004: 116). A szerzőpáros úgy véli, hogy minden képi elem rendelkezik egyfajta belső struktúrával, amelyben a képek különböző elrendeződést mutathatnak, más-más hatást gyakorolva ezzel. A kép szerkezetét érintő valamennyi műveletet a metaforából vezetik le.

Tipológiájuk két fő dimenzió, a képi struktúra és a jelentésbeli művelet mentén szerveződik. A vizuális struktúrában a képi elemek háromféle módon kapcsolódhatnak egymáshoz (Phillips–McQuarrie 2004: 116): állhatnak egymás mellett (adjekció), keveredhetnek, felcserélődhetnek egymással (transzmutáció), de helyettesítheti is egyik a másikat, amikor az valamilyen szokványos helyett áll (immutáció). Aczél Petra (2012: 53) mindezt egy negyedik kapcsolódási móddal egészíti ki, az elhagyással (detrakció), amikor egy kép egy részlete hiányzik, és ez a hiány lesz jelentéstelített. A másik dimenzió – abból kiindulva, hogy a vizuális alakzat egyfajta következtetési módot, a megértés mintáját is kínálja – azokat a gondolkodási folyamatokat jelöli, amelyek a kép megértéséhez szükségesek, tehát a feltételezett következtetési sémákat mutatja. Ennek a dimenzióknak az alkategóriája lesz az összekapcsolás és az összevetés.

Aczél Petra a vizuális alakzatokról szólva a metaforához kapcsolódó gondolati műveletek két, minőségileg megkülönböztethető fokozataként mutatja be az összekapcsolást és az összevetést. Az összekapcsolás társít ugyan két elemet egymáshoz,

de még nincs szó a kettő közötti hasonlóságról. Az összevetés során azonban a hasonlóság, valamint a különbözőség, szembenállás felfedése már metaforikus művelet, hiszen „az analógiát használja ahhoz a térképezéshez (mapping), amelynek révén a forrás értelmezési kategóriájától a céltartományhoz eljutunk és azonosítjuk (majd tudásként raktározzuk) az egyezéseket” (Aczél 2012: 51–2).

3.2. Alakzatok a humor szolgálatában

Napjaink reklámversenyében a figyelemfelkeltés, bevésődés érdekében a szórakoztatás, a humor is egyre nagyobb szerephez jut. Nasinszky a humoros szituáció főbb jellemzőit a következőkben látja (2012: 121):

- eltérés a normától,
- valamilyen szokatlan elem szerepeltetése,
- meglepetés, elgondolkodtatásra késztetés,
- a hagyományos gondolkodás kereteit szétörő, szétfeszítő kreatív gondolkodási módszerek alkalmazása.

A humor lehetősége valamennyi átalakító műveletben benne van, és egy-egy humoros megoldás olykor egyszerre több alakzatba is besorolható. Az alakzattípusok humorformákat is kijelölhetnek (Balázs 2018: 70).

A humor megértése „komplex következtetések sorozatának aktív mentális folyamata” (Nasinszky 2012: 122), amelyben többféle kognitív művelet szerepet játszik. Ezek közül fontosak például a képi sémák, amelyek az emberi tapasztalatok alapstruktúráját alkotják. Kiemelhető továbbá a metaforikus konceptualizáció, a jelentésképzés ugyanis metaforikusan működik, tudásunkat fogalmi metaforák strukturálják, valamint ehhez kapcsolódóan a fogalmi integráció (blending). Nasinszky a blending működését matematikai képlettel is szemlélteti: $1 + 1 = 3$, utalva arra, hogy két jelentés összeadódásából egy új indukálódik, jelentéstöbblet, jelentésgazdagodás implikálódik (Nasinszky 2012: 122).

4. A kutatás anyaga, módszere

Vizsgálatom korpuszát a 2019-es Super Bowl döntőjének reklámjai adták, egyrészt az esemény szponzorának a promóciói (ez mindösszesen 3 plakát), másrészt pedig az esemény századik évfordulójára készített reklámfilm. A Super Bowl hagyományosan az év legnézettebb műsora az Egyesült Államokban, ahol 2015-ben érte el az eddigi rekordot 114,4 millió nézővel. A televízió élő adásban közvetíti, és mivel a félidő nagyjából 30 perc, mára hagyománnyá vált, hogy a legnépszerűbb márkák ekkor mutatják be legújabb reklámjaikat, sőt kifejezetten különleges szpotokkal készülnek erre az alkalomra. Az elemzések az Oscar-díj átadásához hasonlítják az eseményt, mondván, az egyes cégek ilyenkor nem sajnálják a költségeket, a kisfilmek bővelkednek látványos megoldásokban, népszerű szereplőkben. A mérések alapján az is kimutatható, hogy amíg egyéb esetekben elkapcsolnak a nézők az egyes sport-

események szünetében, a Super Bowl reklámjai magas nézettségűek. Vizsgálatom nem terjed ki a szünetekben bemutatott reklámfilmek (összesen 58) elemzésére, hiszen az szétfeszítené a tanulmány kereteit, ugyanakkor a bemutatás kiemelt helyzete miatt mindenképp további vizsgálati cél lehet. A vizsgálathoz a tartalomelemzés módszerét alkalmaztam.

5. Eredmények

5.1. Reklámplakátok

Az esemény szponzorának reklámplakátjait a szituáció teszi érdekessé, annak ismerete pedig humorossá. A tematikus kontextus feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a befogadók tudják, felismerjék, miről szól ez a megnyilatkozás, ezek a háttérismertetek segítik abban, hogy megértsék az üzenetet, és az humoros hatást váltson ki (Tátrai 2004: 481). Az értelmezéshez szükség van tehát arra a tudáskeretre, amelynek elemei nincsenek nyelviileg kifejtve, és a beszédhelyzet ismeretéből sem következnek: ez esetben annak ismeretére, hogy ezt a sporteseményt évek óta a világ egyik legnagyobb üdítőgyártó cége – a Pepsi – támogatja, 2019-ben azonban a döntőt a szponzoráló legnagyobb riválisának tartott üdítőgyártó – a Coca-Cola – székhelyén, Atlantában rendezték.

Mindhárom plakát már első pillantásra is a Pepsit idézi: a márka színe(i), logója dominál, a verbális üzenet betűtípusa is ahhoz köthető. Két plakát ugyanazt a hátteret alkalmazza, a verbális rész eltérő csupán: a kép bal sarkában, mégis domináns pozícióban látható az üdítősdoboz, a háttérben a város épületei, fényei. A doboz ez esetben a meghívott személy/cég megjelenítője (helyettesítője). Szerkesztési eljárásában a felcserélés (transzmutáció) műveletét alkalmazza, vagyis a szokásos megjelenítéshez képest felcserélődik az elemek aránya. A felcserélés gondolati műveletének a kombinációt tekinthetjük, vagyis azt az eljárást, ahogyan a felcserélt elemeket a befogadó ismét helyes módon kombinálja (Aczél 2012: 260).

A képi elemek inkongruenciája a meghökkentést, ezáltal a nagyobb retorikai hatás kiváltását szolgálja. A várakozás megsértése bevonja a befogadót, és arra motiválja, hogy megfejtse az inkongruenciát.

Az első plakát verbális üzenete két rövid kijelentés: *A Pepsi Atlantában. Milyen frissítő.* A terjedelem igazodik egyrészt a reklámhordozóhoz, a befogadáshoz, másrészt viszont feszültségfokozó hatása is van. Az üdítő ez esetben kettős jelentéssel bír: egyrészt utal a folyadékra, annak szinonimája, másrészt az érzésre. A poliszém és homonim szavak rendkívül figyelemfelkeltők, hiszen ismétlés nélkül képesek egyszerre több jelentést előhívni, meghagyva a nyelvi játék örömét a befogadónak (Schirm 2015: 236). A többértelműség az egyes jelentések egymásra vonatkozásával egyfajta ismétlésszerepet lát el (Balázs 2018: 66).

A második plakát verbális része: *Nézd, ki van a Super Bowlon*, ironikus csipkelődés. Az irónia értelmezése alapvetően kontextusfüggő: a szituációra, cselekvésre, témára vonatkozó kontextuális ismeretek alkalmazásba vételét követeli meg. Ez esetben is lényeges annak ismerete, hogy hol rendezik a Super Bowl-t, hogy az a Coca-Cola városa, ennek ellenére a szponzor a Pepsi. Megformálásában az elhagyás fontos szerepet

1. kép. A Pepsi Atlantában. Milyen frissítő

2. kép. Nézd, ki van a városban a Super Bowlon

3. kép. Helló, Atlanta, köszönjük a meghívást. Az italokat mi hozzuk

játszik, a hiányzó elemek indukálnak ugyanis jelentéstételezést. Gondolati műveletek közül pedig a keresést és összevetést alkalmazza. Az ironia erőssége – Nemesi meglátása szerint (2009: 68) – széles skálán mozog, amelynek egyik – a pozitív – végpontja az ugratás, a másik – negatív – a szarkazmus. Ez esetben nyilvánvaló ugratásról, látzatudvariátlanságról (vö. Leech 1983; Nemesi 2009) van szó. Olyan csoportképző beszédaktus, amely növeli a szolidaritást, a csoport tagjainak összetartozását erősíti, a bizalmas viszony jelölője. Az üzenet megfogalmazója a bizalmas viszony kijelölésével bevonja a befogadót, cinkosságra szólítja fel.

A harmadik plakátot az üzenet verbális része uralja, a vizualitásnak látszólag kevesebb szerep jut. A színek, a logó, valamint a betűtípus azonban szintén a Pepsit asszociálja. A kép sarkában lévő üdítődoboz részlete pedig metaforikus utalás egyfelől a márkára – a logó felnagyítva szerepel –, másfelől az üdítőre. A felcserélés ez esetben vizuális színekdochét is eredményez, hiszen a rész áll az egész helyett, a kisebb felől látjuk a nagyobbat: a doboz részlete utal az üdítőre és egyben az egész márkára. A kép nem pusztán illusztrációja a szöveges résznek, hanem kiegészítője is: a *Helló, Atlanta, köszönjük a meghívást. Az italokat mi hozzuk*, ironikus-ugratásos verbális tartalom kihagyott, rejtett üzenete (illetve annak egy része) a kép segítségével egészíthető ki. A megfogalmazás, a könnyebb bevonódást szolgálva egy mindenki számára ismerős szituációt idéz: meghívásra adott udvarias válasz, ez esetben látszatudvariasság. Ez a példa is jól mutatja – amit Nemesi (i. h.) hangsúlyoz –, hogy az irónia és ugratás közé nem húzható éles határ, hiszen itt például egyben van a kettő: az ugratás a városnak, az irónia a Coca-Colának szól. A teljes értelmezéshez, tehát a kioldáshoz, felismeréshez, valamint a figuratív jelentés azonosításához itt is szükséges a szituáció ismerete.

5.2. Kampányfilm

A vizsgált kampányfilm magát az eseményt népszerűsítette, annak centenáriumára irányította a figyelmet. A filmben bemutatott szituáció fikció (bár valós helyzetet idéz), a szereplők viszont valódiak: az amerikai foci legnagyobb volt és jelenlegi játékosai. Két percben sűrítve látjuk a 100 év legkiemelkedőbb momentumait – kicsit felnagyítva, ezzel is fokozva jelentőségüket, valamint a befogadóra tett hatást. A történetmesélés a reklámok egyik hatáskeltő eljárása, azáltal, hogy szórakoztat, a megjegyezhetőséget, felidézhetőséget, bevésoedést segíti. A humort kifejezetten a hiperbola nagyító funkciója idézi elő. Miközben az NFL elnöke a köszöntőt mondja, az egyik játékos próbálja megszerezni a tér közepét uraló hatalmas torta tetejéről az aranylabdát. A labda leesik, felborul a ceremónia rendje, és a játékosok – mindenki a pályán betöltött saját posztjának megfelelően játszva – próbálják megszerezni a labdát. Ennek következményeképpen hatalmas eséseket, a teljes berendezés összetörését látjuk.

A hiperbola mellett a másik vizuális alakzat az ellentét. (Mellesleg a reklámokban e két alakzat összekapcsolása egyáltalán nem ritka.) Ellentét feszül az ünnepélyes és (a játékosok számára) a megszokott között, a színek használatában (hiszen a fekete-fehér dominál), a korosztályok között (szerepet kap a legidősebb és legfiatalabb játékos), valamint a nemek között (a férfiak között megjelenik egy nő, piros ruhában, aki szintén játékos, mindösszesen 16 évesen). Szimbolikus a cselekményben az óriási torta, valamint a tortadíszként megjelenő aranyszínű labda. A torta minden esetben egy évforduló ünnepléséhez kapcsolódik, és az, hogy itt az ünneplésre szolgáló tér közepén, ember nagyságú méretben látható, mutatja, hogy ez az esemény az évfordulók között is kiemelkedő, hiszen a 100. A tetejét díszítő labda a tortához kapcsolódva utal arra, hogy az amerikai futball évfordulóját ünneplik, az arany szín pedig megerősített jele a 100. évfordulónak. Szimbolikus bizonyos öltözékek színe is, így a sportolók között megjelenő fiatal lány piros ruhája, amely a nemiséget hang-

súlyozza. A teremben ünneplők között nem ő ugyan az egyetlen nő, de a játékosok között igen, ruhájának színe elsődlegesen ezt emeli ki, másrésről viszont utalhat a játéktéren folyó harcra, arra, hogy egyedüli nőként kapcsolódik be a férfiak harcába. Még szintén a színekkel történő szimbolikus megkülönböztetéshez kapcsolódóan érdemes megemlíteni az egyik asztaltársaság férfi tagjainak öltözkését: míg majdnem minden férfi a klasszikus fekete-fehér öltözetet viseli, ennél az asztalnál a férfiak zakójának színe türkiz. A három férfi a Miami Dolphins 1972-es bajnoksapatának a játékosa, a kék zakó a csapat színére utal. 1972-ben a csapat 100%-os teljesítménnyel lett bajnok, amire azóta sem volt példa.

A győzelmekre való metaforikus utalásként jelenik meg a bajnoki gyűrű is a filmben. Tom Brady bízta rá – ideiglenesen, csak amíg a labdát megszerzi – Baker Myfieldre, a csapat újonnan igazolt játékosára. Tom Brady öt Super Bowl-győzelmével csúcstartónak számít, de rekord az is, hogy négyszer választották a döntő legértékesebb játékosának.

A verbalitásnak a kisfilmben elsősorban a cselekmény folytonossága, a szituáció azonosítása szempontjából van jelentősége. A bevezetőben Roger Goodel, az NFL elnöke mond beszédet, és ez kijelöli azt a tudáskertet, amely segít a cselekmény értelmezésében: megtudjuk, mit ünnepelnek. A film további részében a mérkőzés hangulatát idéző bekiabálások, buzdítások hallhatók.

6. Összegzés

Munkámban arra vállalkoztam, hogy a 2019-es Super Bowl döntőjén bemutatott reklámok nyelvi és képi alakzatait a humoros hatás kiváltása felől vizsgáljam. A reklámokat elsősorban a szituáció, a reklámozott esemény körülményei tették érdekessé. Az alakzatok értelmezése, tehát a felismerés és a figuratív jelentés azonosítása csak a tematikus kontextus ismeretében volt lehetséges. Humorként is csak a háttérismeret mozgósításával értékelhető. Mind a verbális, mind a vizuális alakzatok alkalmazása a befogadó bevonódását fokozza, a nyelvi és képi elemek inkongruenciája ugyanis először meghökkent, majd megfajtásra, feloldásra ösztönöz.

Vizsgálatom tehát rámutatott egyrészt arra, hogy az elemzett reklámokban a humoros alakzatok elsősorban a figyelem megragadását, irányítását szolgálják, másrészt arra, hogy a humoros alakzatok megértésében lényeges szerepet játszik a metaforikus konceptualizáció.

SZAKIRODALOM

- Aczél Petra 2012. *Médiaretorika*. Magyar Mercurius, Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2013. *Klasszikus magyar retorika. Argumentáció és stílus*. Holnap Kiadó, Budapest.
- András Krisztina 2003. *A sport és üzlet kapcsolata – elméleti alapok. Műhelytanulmány*. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest. <http://edok.lib.uni-corvinus.hu/61/1/Andr%C3%A1s34.pdf> (letöltve: 2019. március 20.).
- Balázs Géza 2007. *Szövegantropológia. A szövegek többirányú megközelítése*. Berzsenyi Dániel Főiskola, Szombathely – Inter Kultúra, Nyelv- és Médiakutató Központ, Budapest.
- Balázs Géza 2018. A nyelvi humor antropológiája. *Humor. Századvég* 87/1: 57–75.

- Barthes, Roland 1964/1990. A kép retorikája. (Ford.: Angyalosi Gergely) *Filmkultúra* 26/5: 64–72.
- Bencze Lóránt 1996. *Mikor Miért Kinek Hogyan*. Stílus és értelmezés a nyelvi kommunikációban 1–2. Corvinus Kiadó, Budapest.
- Czetter Ibolya 2003. A retorikai alakzatok világa. Vázlatos fogalom-, illetve tudománytörténeti áttekintés. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII*. Tinta Kiadó, Budapest, 39–49.
- Domonkosi Ágnes 2008. Alakzat és pragmatika; Alakzat és retorika. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatok. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Domonkosi Ágnes 2009. A pragmatika szerepe a retorikai-stilisztikai alakzatok értelmezésében. In: Zimányi Árpád (szerk.): *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Tanulmányok a magyar nyelvről*. Linceum Kiadó, Eger, 102–13.
- Kabán Annamária 2008. Alakzat és stilisztika. In: Szathmári István (szerk.): *Alakzatok. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Leech, Geoffrey N. 1983. *Principles of pragmatics*. Longman. London.
- Nagyné Paksi Margit 2013. *A humor működésmechanizmusai korunk magyar reklámszemiotikájában*. Doktori (PhD) értekezés. Pécs. <https://pea.lib.pte.hu/bitstream/handle/pea/15453/nagyne-paksi-margit-phd-2013.pdf?sequence=1&isAllowed=y> (letöltve: 2019. szeptember 20.).
- Nasinszky Dezső 2012. A humor kognitív nyelvészeti megközelítése. In: Balázs Géza – Veszelszi Ágnes (szerk.): *Nyelv és kultúra. Kulturális nyelvészet*. Inter Kultúra-, Nyelv- és Médiakutató Központ Kht., a Magyar Szemiotikai Társaság, a PRAE.HU Kft., Palimpszeszt Kulturális Alapítvány, Budapest, 119–23.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Loisir Kiadó, Budapest.
- Phillips, Barbara J. – McQuarrie, Edward F. 2004. Beyond Visual Metaphor: A New Typology of Visual Rhetoric in Advertising. *Marketing Theory* 4/1–2: 113–36. <https://doi.org/10.1177/1470593104044089>
- Sandig, Barbara 1995. Tendenzen der linguistischen Stilforschung. In: Stickel, Gerhard (Hg.): *Stilfragen*. Institut für Deutsche Sprache Jahrbuch 1994. Walter de Gruyter, Berlin, New York, 27–61. <https://doi.org/10.1515/9783110622515-004>
- Sandig, Barbara 2006. *Textstilistik des Deutschen*. Walter de Gruyter, Berlin, New York.
- Schirm Anita 2015. Képi és nyelvi alakzatok az óriásplakátokon. In: Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.): *Nyelv és kép*. Tinta Kiadó, Budapest, 232–40.
- Szathmári István 1999. Az alakzatkutatásról egy pályázat ürügyén. *Magyar Nyelvőr*. 123: 303–10.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Szikszainé Nagy Irma 2008. *A kérdésalakzatok retorikája és stilisztikája*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen. http://real-d.mtak.hu/265/1/Szikszaine_Nagy_Irma.pdf (letöltve: 2020. február 10.).
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128: 479–94.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Az alakzatok kognitív nyelvészeti megalapozása. In: Szathmári István (szerk.): *A retorikai-stilisztikai alakzatok világa. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához XVIII*. Tinta Kiadó, Budapest, 172–9.

FORRÁSOK

The 100 Year Game, NFL, SB LIII <https://www.youtube.com/watch?v=tJiIuH1VnY> (Letöltve: 2019. március 20.)

H. Tomesz Tímea

főiskolai docens

EKE, Magyar Nyelvészeti Tanszék

<https://orcid.org/0000-0001-6152-6266>

SUMMARY

H. Tomesz, Tímea

Verbal and visual figures in advertisements of the 2019 Super Bowl

In the competitive world of advertising, entertainment and humour are increasingly important for grabbing the viewers' attention and enhancing entrenchment of information. In this paper, I study humorous linguistic and visual devices in advertisements of the 2019 Super Bowl. My goal is to explore how verbal and visual figures serve as means of making a humorous effect, grabbing the viewers' attention and inducing a higher level of entrenchment. The analysis presents the relationship between sports and advertising, explicates the notion of figures, and also discusses their role in advertisements.

The empirical material of the research is supplied by three billboards and a televised advertisement promoting the Super Bowl final.

Keywords: figures, imagery, advertisement, sports event, Super Bowl.

*Nem lévél(!) új a nap alatt – a létige egy sajátosságos alakja nyomában*¹

Lippay János *Posonyi kert* című munkájának számos lapján bukkan fel egy sajátosságos szóalak, a *lévél*:² „Az vörösnek gyökere nagy öreg *lévél*, még az korontár répánál-is nagyobb némellyik, vöröses ugyan kívül, belől-is valamennyre” (II/147); „1664–1667: kinek levele mint-egy tenyéren. A' tetején sárga virága *lévél*: az után vörös gyümölcsök hoszúkás *lévél*” (I/107); „1664–1667: Ez, a' hideg helyet-is el-szenvedi: de az óltott kaiszi barack, nem igen kedvelli; hanem inkább, jó meg-kapált földet, és a' ház körül-való kertekben örömet *lévél*, csak a' Nap reá-szolgálhasson” (III/187).

¹ Jelen írás a 2020. októberéig zajlott NKFI/OTKA K 116217. számú munkálat (Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés), valamint a jelenleg zajló NKFI/FK 135186 (Regiszterfüggő változatok a középmagyarban) anyagait felhasználva készült.

² Az adatokat alapvetően betűhűen közlöm, ugyanakkor az *s*, a *z*, valamint az *ő-ő* és *ü-ű* grafémák a mai formára egységesítve jelennek meg.

Mai szemmel nézve a *lévél* forma szerkezetét, jelentését és kialakulását tekintve egyaránt kérdéseket vet fel. Hogy ez korábban is így volt, azt jól mutatja, hogy a NySz. külön szócikként tárgyalja ezt az előfordulást, a *Magyar Nyelvőr* 12. évfolyamában pedig három írás is foglalkozik vele (Simonyi 1883: 461–2; Lukács 1883: 518–9; Király 1883: 560–1). Emellett 1884-ben Kiss Ignác is felveszi a *lévél*-t a Káldi György nyelvhasználatáról szóló monográfiájának szószeredetébe az alábbi magyarázattal „a *lenni* igének frequentatívuma” (Kiss 1884: 53–4). Kiss Ignác a következőket idézi Káldi György vasárnapokra való prédikációiból (rövidebb kontextussal lásd Kiss 1884: 53–4):³ „1631: Azért, Meg-mutatom, hogy a’ minémű fogvatkozások egyéb Bírákban *lévélnek*, azok a’ Kristusban nem lehetnek.” (Káldi: Az vasárnapokra-valo predikatioknak első része: I, 28. [Advent II. vasárnapi]); „1631: Annak-fölötte, tudós és tudatlan, jó és gonosz-akaró, sok és kevés emberek-láttára chelekedett a’ Kristus Chodákat: de a’ tündér chodák, kevés-és tudatlan emberek-előtt *lévélnek*, és a’ kik barátságért akár-mit-is hamar el-hisznek.” (Káldi: Az vasárnapokra-valo predikatioknak első része I, 61. [Harmadik predikáció]).

A *Magyar Nyelvőr*-ben elsőként Simonyi Zsigmond (1883: 460–1) tárgyalja a *lévél*-t a Régi Magyar Költők Tára 4. *lejeltek* alakjához fűzött magyarázatra reagálva, helyretéve azt. Szilády Áron ugyanis a *lejt* szótóvel hozta összefüggésbe (RMKT 4: 295) az alábbi versrészlet alapján: „16. sz.: Lakodalomba gyakorta hogy gyűltek, / Tánczban, vígasságban együtt *lejeltek*” (Tolnai György Az szent Jóbról, RMKT 4: 59). Simonyi (1883: 462) rámutat arra, hogy a *lejel*~*leiel* alakváltozata a *lévél* formának, amely a *lenni* képződményeként (származékaként) azonosítható, annak gyakorítója, illetve szinonimája (e téren párhuzamként utal a *metsz*~*metél* változatokra, ott mindkét képző gyakorítást és tartósságot fejez ki, D. Bartha 1958: 21, 23–4). A tövváltozatokkal kapcsolatban pedig még Balassi *lenni lélek* szerkezetét idézi („1693: *Tengek, nem élek, lenni sem lélek, / mert jutottam bűr*”⁴), ott a *lélek* pusztán ’vagyok’ jelentésben használatos.

A *j*-s és *v*-s alakváltozatokból arra következtethetünk, hogy a létige *le* ~ *lé* tövéhez járulhatott az ősi deverbális igeképző *-l*, amelynek – D. Bartha (1958: 21) alapján – *-al/-el* és *-ál/-él* változata is volt, jelentése pedig gyakorító és tartósságot jelölő (duratív) lehetett. Napjaink szóhasználatában ugyanakkor inkább a *habitualis* terminus fedné le a *lévél* jelentését: olyan szituációt fejez ki, amely egy annyira kiterjedt időintervallumra jellemző, hogy az adott szituációt az egész időszak jellegzetes tulajdonságának tekintjük (Comrie 1976, idézi Gugán 2008: 72; illetőleg Heine–Kuteva 2002: 21 szerint olyan esemény aspektusát jelöli, amely szokás szerint, különféle alkalmakkor ismétlődve fordul elő).

A történeti adatokat tekintve a kódexirodalomból az alábbi előfordulásokat közli a NySz.: „1512–1513: Tahat minden kethsegnekíl mícoron mínth nagobban *leýel* raýtad kýuúl ez velag zerent a testõn valo nõmorgatas haborusag tetel · es belõl az istennec akarattýához leýendez eggesílt” (NagyszK. 110/10).

³ Az első Káldi-féle adat a NySz.-ben is szerepel, ott azonban „Káldi:Bibl.” forrásmegadással.

⁴ Balassi Bálint összes költeményei: 11, elektronikusan lásd: <http://mek.oszk.hu/00600/00609/00609.pdf>.

„1531: Vakmerők, mellic az magunk feié/-nek agiaskodasából, itiletiből, az / előttünk iaro Feiedelmeknek / tanachadasa ellen *léuélnek*. / El mulatott el henielt dolgok, mellic az restség miatt *léuélnek*, [...]” (ThewrewkK. 181/91r, Lelki tükrő). A használat időbeli beágyazottságára ugyanakkor utalhat az a tény, hogy Thewrewk-kódex esetében egy 17. századi betoldás részeként jelenik meg a *lévélnek* (a kiadás bevezetője szerint e részletnek szövegpárhuzama sem ismertes, Balázs–Uhl 1995: 22).

Az eddigiek alapján tehát egy részleges paradigmát lehet kimutatni, az egyes és többes számú 3. személyű alakok ismeretese, jelen és múlt időben egyaránt. A 16. századi előfordulásokra visszatérve Bornemisza Péter röviden *Ördögi kísértetek* címmel emlegetett művéből (*Negyedic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanusagoknac...*) idézi Simonyi (1883: 460), illetve a NySz.: „1578: Régen nádorispánnak *léiél*t hintó szekere; most minden hintókat kíván.” (Bornemisza Negyedik része... 545).⁵ Ugyanebben a forrásban (Eckhardt Sándor közlésében, a *leyieltec* jegyzetbeli magyarázata: ’voltak’, ugyanakkor ’lettek’-ként is értelmezhető): „1578: Mostis köztünkis *leielnec* ily dolgot, mit gondolsz Maria Magdolnarol, Es arrol, kiből az wr het ördögöt üzet vala ki, menyi kinyais, es az vtan menyi örömeis volt” (Bornemisza: *Ördögi kísértetek* 117; *Negyedik része...* 781); „1578: Azert valamikor etket fel szöttec, az aztalnakis egyik tablaia fel vöttec, es azoc alol soc fele madarac röpdöstec: Czac szem feny veztő legeltetesec, kic soc költseguel *leyieltec*” (Bornemisza: *Ördögi kísértetek* 209, *Negyedik része...* 907).

Simonyi a 17. századból Zvonarics Mihály fordításában mutatta ki a *lévél*-t (Andreas Osiander Pápa nem pápa című munkájában): „1603: Michoda vetek *leuell* az Tapasagban az poenitentianak, es az eleg tetelnec megh hagyasaban?” (49); „1603: Minden napon meg aldoztatik penig az szentsegeben, mert az szentsegeben emleközeti *leuel* annac ammelly egiczor meg löt” (141); „1603: ...fogadasok tetettenec, es szarandoc irasok vetettenec föl mellyek ackor haznossan *leuelnek* vala, mikor meg vyonnan valo es bizonios emleközetek volt azoknak, es az Isten tagadhatatlan czuda tetelekkel őket kik meg holtac mutattia vala maganak elni” (210–1).

Lukács Lőrinc (1883: 518–9) megjegyzi, hogy az 1664–1667 között megjelent Pozsonyi kert 1753-as újrakiadásában a kevés változtatások egyike, hogy a *lévél* előfordulásai lecserélődnek *lesznek*-re, illetve *levél*-re is. Ebből Lukács arra következtet, hogy bár a 1667-ben még „közkeletű és gyakori használatú volt” a *lévél*, 1753-ban már nem, vagy alig értették (legalábbis a Dunántúlon, lásd még Szily 1898: 270–271). Szily (1898: 271) még Bod Péter szótára kapcsán említi meg, hogy Bod – vagy munkatársa – sem érthette a *lévél* jelentését a német értelmezés tükrében: „A PP. [Páriz Pápai: Dictionarium 1708; 1762] *leélni*, ’esse solere’ magyarázatához PPB. [Páriz Pápai-Bod: Dictionarium 1767, 1801] ezt függeszti: ’ableben’, ’vor sich leben’”.

Simonyi (1883: 462) idéz egy további adatot az „Elménknek Istenben foelmenetelérue a’ teremtet állaton Garádichin Robertus Bellarminus Jésuiták Rendiboel-való Cardinal Koenyvechkéje” című műből, megjegyezve: „és u.ott több helyen”: „1639: leg-kiváltképpen a’ Fejedelmek házában sokféle ékeségek vannak,

⁵ A prédikációs kötet jelenleg hiányos formában érhető el (RMK I. 146), sem az 545., sem a 907. lap nem ellenőrizhető.

mellyek a városban nem *lévélnek*” (Tasi Gáspár: 405, idézi Simonyi 1883: 462). A forrást visszakeresve azonban sem a kérdéses szövegrész nem került elő, sem a *lévélni* más kontextusokban (az RMK I. 687. alapján).

Király Pál (1883: 560–1) hoz példát 18. századi forrásból is, Vetsei P. István magyar geografiájából (a Zanathi Józseftől „megjobbítottat s meg bővítettett” 1757-es kiadásból) ugyanis ott használatos igeneves formában, jelzőként: *levelt hadisegítő seregek* (18), *körülötte lévélt árkát* (108) *benne lévélt Lakosokat* (224). A példák alapján Király (1883) arra következtet, hogy a *lévélni* mint forma mégsem halt ki, viszont „tájdivatos”, az északi, északkeleti területre jellemző (emellett szerinte nem nyilvánvaló a frekventatív jelentés). Szily Kálmán idéz további 18. századi adatot: „1742: oll punctumok proponáltattak, mellyekre váloszolnyi hatalmokban nem *lévélni*” (Kovács János: Continuatiója a magyar Chronikának 1742–1750: 32, idézi a NyÚSz. 603).

A további adatok gyűjtését megnehezítik az alakváltozatok *lejel* ~ *lévélni*, illetve ezek lehetséges (ékezetes vagy anélküli) írott formái – utóbbiak a karakterfelismerést is nehezíthetik, hiszen például az elektronikusan is elérhető RMKT esetében az ismert adat sem jelent meg a célzott keresés ellenére. Így természetesen számos előfordulás lappanghat, illetve a 16–17. századi nyomtatványok nagy része csak manuális módon kereshető. Míg a Tasi Gáspár-féle nyomtatványból nem sikerült visszakeresni a *lévélni* formát és kontextusait, addig a Lippay-féle *Pozsonyi kert*ben valóban markáns használata mutatható ki. Az alábbi példák mutatják a habituális jelleget, megfeleltethetők a *szokott lenni* szerkezettel (lásd még NySz. és Király 1883: 518–9): „1664–1667: Ennek száporítása így *lévélni*” (I/103); „1664–1667: [spanyol legyek ...] az ember testén-is hójagot vonsznak, kivált-képpen a’ ki az körös-fán, és fagyal-fán *lévélni*” (II/241); „1664–1667: A’ Kaiszi barackot, magon-is ültetik, s’ óltyák-is, de a’ kit magon ültetnek, nem *lévélni* olyan öreg és jó, mint az, a’kit óltottak” (III/187); „1664–1667: A’ dombocskán, avagy a’ helyek és szőlők lábában, és ahoz-közel örömet *lévélni*: száraz és köves földet kedvel, a’hol tenyeszöb lészen, és job izü gyümölcsöt hoz (III/198)”; „1664–1667: Elsőben némely dió igen fás *lévélni*: úgy hogy, a’ béli-is nehezen vájhatni-ki. (II/206)”. Maga a *szokott lenni* szerkezet – az általam látott mintákban legalábbis – nem jellemző, így nem kifejezetten variációról beszélhetünk ebben az esetben, hanem kategorikusnak tűnik a *lévélni* használata ebben a funkcióban. Lippay 1662-ben Nagyszombatban, majd 1674-ben Lőcsén kiadott Kalendáriumában (Calendarium oeconomicum perpetuum) ugyancsak használatos a *lévélni*, mindkét kiadás alapján: „Ha pedig szeles étszaka *lévélni* új esztendőnek első napjára virradora, örömet Pestis következik” (1/1.); „Ha Sz. Egyed napján jó üdö *lévélni*; az ősz is jó lészen, és bor-is” (64/211.). A *Pozsonyi kert* alapján tehát valóban jó néhány *lévélni* kimutatható, illetve Lippay más írásában is használja ezt a formát, mégsem beszélhetünk markáns korszakjellemzőről az eddigi adatok alapján.

A NySz. Bercsényi Miklós leveleiből idéz még egy adatot; a többkötetes levelezésben további két előfordulás található: „1704: Ez, Nagyságos Uram, nagy beneficium, annyival is inkább, hogy Újvár is erre hallasztott, – az honnan ma az Óber-Wajdájok, az ki nekem is Óber-Wajdám *lévélni*, ma kigyütt, igen biztat: 10 bombát nem nem várnak, már is köznömet declarálván magokot” (I. kötet: 87, 37. sz.);

„1704: Éppen most, estve kilencz óra után érkezett Beleznai nevű portás hadnagya Ocskainak, az ki hozott két németet az tábor mellől, midőn ma masírozott; egyik prófusz, – az nem igen akar szállani; másik Forgács lovásza *lévél*t, most szolgált más oblaitmannál” (I. kötet: 186, 83. sz.); „1708: Eddig folytatván levelemet, érkezett német tábornak vizsgálására expedíált emberem; az is recognoscálja: sem bagázsiája, sem pedig lenfanterijája nincsen, következendőképpen munitiója is. Bagázsiája püspöki szigetben lévő hajlásban, az hol Túróczi Uram *lévél*t, vagyon helheztetve” (Galánthai Balogh István gr. Bercsényi Miklósnak, 3. kötet: 27, 76. sz.).

Az első *lévél*t kapott egy értelmezést segítő jegyzetet a szövegkiadótól: „*Lévél*t: ódon, de egészen szabályos alkatú múlt-részesülője a lenni igének” (Thaly 1875: 87). Mivel a levelek keletkezése 1704 és 1708 közötti, emellett nemcsak Bercsényi írsaiban jelenik meg a forma, arra következtethetünk, hogy a *lévél* a 18. század elején még nem szorult teljesen vissza. A fenti három szövegrészben a *lévél*t jelentése sem annyira egyértelmű, az előfordulások a rendszeresség, szokásszerűség mellett pusztán tartós állapotként, ’volt’-ként is értelmezhetők. Kortársra, Károlyi Sándor önéletírásában ugyancsak találtam egy előfordulást (jóllehet a szöveget közlő Szalay László tollhibát feltételez, ’volt’-ként azonosítja): „1696–1697: Ugyanezen esztendőben, őszre kelve, nagy tatár hír futamodván, noha alkalmas hajdúk és szolgálaim voltak az váramban, mindazáltal Erdélyből jöven ki passus mellett Kis Albert nevű hajdú hadnagy, ki azelőtt Tökölyi hadnagya is *levelt*, aztat hívtam be magamhoz” (Károlyi Sándor Önéletírása I. 49 [VIII. rész]).

Károlyitól hivatalos szövegben, szerződésben is előbukkant ez a forma: „[év nélkül]: Károlyi jószágomban *lévél*t [levő – a közlő megjegyzése] arendátorságának ideje alatt a megalkudott árendát időről időre pontosan befizette” (idézi Carmilly–Weinberger 1995: 130).⁶ Károlyi Sándor feleségének, Barkóczy Krisztinának egyik levelében ugyancsak előfordul a *lévél*, jóllehet a szövegkiadók jegyzete szerint hibaként, a közlésben ezért *lévén* szerepel: „1722: András Tarcslara *lévén*, [lábjegyzetben: „az eredetiben tollhibából: *lévél*”] felszakasztottam levelét, melyre így válaszolhatok” (Bark. II. 641.).

A létige e formája a 17. századi, illetőleg a 16–18. századi magánlevelek és perek adatbázisából (Történeti magánéleti korpusz, TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017; Novák et al. 2018) jelenleg nem mutatható ki, miközben a TMK összesen 23 416 létigei lemmájú alak találatát tartalmazza, egy-egy találatban akár több előfordulással is, a *szokott* pedig segédigei és igenévi/melléknevesült használatban egyaránt jellemző; 271 segédigei, illetve 37 melléknevesült találat, a legkorábbi adat 1526-ból való (ÓmLev. 56b).

A korpuszon kívül ugyanakkor előfordul a *lévél* néhány 18. századi boszorkányperben, méghozzá pusztán ’volt’, illetve ’voltak’ jelentésben, nem habituális értelemben: „1721: azelőtt az ördögöktől kintása *levelt* és azok miatt teste megkékült” [...]

⁶ A pontos forrásról közelebbi nem derül ki az azt idéző kötetből: „Josephovics Lázár árendási működését maga gr. Károlyi Sándor méltatta az egyik italmérési szerződésben: ’(Nagy-) Károlyi jószágomban *lévél*t [levő] arendátorságának ideje alatt a megalkudott árendát időről időre pontosan befizette, hozzám való igazságát köteletségének tartotta” (Carmilly–Weinberger 1995: 130).

Meggyógyította a nemzetes Gyulai uram lovát is „kinek far zábája *levelt*, hamuból paraszt és három eleven szentet öszve timporálván egy kanna vizben, meghosta lábait és fejét és innya adott abbul, azonnal fölugrott és semmire[!] gongya sem *lévelt* az után [...] „Nem tudgya kinek hitták egyébnek, ha nem Pannának, ki is özvegy *levelt* és Bagotán halt meg” (Alapi 12, Kisebb források I. 477).⁷ Egy további iratban: „1727: s micsoda olvasások vagyis imádságok *léveltenek* azok? [...] Nemdenem az midőn Ersek Újvárban nem réghentem meghégedtetett Boszorkányoknak Examenjek az Tektes Érseki Uraságh Székén *levelt* magha fiát hogy kikre vallanak el küldötte volna alatomban halgatni s tudakozódni” (Alapi 40, Kisebb források I: 505). Valamint: „1733: Tudgya-e honnand származott és mennyi időtül fogvást lakjék itten, az előtt hol *lévölt* maradása és mi formán gyött el [...] kit babonázott olly formán magához és fajtalan szövetsége *lévölt*-e valakivel s hol és ki Házánál, tudva-e vagy titkon?” (Alapi 50, Kisebb Források I: 515).⁸

Az 1721-ből származó perszöveget a Magyarországi boszorkányság forrásai II. kötete is közli;⁹ a vádlott kihallgatásában további előfordulásokat találhatunk: „1721: Minémü hitü *level* az incusata és hány esztendő? [...] Vagyon e valamely billege az ördögnek rajta és hol, s micsoda testen *level*?” (Bessenyei II: 76). Az 1727 augusztusából származó, Alapitól idézett perszöveg (azaz a Jászberényi Judit elleni eljárás) nem szerepel a Bessenyei-féle közlésben, a többi irattól eltérően egyelőre kézirata sem érhető el. Az 1727 december és 1728 január között zajló, Baranyai Katalin elleni ügyből Alapi a vádlott kihallgatását foglalja össze – a szöveggözlés kevés egyezést mutat a Bessenyei-féle kiadással, többek között az alábbi előfordulás sem jelenik meg Alapi közlésében: „1727: Barsi Pálné, mely most véle edgyütt a fogságban hever és azt vallja, hogy ez sokkal régib boszorkán *lévelt* magánál” (Bessenyei II: 104).¹⁰ Az 1733-ból származó forrás későbbi kiadásában ugyancsak megjelenik egy további előfordulás, ezúttal egy tanúvallomásbeli kiegészítés részeként: „1733: az urával (ki is Konkoly László uramnak ispánja *lévölt*)” (Bessenyei II: 109). A kézirat alapján ezt követi egy további előfordulás: „mintegy két Esztendeigh *Lévölt*

⁷ Újabbán a forrás kézirata elérhető https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72106KoKe2cBJ2016_compressed.pdf (a letöltés időpontja: 2021.03.25.); az iratot ellenőrizve *semmire* helyett *semmi* szerepel – ezzel együtt a szövegrészletek közlése adekvátnak tekinthető.

⁸ E forrás kézirata szintén elérhető: https://boszorkanykorok.hu/src/docs/73301KoKe2cBJ2018_compressed.pdf (a letöltés időpontja: 2021.03.20.) – az iratot ellenőrizve valóban *lévölt* formák találhatók az idézett helyeken.

⁹ A kézirat alapján: *Minému hite'n level az I. [= vádlott] e's hanj esztendő? [...] Vagyoné valamely Billeghe' az ördöghnek rajta e's hol, s. micsoda Testen level. A két forrásgözlés az egyik előfordulás kapcsán különbözik: „1721: egy nagy fekete sereg hozzája ment zászlókkal, azkik között is zászló tartó levelt Madaron lakozó Jankus Gergely” (Bessenyei II: 78); „1721: kik között zászló tartó lévén Madaron lakozó Jankus Gergely” (Alapi 12, Kisebb Források I: 479). A kézirat alapján *levelt* szerepel, jóllehet a szó végén a *t* olvasata nem kétségtelen (előtte viszont az *l* egyértelmű).*

¹⁰ E forrás kézirata is elérhető: https://boszorkanykorok.hu/src/docs/72710KoKe2cBJ2017_compressed.pdf (a letöltés időpontja: 2021.03.20.) – valóban *Lévelt* forma olvasható a kérdéses helyen, a kihallgatást lejegyző kéz pedig azonosnak látszik azzal, aki Görbe Ilona ügyében a tanúkihallgatást rögzítette 1733-ban.

itten Helben lakása” (a szókezdő *L* halvány, de azonosítható; a kiadásban *évölt* szerepel). Az itt idézett kihallgatási szövegek mind Komárom vármegyéből valók: 1721 Madar (Barta Katalin ellen), 1727 augusztus, Bagota (Jászberényi Judit = Barsi Pálné ellen), 1727 december – 1728 január: Kamocsa (a vádlott, Baranyai Katalin Illováról, Trencsén vármegyéből való, a lejegyzők nem ismeretesek),¹¹ 1733 Ógyalla (Görbe Ilona ellen). Ezekon kívül egy további perszövegben is megjelent a *lévél*, Abaúj vármegyéből, Zsujtáról: „1715: Mit tud és mit hallott az megnevezett aszszonyra, az ki azelőtt bányai korcsmárosné is *levélt*, hiti szerint mondgya és valya meg az tanu!” (Bessenyei I: 32 – ugyanennek az ügynek egy további kihallgatásában is szerepel a kérdés ott már „midőn Telki Bányán korcsmárosné *volr*” formában, Bessenyei I: 35).

A boszorkányperekéből idézett adatok több szempontból tanulságosak. Egyrészt a *lévél* a korábban idézett 18. századi adatokhoz hasonlóan nem kifejezetten habituális jelentésű a szövegek környezetek alapján, inkább ’volt’-ként értelmezhető – a múlt idő jelölésének *-tanak/-tenek* változatát is megkaphatta (*lévéltének*). A komáromi területen belül az ógyallai forrásban az eddigiektől eltérő, feltehetően ejtészváltozatot tükröző alakban szerepel, *lévöl*. A *lévél* forma használatának társadalmi-pragmatikai vonatkozásaira nézve érdemes megjegyezni, hogy több esetben a tanúknak, illetőleg a vádlottaknak szóló hatósági kérdésekben szerepel; a tanúk beszámolóiban mindössze kétszer jelenik meg, az egyik kiegészítő megjegyzésként. A vádlottak válaszaiban ugyanakkor előfordul (egyszer közvetlenül egymás után szerepel a kérdésben és a válaszbán: *micsoda testen level – az ördögöktől kínzása levelt*), az azonban nem egyértelmű, hogy valóban az aktuális vádlott szóhasználatát követi-e a lejegyzés.

A Komárom és Abaúj vármegyei perszövegek egyúttal alátámasztják Király Pál (1883: 561) észrevételét, mely szerint a *lévél* használata az északi(-északkeleti) országrészre jellemző („tájdívatos”). A korábbi adatok nagyobb része szintén ehhez a területhez köthető (Bornemisza, Káldi és főként Lippay írásai alapján), szórva-nyosan ugyanakkor nem példátlan máshol sem: a sárvári Zvonarics Mihály fordításában éppúgy előkerült, mint a nagykarolyi Károlyi Sándor írásaiban. Több esetben ugyanakkor nem lokalizálhatók az előfordulások (a perszövegek esetében sem kétségtelenül, hiszen a forma éppúgy származhat a helyi vádlottól, mint az akár más területről származó hatósági személyektől), az adatok száma pedig túl kevés ahhoz, hogy határozottabb következtetéseket fogalmazunk meg.

A *lévél* viszonylagos ritkaságára lehet következtetni abból is, hogy a 17–18. századi nyelvtanok (Komáromi Csipkés, Pereszlényi, Csécsi vagy épp Kövesdi) nem tárgyalják, ahogy magát a tartós, frekventatív vagy habituális jelentést sem.

A *lévél* habituális funkciójának kialakulását többszörösen motiválnak tekinthetjük. Viszonylag általános ugyanis a különböző nyelvekben, hogy a folyamatos-ságot, tartósságot jelölő elemekből (akár igékből is) válhatnak habituális jelentésű formák, jellemzően segédigészerű elemek vagy aspektusjelölő markerek (részletesen Heine–Kuteva 2002: 93). A létezést kifejező – ’létezik’, ’él’, ’van’, ’marad’ jelentésű igékből számos nyelvben vált (progresszív aspektuson keresztül vagy önmagában is) habituális marker (Heine–Kuteva 2002: 127, lásd még a mozgást

¹¹ Az 1733-as per esetében név szerint szerepel két hatósági személy: Marcus Akacs, Stephanus Baranyay, az aláírás alapján az előbbi lehetett a lejegyző.

vagy testtartást, helyzetet jelölő igék, 59, 193–194). A *lévél* esetében a létigei szótó mellett a frekventatív-duratív *-l* képző által is motivált a habituális jelleg, jöllehet az ezt kifejező elemek általában segédigévé vagy egyéb, morfémaszintű markerekké grammatikalizálódtak. A *lévél* azonban főigei szerepű a mondatban, másik igével, főnévi igenévvel nem alkot szerkezetet, így a speciális funkció mellett nem történik kategóriaváltás. A 18. századi adatok egy részében pedig a szokásosság helyett az általánosabb 'volt' értelmezés is lehetséges, főként olyankor, amikor az összetett állítmányhoz hasonló szerkezetekben fordul elő (pl. *Óber-Wajdám lévőél, lovásza lévőél, hadnagya lévőél, ispánja lévőlt* stb.).

A *lévél* ritkaságának és perifériára kerülésének több oka is lehetett mind az alak, mind a funkció szempontjából. Az alakot tekintve a hangjelölés miatt, főként a magánhangzók hosszúságának nem jelölése esetén alkalmi homonímia is kialakulhatott az elbeszélő múlt *lél~levél* formájával (jöllehet az 2. személyű), illetőleg a *levél*-lél is – a jelentésbeli kapcsolat hiánya ellenére is –, ahogy Lukács Lőrinc megjegyzi a Pozsonyi kert későbbi kiadásán. A funkció szempontjából pedig jóval általánosabb volt a *szokott* + főnévi igenév, amely a legkorábbi nyelvmemlékeinktől adatolható habituális segédigei használattal (a grammatikalizáció sajátosságairól részletesen lásd Gugán 2008: 72–3). A szokásosságot emellett akár az egyszerű *van* és a *lévén* is kifejezhette, legalábbis implikálhatta, utóbbi ráadásul hangalakilag is hasonló a *levél*-hez.

Ezzel együtt táji kötöttséggel a későbbiekben sem példátlan a létige e sajátos alakja. Simonyi (1883: 462) szerint a *lévél* összevethető a Göcsejből, Vas megyéből, és az Őrség környékéről adatolt *lëget, lööget, löjöget* 'szokott lenni, gyakran van' formákkal (Szinnyei, MTsz. *lëvëget* címszó). A Szinnyei-féle Magyar tájszótárban címszóként is megtalálható a *levél* Ipoly völgye, illetve Kovár vidékéről; *levél, lévőél* (Nyr. XVI: 525) és Bars megyében *levél* 'szokott lenni, van' jelentéssel: „A mi határunkban sok út *levél*.” „Máskor ilyenkor mindég a szőlőben *levéltünk*” (Bars m., Új-Bars, Király Pál, idézi Szinnyei). Jöllehet az ÚMTsz. nem veszi fel a *levél* címszót, a koloni nyelvjárás fonológiai rendszerével kapcsolatban Arany A. László éppen a *levélt* formát hozza példaként egy ejtésbeli jelenségre: „Polifonématis [í + I] értékű *i* a gyakorító igék képzőjében [*livít*] (a. mi. [*levélt*] a [lenni] igétől)” (1944/2007: 135). A *levél* tehát ritkasága (illetve problémás azonosíthatósága) ellenére sem szorult ki teljesen a nyelvhasználatból.

Jelen írás elsősorban felelevenítette a több mint százéves szakirodalmat, kiegészítve néhány adalékkal. További lappangó (történeti) adatok felszínre kerülése lenne szükséges ahhoz, hogy a *levél* kialakulásáról, használatáról és a területen kívüli beágyazottságáról árnyaltabb képet kapjunk.

SZAKIRODALOM

- Dr. Alapi Gyula 1914. *Búbajosok és boszorkányok Komárom vármegyében*. Komárom.
- Arany A. László [1944]2007. Kolon nyelvjárásának fonológiai rendszere. Bevezetés a szerkezeti nyelvjárás tanba. In: Tóth Károly – Végh László (szerk.): *Emlékkönyv Arany A. László tiszteletére*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja–Samorin, 111–220.
- Bark. 2. = Kovács Ágnes – Fogarassy Zoltán 2017. *Barkóczy Krisztina levelei férjéhez, Károlyi Sándorhoz. Második kötet (1712–1724)*. Debrecen.

- D. Bartha Katalin 1958. *A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bercsényi = Székesi gróf Bercsényi Miklós levelei Rákóczi fejedelemhez 1704–1712, I–IV. (Rákóczi Ferenc levéltára VI.) Közli: Thaly Kálmán. MTA, Budapest, 1875–8.
- Bessenyei I–II. = Bessenyei József (szerk.) 1997, 2000. *A magyarországi boszorkányság forrásai I–II*. Balassi Kiadó, Budapest.
- Bornemisza Péter 1578. *Ördögi kísértetek*. Közreadja: Eckhardt Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.
- Bornemisza Péter 1578. *Negyedic része az evangeliomokból es az epistolakból valo tanusagoknak, melyeket a keresztyeneknek gyülekezetibe szoktak predikalni minden ünnep nap. Kit az Wr Iesusnac Lelke által az együgyü keresztyeneknek idvösseges épületekre*. RMK I. 146.
- Bornemisza Péter 1955. *Válogatott írások*. Összeállította és a jegyzeteket írta: Nemeskürty István. Magyar Könyvtár – Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Carmilly-Weinberger, Moshe 1995. A zsidóság Erdély és a Bánát gazdaságát életében (16–18. század). In: *A zsidóság története Erdélyben (1623–1944)*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest, 125–133.
- Csécsei János 1708. *Helyesírási-grammatikai megjegyzések* = Observationes orthographico-grammaticae. Szerk.: Zsilinszky Éva. Ford.: C. Vladár Zsuzsa. Budapest, 2009. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 230.)
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Gugán Katalin 2008. A központi segédigék története a középmagyar korpusz tükrében. In: Haader Lea – Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta, Budapest, 64–76.
- Heine, Bernd – Kuteva, Tania 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511613463>
- Káldi = Az vasárnapokra-valo predikatziooknak első része, advent első vasárnapiatól-fogva Sz. Haromság vasárnapjáig / Irta az hivek vigasztalására és jobbúlására az Jesus-alatt vitezkedő társaság-béli nagy-szombati Káldi György pap. [Bécsben–] Pozsonyban. MDCXXXI [1631]. RMK I. 601.
- Kalendárium 1662, 1674. = Lippai János: *Calendarium Oeconomicum Perpetuum, Az az Esztergami Érsek Urunk ő Nagysága Pósoni Gondviselőjének Majorságról irt Laistroma, minden Esztendőre, kiből minden Major Gazda hórúl hora egész esztendő által mit munkálottasson az Majorság körül, meg tudhattya*. Most újjonnan Magyar nyelven ki bocsáttatott. Schneckenhaus Menyhárt Venceszló, Nagy-Szombatba. RMK I 995, RMNy 3054; Lötzen. 1674. Brewer Samuel által. RMK I. 1167.
- Károlyi = Gróf Károlyi Sándor *Önéletírása és naplójegyzetei*. Közreadja: Szalay László. Heckenast Gusztáv, Pest, 1865.
- Király Pál 1883. Lévél. [Helyreigazítások, magyarázatok.] *Magyar Nyelvőr* 12: 560–1.
- Kiss Ignác 1884. *Káldi György nyelve*. MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Klaniczay Gábor – Kristóf Ildikó – Pócs Éva 1989. *Magyarországi boszorkányperek. Kisebb forráskiadványok gyűjteménye 1–2*. MTA Néprajzi kutatócsoport, Budapest.
- Komáromi Csipkés György 1655. *A magyar nyelv magyarázata* = Hungaria illustrata. Szerk.: Zsilinszky Éva. Ford.: C. Vladár Zsuzsa. Budapest, 2008. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 228.)
- Kövesdi Pál 1686. *A magyar nyelv alapjai*. = Elementa linguae Hungaricae. Szerk.: Zsilinszky Éva. Ford.: C. Vladár Zsuzsa. Budapest, 2010. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 232.)
- Lukács Lőrinc 1883. Lévél. [Helyreigazítások, magyarázatok.] *Magyar Nyelvőr* 12: 518–9.

- MTsz. = Szinnyi József 1893–1901. *Magyar tájszótár 1–2*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest. [Hasonmás kiadás: Nap Kiadó, Budapest, 2003.]
- NagyszK. = *Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvmélek hasonmása és betűhű átirata*. Bevezetéssel és a jegyzetekkel, közlése: T. Szabó Csilla. Argumentum – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 2000. (Régi Magyar Kódexek, 24.)
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28. <https://doi.org/10.1007/s10579-017-9393-8>
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893. *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvmélekektől a nyelvújításig 1–3*. Hornyánszky Viktor kiadása, Budapest.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902. *A magyar nyelvújítás szótára I–II*. Hornyánszky, Budapest.
- Pereszlenyi Pál 1682. *A magyar nyelv grammatikája* = Grammatica linguae Ungaricae. Szerk.: Zsilinszky Éva. Ford.: C. Vladár Zsuzsa. Budapest, 2006. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 226.)
- Pozsonyi kert = Lippay János: *Posonyi kert*. Nagyszombat–Bécs. 1664–1667.
- RMKT 4. = *XVI. századbeli magyar költők művei 4. kötet 1540–1575*. Közlése: Szilády Áron (Régi magyar költők tára 4.) MTA, Budapest, 1883.
- Simonyi Zsigmond 1883. Lejel. [Helyreigazítások, magyarázatok.] *Magyar Nyelvőr* 12: 461–2.
- Szily Kálmán 1898. *Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez*. Hornyánszky, Budapest. http://real-eod.mtak.hu/8831/1/MTA_ElnokokFotitkarokMunkai_SzilyKalman_183654.pdf
- Tasi Gáspár = *Elménnek Istenben foel-menetelérue a' teremtet állaton Garádichin Robertus Bellarminus Jésuiták Rendiboel-való Cardinal Koenyvechkéje* / Mellyet mostan Magyarúl irt és kinyomtatott Tasi Gaspar. Bartfán. 1639 eszt.. Kloesz Jakab által. RMK I. 687 https://library.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_0687-RM_I_8r_0199/?pg=185&layout=s.
- ThewrewkK. = Thewrewk-kódex, 1531. A nyelvmélek hasonmása és betűhű átirata. Közlése: Balázs Judit – Uhl Gabriella. A MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest, 1995. (Régi Magyar Kódexek, 18.)
- TMK = Történeti magánéleti korpusz, <http://tmk.nytud.hu/>.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár 1–5*. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.
- Vetsei P. István magyar geográfiája, az-az, ez egész világ négy részeinek, úgymint Európának, Ásiának, Afrikának és Amerikának, 's benne lévő sokféle országok nemzetségek; azoknak eredetek, természetek, 's nevezetesebb szokásainak, vallásainak, imperatorinak, királyinak, 's több egyéb elmét vidámító hasznos dolgainak rendes és rövid leírása... A' M.N. Károlyi gróf, Károlyi Ferentz Ur ő Excell. Priv. Typographiájában Sz. N. Pap István és Biró Mihály Typogr. által, 1757.
- Zvonarics Mihály 1603. *Papa nem papa, az az a papanak es az papa tizteloeinek Luther ertelme zerent valo vallások az keresztyeni tudomannak fő rezeirul*. Írta: Osiander Andreas, Fordította: Zvonarics Mihály. RMK I 384. <https://mek.oszk.hu/13700/13745/13745.pdf>.

Varga Mónika

tudományos munkatárs

Nyelvtudományi Kutatóközpont, Történeti és Uralisztikai Intézet

<https://orcid.org/0000-0002-5389-2167>

SUMMARY

Varga, Mónika

In search of a special form of the copula

In the pages of *Posonyi kert* [A Garden in Pressburg, 1664–1667] by János Lippay, a special Hungarian word form often crops up. The form *lévél* prompts questions about its structure, meaning, and origin. That such questions also arose earlier on is shown by the fact that Szarvas and Simonyi's dictionary devotes a separate entry to it, and that as many as three articles discuss it in the 12th volume of *Magyar Nyelvőr* (1883). The present paper reviews the claims made over a century ago, complements them by a few more recent data and draws conclusions from them. In present-day terminology, the term *habitual* would cover the meaning of *lévél*: it expresses situations that characterize a lengthy time interval such that they can be seen as a characteristic feature of the whole interval. In *lévél*, the stem *lév-* 'be' occurs with the frequentative-durative suffix *-l*, motivating the habitual character of the form. Items of this type have usually been grammaticalized into auxiliaries or other morpheme-level markers, but *lévél* has a main verb role, thus no category shift accompanies its special function. In Lippay's writing, *lévél* does not only correspond to the construction *szokott lenni* 'usually is/was': it appears to be categorically present in this function. On the other hand, in some 18th-century data, the more general meaning 'was' also proved feasible, in addition to the expression of usualness. On the basis of dialect dictionaries and descriptions of the phonological systems of certain dialects, it can be said that the form *lévél* may not have been eliminated from use until the very recent past (it may have been characteristically present primarily in the North-Eastern region earlier on, too).

Keywords: Hungarian historical linguistics, morphosyntactic variation, habitual meaning, grammaticalization, geographical variant.

Az ige jelentésének összefüggése az igei vonzatstruktúrával

1. A vonzat fogalma

A Magyar grammatika szerint az állítmány szervezi meg a tagolt mondat minimális struktúráját, szemantikai és grammatikai tulajdonságaitól függ, hogy van-e a mondat minimális szerkesztésében alany, tárgy, határozó vagy jelző. A mondat szerkezeti vázát az állítmány és annak kötelező bővítményei (azaz vonzatai) alkotják (Lengyel 2000: 399–409). A Magyar grammatika a vonzatot úgy határozza meg, mint „olyan bővítmény, amely egy régens által megkívánt szintaktikai funkciót tölt be, s szervesen hozzátartozik az alaptag jelentésszerkezetéhez; olyan mozzanattal egészíti ki az alptag jelentését, amelyet az szükségképpen megkíván” (Keszler 2000: 359). A régens tehát a vonzat alaptagja, amelynek jelentéséhez szorosan kötődik a vonzat jelentése.

2. Az igei vonzatstruktúrák

Az egyes régensekhez tartozó különféle bővítmények esetében nem mindig egyértelmű a kötött bővítmények (vonzatok) és a szabad bővítmények elkülönítése. Az igei alaptagú szerkezetekben az alanyi és a tárgyi szerepű mondatrészek mindig vonzatnak tekintendők. Vonzatok lehetnek továbbá bizonyos határozói mondatrészek.

H. Molnár Ilona szerint a kötött bővítmények (vonzatok) csoportokra tagolódva kapcsolódnak az igéhez, és minden csoportnak van olyan eleme, amely a másikban nem használható, vagy fordítva. Példaként a *bámul* igét hozza fel, amellyel létrehozhatók a *bámulja a vendéget*, a *társára bámul*, a *levegőbe bámul* és a *bámul vakmerőségén* szerkezetek, a *bámul* ige mellett felsorolt bővítmények együtt, egy mondaton belül azonban már nem szerepelhetnek az ige alá rendelve. Például: **bámul a levegőbe vakmerőségén* vagy **bámulja társát vakmerőségén* szerkezetek esetében (H. Molnár 1969). Ezek tehát az ige vonzatai, amelyek ebben a példában kölcsönösen kizárják egymást. Ugyanakkor például a *szájtátva* módhatározó vagy a *tegnap* időhatározó mindegyik szerkezethez szabadon hozzátehető (*tegnap szájtátva bámult vakmerőségén* vagy *tegnap szájtátva bámult a társára* stb.). Ezek tehát az ige szabad bővítményei, hiszen nem struktúramegkülönböztető jegyek.

Egy mondatrész nem csak abban az esetben tekinthető vonzatnak, ha kizárja más vonzatok használatát: nem kell, hogy használata az egyik szerkezetben kötelező, míg a másikban tilos legyen. Előfordulhat, hogy egy vonzat az egyik szerkezetben kötelező, míg a másikban, ugyanazon ige mellett, de más vonzatok társaságában fakultatív, vagy az egyik szerkezetben fakultatív, a másikban pedig tilos a használata. Például az *átcsap* ige két vonzatstruktúrájának esetében:

Valaki átcsapja a labdát a hálón (az egyik térfélről a másikra).

Valaki átcsapja a könyvet az asztalról a polcra.

Az első esetben a tárgy és a *valamin* helyhatározói vonzat kötelező, míg az *egyik térfélről*, illetve a *másikra* helyhatározói vonzatok csupán fakultatív vonzatok. Az *átcsapja a könyvet az asztalról a polcra* esetben viszont a *polcra* helyhatározó nem csupán fakultatív, de kötelező vonzat, nem hagyható el (H. Molnár 1969: 247).

Jellemző, hogy egyazon ige különböző jelentéseihez különböző vonzatstruktúrák tartoznak, például a *kap* ige esetében. Ha mellé tárgyragos bővítmény járul (*könyvet kap*), az ige más jelentésben szerepel, mintha *után* névutós, határozói bővítmény állna mellette (*a könyv után kap*). A két különböző jelentéshez tehát tipikus esetben különböző vonzatok tartoznak.

A vonzat célja az egyértelműsítés, azaz az információ sikeres továbbításának feltétele (H. Molnár 1973). A *tart*, *végez*, *tesz*, *csinál*, *vesz*, *képez* igék sokféle eseményt jelenthetnek, és a különböző vonzatok egyértelműsítik, hogy ezek közül melyikre gondolunk (H. Molnár 1973: 140–3). Ezen igék ugyanis viszonylag tartalmatlan jelentésűek, és ezért is használjuk őket olyan sokféle esemény kifejezésére. Jelentésük tartalmatlansága miatt jelentéskörük rendkívül tág, és emiatt egyértelműsítő, jelentésüket kiegészítő, pontosító mondatrészekre – azaz vonzatokra – szorulnak

(vö. Hadrovics 1992: 288). A fentiekkel ellentétben a tartalmasabb jelentésű *retteg*, *dolgozik*, *vásárol*, *tevékenykedik*, *tanít* igék esetében ellenben nincs szükség ilyen jellegű egyértelműsítésre.

A *tart* ige 'fél, retteg' jelentésben például szükségszerűen megkívánja az okhatározói vonzatot (*Piroska fél a farkastól*), míg 'fog' jelentésében egy tárgyi és egy fakultatív eszközhatározói (*egy csecsemőt tart a karjaiban*), 'értékel' jelentésben pedig a tárgy mellett egy állapothatározói vonzattal rendelkezik (*Istvánt jó embernek tartom*). Mindhárom esetben rendelkezik alanyi vonzattal is. Ezzel szemben a *retteg* ige 'fél' jelentésében az alany kivételével mindössze egy fakultatív okhatározói vonzattal rendelkezik: *a néni retteg a szellemektől; rettegek*. A *retteg* jelentése ugyanis tartalmasabb, mint a *tart* ige jelentése, ezáltal kevesebb esemény megjelölésére alkalmazható, jelentésköre szűkebb. Ugyanerre példa a *vesz* és a *vásárol* igék esete: a *vesz* ige viszonylagos tartalmatlansága miatt számos nyelvi környezetben előfordulhat különböző jelentésekben, különböző vonzatstruktúrákkal: *süteményt vesz a tálból; kenyeret vesz a boltban; felöltőt vesz magára; segédnek vesz valakit maga mellé* stb. 'Vásárol' jelentésben tárgyi vonzata kötelező. A tartalmasabb jelentésű *vásárol* ige ugyanakkor kizárólag árucserét magában foglaló szituációkra vonatkozik (bár éppúgy vonatkozhat a szupermarketben történő vásárlásra, mint az internetes rendelésekre). A jelentés egyértelműsítése így nem feltétlenül szükséges, tárgyi vonzata fakultatív.

Gyakori, hogy egy tartalmasabb jelentésű ige szinonimája valamely tartalmatlanabb jelentésű ige és annak (meghatározott jelentésében) kötelező vonzata. Így például a *dolgozik* ige jelentése: 'munkát végez'.

A vonzat tehát egyértelműsíti, hogy az igt melyik jelentésében kell érteni, ebből adódóan egyazon ige különböző jelentéseihez tipikus esetben különböző vonzatstruktúrák tartoznak. Amikor tehát egy ige kötött bővítményeiről beszélünk, valójában az ige valamely meghatározott jelentésének vonzatairól van szó.

3. A vonzatosság és az ige jelentésszerkezete

Azt, hogy egy adott ige egyes jelentései mely vonzatokkal rendelkezzenek, az ige adott jelentésének jelentésszerkezete határozza meg. Megállapítható tehát, hogy az igék jelentéseinek különbségei mutatkoznak meg a vonzatstruktúrák különbségeiben. Ez éppúgy igaz a poliszém igék különböző jelentéseinek jelentésszerkezeteire és vonzatstruktúráira, mint két teljesen különböző ige jelentésszerkezetére és vonzatstruktúrájára: az eltérő jelentésszerkezetek eltérő vonzatstruktúrákat eredményeznek. A mondatban megjelenő vonzatok az ige jelentésszerkezetében sematikusán meglévő figurákat dolgozzák ki.

A *megy* ige esetében ezek például az elsődleges figura (valaki), prototipikusan ember, illetve egy másodlagos figura (valahová), térbeli hely, továbbá egy implicit másodlagos figura (valahol), amely a mozgás alátámasztási felülete (Tolcsvai Nagy 2015: 27–43). Természetesen a *megy* igének, mint haladó mozgást jelentő igének van kiindulópontja és célja is, amelyek, az alátámasztási felülethez hasonlóan, meghatározóként lehetnek kidolgozva. Ugyanakkor a *megy* ige adott, 'halad' jelentésé-

nek elvontabb használata esetében a mozgásnak nincs szükségszerűen alátámasztási felülete (*az úrhajó a Holdra megy; a madarak ősszel Afrikába mennek*).

A vonzatok által jelölt szereplők az ige jelentésében implicit, kidolgozatlan formában vannak jelen. A *dob* ige esetében tudjuk, hogy van egy cselekvő ágens (a dobó, élőlény), illetve egy objektum (az eldobott). Ezen figurák kidolgozottan jelennek meg az ige vonzatstruktúrájában: a dobó alanyként, az eldobott dolog pedig tárgyi mondatrészi szerepben (pl. *a fiú labdát dob*).

4. A poliszémia és a vonzatosság

A többjelentésű igék esetében a jelentések vonzatstruktúrái közti különbségeket az okozza, hogy a különböző jelentések jelentésszerkezetei eltérnek egymástól a sematikus figurák száma, egymással való kapcsolata, kidolgozottságának a mértéke alapján.

Tolcsvai Nagy Gábor szerint egy adott szó különböző jelentései prototípushatásokat mutató poliszém hálózatba rendeződnek, az alapján, hogy mely vonásaikban hasonlítanak egymásra, és mennyiben térnek el egymástól. Míg egyes jelentések több más jelentésre is hasonlítanak, addig mások egészen periférikusnak tűnnek, és csupán egy vagy két másik jelentéssel mutatnak közös vonásokat. A poliszém hálózat kialakulásának oka: „poliszémia akkor jön létre, ha a konceptualizáló két fogalmat összekapcsol valamilyen kognitív motiváció alapján úgy, hogy az egyik fogalmat jelölő nyelvi elem jelentésszerkezetének egy részét felhasználja egy másik, vele összefüggő jelentésszerkezet létrehozására” (Tolcsvai 2012: 288). Eszerint egy szó valamely jelentésének mindig kell tartalmaznia olyan közös elemeket, amelyek alapján a nyelvhasználó arra a dologra, eseményre stb. is ugyanazt a kifejezést használta, amelyet korábban más dolgokra, eseményekre. Minél több közös jegy található két jelentés közt, a jelentések annál közelebb állnak egymáshoz. Ugyanakkor természetesen különbségek is vannak két jelentés között, amelyek miatt a kettőt különböző beszédhelyzetekben használjuk, külön jelentésként kezeljük, és amelyek a vonzatstruktúra eltéréseit indukálhatják. Ahhoz, hogy egy új jelentés jöjjön létre, elegendő, ha a nyelvhasználó az adott kifejezés csupán egyik jelentéséhez kapcsolódó jelentésszerkezetének valamely részét használja fel új jelentésben, valamely jelenség leírásához – így tehát az új jelentés jelentésszerkezete nem tartalmaz szükségszerűen közös vonásokat a szó összes más jelentésével. Elég, ha csupán egyetlen másik jelentéssel vannak közös vonásai. A *fej* főnév ’fej testrész (emberi)’, illetve ’növényi termés, növény része’ jelentések közötti közös jegyek: mind az emberi fej, mind pedig a virág feje a teljes testhez képest viszonyítandó – mindkettő része valaminek (az egyik az emberi testnek, a másik a növény „testének”), ehhez képest tekintjük például kicsinek vagy nagynak (Tolcsvai 2012: 288).

Egy szó két jelentése közti eltérések megmutatkozhatnak a jelentésszerkezet sematikus figuráinak az eltéréseiben. Ezen eltérések pedig a sematikus figurákat kidolgozó vonzatok különbözőségét okozzák. A *csúszik* ige ’siklik’ jelentése például sematikus tartalmaz egy csúszó személyt vagy dolgot, akivel az esemény megtörténik, valamint egy csúszós, sikamlós felületet, amellyel az illető közvetlenül érint-

kezik. Ezek a figurák jelennek meg a vonzatstruktúrában alanyi, illetve fakultatív helyhatározói vonzatként (pl. *Anna a jégen csúszik*). A *csúszik* ige 'késik' jelentésében ugyancsak szerepel egy csúszó illető vagy esemény, akivel az esemény megtörténik, és amely a szerkezetben alanyként jelenik meg. A sikamlós felület sematikus figura azonban nincs benne a szó ezen jelentésében, így a vonzatstruktúrában sincsen ezt kidolgozó helyhatározói vonzat. Szerepel azonban egy *-val/-vel* ragos tekintethatározói vonzat (*Anna csúszik a határidőkkel*), amely a csúszás tárgyának sematikus figuráját dolgozza ki.

5. A sematikus figurák száma, kidolgozottsága és egymással való viszonya – a vonzatok száma, szükségességük mértéke és mondatrészi szerepe

Legyen szó akár két külön ígéről, akár egyazon ige két külön jelentéséről, az ige jelentésében lévő sematikus figurák különbségei okozzák a vonzatstruktúra eltéréseit. Az igei jelentések különböznek a jelentésszerkezetükben lévő sematikus, kidolgozatlan figurák számában, viszonyában, kidolgozottságának mértékében, az ezeket kidolgozó vonzatstruktúrák pedig a vonzatok számának, mondatrészi szerepének és szükségességük mértékének (kötelező vonzat, fakultatív vonzat, szabad bővítmény, tilos bővítmény) tekintetében.

A sematikus figurák száma a vonzatok számát határozza meg. Az igék kategorizálhatók is vonzataik száma alapján (Károly 1963). Az érzelmeket jelentő igéknek például jellegzetesen két vonzatuk van (*szeret – valaki valamit*), a mondás és adás igéinek három (*ad – valaki valamit valakinek*). Ennek oka, hogy előbbi esetben a két kidolgozatlan figura: a *szerető*, aki érez, és a *szeretett*, akire vagy amire az érzelm irányul; utóbbi esetben pedig egy személy, az *adó*, *mondó*, aki ad, vagy mond, továbbá valaki, akire a cselekvés irányul, és egy objektum, az *adott*, *mondott* dolog, amit átad a másik személynek. Példa lehet erre az *elvesz* ige 'megfoszt', illetve 'feleségül vesz' jelentései. A 'feleségül vesz' esetében sematikus figura az ágens (cselekvő személy, a szerkezetben alany), illetve akire a cselekvés irányul (a szerkezetben tárgy): *A bátyám elvette a barátnőjét*. A 'megfoszt' jelentésben sematikus szintén megvan az elvevő és az elvett dolog (bár ez utóbbi itt tipikusan nem élőlény), amelyek alanyként és tárgyként dolgozhatók ki a szerkezetben, eredethatározóként dolgozódik ki azonban az elvett dolog eredeti tulajdonosa, amely a 'feleségül vesz' esetében nem szerepelhet: *Tamás elvette a tollat a padtársától*.

A sematikus figurák egymáshoz való viszonya a vonzatok mondatrészi szerepét jelöli ki. A viszonyragok ugyanis a mondat által leírt esemény szereplőinek a viszonyát mutatják, egyben kijelölik a szintaktikai szerepeket, a mondatrészi szerepeket. Erre példa a *találkozik* és a *fogad* ige 'vendégként, látogatóként hozzá érkező személyt lakásába bebocsát' jelentése. A *találkozik* ige jelentésszerkezete két sematikus figurát tartalmaz, a *találkozókat*, akikkel az esemény során ugyanaz történik. Az egyik figura tehát alanyként, a másik pedig társhatározóként jelenik meg (pl. *a főnököm találkozik velem*). A *fogad* ige meghatározott jelentése esetében viszont a sematikus figurák viszonya némiképp eltér. Az elsődleges figura, a fogadó személy általában a saját helyén látja vendégül a fogadott személyt. Ennek megfelelően előbbi alanyi,

utóbbi tárgyi szerepben jelenik meg (*A főnök fogadott engem*). Megemlítendő, hogy egyazon ige jelentésének sematikus figurái különböző mondatrészi szerepű vonzatként jelenhetnek meg a mondatban, így egy ige ugyanazon jelentéséhez két külön vonzatstruktúra is tartozhat (pl. *kér valakit valamire – kér valamit valakitől*).

A sematikus figurák kidolgozottságának mértéke a vonzatok szükségességének mértékét határozza meg. Egy vonzat lehet kötelező, amennyiben a sematikus figura rendkívül kidolgozatlanul van meg az ige jelentésszerkezetében, így az szükségszerűen megköveteli (pl. *ajándékot ad*). A kötött bővítmény lehet fakultatív, amennyiben a sematikus figura valamivel kidolgozottabb (pl. *pénzt fizet*). Az ige szabad bővítményként számos körülményt jelentő határozót kaphat: például minden esemény valahol, valamikor és valahogyan történik, a hely, az idő és a mód pontos megjelölése azonban nem feltétlenül szükséges. Bizonyos fajta bővítmények használata tilos vagy szükségtelen abban az esetben, ha a bővítmény semmit nem adna hozzá az ige jelentéséhez, hiszen az ige jelentése a bővítmény által kidolgozott figurát már egyébként is teljesen kidolgozva tartalmazta (pl. **fűrésszel fűrészel*).

A sematikus figurák kidolgozottságának mértékére példa lehet a *lő* és a *nyilaz* igék esete. Mindkét ige tartalmazza a cselekvő ágens (*lövő*) sematikus figuráját, amely a mondatban alanyi mondatrészként, kidolgozottan jelenik meg (*a vadász lő*). Mindkét ige tartalmazza továbbá az objektumot (*lőtt dolog*), amelyre a cselekvés irányul (*madarat lő*). Ugyanakkor a cselekvés eszközét a *nyilaz* ige nem csupán sematikusán, de kidolgozottan tartalmazza, így ezen vonzat kitétele a mondatban szükségtelen (pl. **nyállal nyilaz*). A *lő* ige ugyanakkor sokkal tartalmatlanabb jelentésű igeiként csupán sematikusán tartalmazza a cselekvés instrumentumát, amely a mondatban egy fakultatív eszközhatározói vonzatként jelenik meg (*nyállal madarat lő*).

Megemlítendő továbbá, hogy az ige jelentése meghatározza a sematikus figurák jellegét, és ezáltal a vonzat jelentését is. A *húz* ige 'vontat' jelentésének esetében a vontatott dolog tipikusan élettelen tárgy, de lehet élőlény is (pl. *Jancsika madzaggal húzta a gyufásdobozt*). 'Bosszant, nyaggat' jelentésében ugyanakkor a húzott személy mindenképpen élőlény, tipikusan ember (*Andrist az osztálytársai a rosszul sikerült felelésével húzták*).

6. A vonzatosság összefüggése a szinonímiával

A poliszémiával kapcsolatban felmerül a kérdés, hogy egy szónak mikortól kell két adott használatát külön jelentésként értelmezni. A jelentések természetesen nem különülnek el élesen, a nyelvhasználók valójában nincsenek is tudatában annak, amikor egy kifejezést új jelentésben kezdenek használni, olyan, más fogalmak jelölésére, amelyek valamilyen szempontból arra a jelenségre emlékeztetnek, amelyre a szó alapjelentése vonatkozott. Ugyanazon ige különböző jelentéseinek elkülönítéséhez használható szempont annak vizsgálata, hogy a szó két használatának különböző szinonimái vannak-e. Megállapítható ugyanis, hogy egy ige különböző jelentéseinek nem csupán különböző vonzatai, de különböző szinonimái vannak. Ezen szinonimák más szavak bizonyos meghatározott jelentései: a nyelvben tehát nem szavak, hanem azok jelentései állnak egymással szinonim viszonyban (Ruzsiczky 1985: 221).

A *madzagot köt a faágra* szerkezet esetében például a *köt* ige szinonimája a *kötöz*, hiszen jelen kontextusban az ige ezzel felcserélhető (*madzagot kötöz a faágra*). A *köt a beton* szerkezet esetében azonban a *köt* szinonimája a *megszilárdul* ige, hiszen ez esetben ezzel felcserélhető. Bármilyen szinonimával is cseréljük fel az adott jelentést, számolnunk kell azzal, hogy az új szerkezet nem lesz tökéletesen megegyező jelentésű a régivel. A nyelvben ugyanis tökéletes szinonímia nem létezik: ha két jelentés nagymértékben hasonló is, stilisztikai szempontból akkor is eltér, és ha létezne is tökéletes szinonímia, az igen hamar megszűnne, hiszen a nyelvhasználók a két kifejezést hamar más és más szituációkban kezdenék el használni, és ezzel más és más stilisztikai értékkel, más jelentésárnyalatokkal ruháznák fel (Hadrovics 1992: 93–4). Természetesen kérdéses lehet, hogy mennyire kell két külön szó egy-egy jelentésének közel állnia egymáshoz ahhoz, hogy szinonimáknak tekintsük őket, továbbá az is, hogy ettől függően mennyire kell hasonlítani egymáshoz az egyik, illetve a másik igével megalkotott szerkezetek jelentésének.

A fentiekben tehát megállapítottuk, hogy egy ige különböző jelentéseinek különböző szinonimái vannak, továbbá hogy egy ige különböző jelentéseinek különböző vonzatstruktúrái vannak. Ezen megállapítások alapján logikus feltételezés, hogy két szinonim ige megközelítőleg azonos vonzatstruktúrával rendelkezik, jelentésbeli hasonlóságuk ugyanis azt is jelenti, hogy a jelentésszerkezetükben lévő sematikus figurák száma, viszonya és kidolgozottságának mértéke is többé-kevésbé hasonló. A sematikus figurák hasonlóságai pedig a két ige két, egymással szinonim jelentésének vonzatstruktúrájában is megmutatkoznak (a vonzatok számának, mondatrészi szerepének, szükségességének mértékének a tekintetében).

A *szeret, kedvel, imád, bír, csíp* igék, amellett, hogy felcserélhetők, vonzatstruktúrájuk is megegyezik (*valaki valakit/valamit* – egy alanyi és egy tárgyi vonzat), hiszen jelentésük két sematikus figurát tartalmaz: egy szeretőt és egy szeretett személyt vagy dolgot. A négy ige közti jelentéskülönbség inkább a megélt érzelem fokozatában, valamint a szó stílusértékében mutatkozik meg, a szereplőket nem érinti annyira, hogy ez a vonzatstruktúrában változást eredményezzen.

A felcserélhetőség szempontja miatt feltehetően ritka az, hogy két szinonim ige vonzatstruktúrája eltérjen egymástól. Amennyiben ez megtörténik, a két ige már nem használható ugyanabban a szintaktikai környezetben, tehát nem felcserélhetők. Előfordul azonban, hogy két szinonim ige vonzatstruktúrája formailag ugyanúgy néz ki, a vonzatok jelentésének tekintetében azonban eltérnek egymástól. Ezt a sematikus figurák jellege határozza meg (pl. tipikusan élőlény, tárgy vagy fogalom, képes-e önálló mozgásra, van-e térbeli kiterjedése, és ha igen, mekkora stb.), továbbá összefüggésben van a kidolgozottság mértékével.

Erre példaként felhozható az *ad* és az *ajándékoz* igék. Az *ad* és az *ajándékoz* közti jelentéskülönbség elsősorban a cselekvés motivációja. Az *ad* ige esetében a motiváció nem pontosan meghatározott: történhet ellenszolgáltatás nélküli ajándékozás, de lehet szó egy előzetes adósság törlesztéséről, vagy lehet akár kölcsönzés is. Adhatunk továbbá kifejezetten kellemetlen dolgokat is (pl. *pofont ad, intőt ad*). Ezzel szemben az *ajándékoz* ige esetében az adás aktusa mindig ellenszolgáltatás nélküli, továbbá tipikus esetben kellemes, hasznos esemény. Ettől eltérő dolog (pl.

hitelt ajándékoz, pofont ajándékoz) csak a szó ironikus használatakor lehetséges. Megállapítható, hogy az *ajándékoz* ige ajándékozott dolog sematikus figurája kidolgozottabb, körülhatároltabb, mint az *ad* ige adott dolog figurája, hiszen az *ajándékoz* ige nem ironikus használata esetében az ajándékozott dolog kizárólag ajándék lehet. Ezért például szükségtelen használni az *ajándékoz* szerkezetet, hiszen a tárgyi vonzat így semmivel sem egészíti ki az ige jelentését. Az *ad* és az *ajándékoz* ige közti jelentéskülönbség tehát, bár megnyilvánul a lehetséges vonzatok jelentésében, a vonzatstruktúra szintaktikai jellemzőit nem befolyásolja.

7. Összegzés

A fentiek alapján a következő megállapításokat tehetjük:

- egy ige különböző jelentéseinek különböző vonzatstruktúrái vannak (H. Molnár 1969);
- az igei vonzatstruktúrában az ige vonzataiként megjelenő mondatrészek az ige jelentésében meglévő sematikus figurákat dolgozzák ki (vö. Tolcsvai Nagy 2015: 27);
- az ige jelentése meghatározza vonzatainak számát (vö. Károly 1963: 170);
- az ige jelentése meghatározza vonzatainak mondatrészi szerepét;
- az ige jelentése meghatározza, hogy vonzatai mennyire szükségesek az adott szerkezetben (kötelező vonzatok, fakultatív vonzatok, szabad bővítmények vagy használatuk tilos) (vö. Hadrovics 1992: 288–9; H. Molnár 1973: 140–1);
- egy ige különböző jelentéseinek különböző szinonimái vannak (Ruzsiczky 1985: 221);
- nincs két tökéletesen szinonim ige, jelentésükben mindig vannak eltérések, még ha csak stilisztikai jellegűek is (vö. Ruzsiczky 1985: 211–3, Hadrovics 1992: 93–5);
- két szinonim ige megegyezik vonzatstruktúrájuk formai jellemzőiben, hiszen a két igenek felcserélhetőnek kell lennie azonos szintaktikai környezetben;
- két szinonim ige közt lehet különbség annak tekintetében, hogy milyen jelentésű vonzatokat kaphat, így egyes szemantikai környezetekben a két ige nem felcserélhető.

Kevesebb figyelmet fordítottam azon esetekre, amikor a vonzatstruktúrát az határozza meg, hogy az adott ige jelentése mely szempontból közelíti meg az ige által leírt eseményt: például az *ad* és a *kap* igék esetében, amelyekben a sematikus figurák és a köztük lévő viszony azonos (az adó, a kapó, illetve az adott dolog), a nézőpontbeli különbség azonban a vonzatstruktúrák eltéréseit okozza. Nem fordítottam továbbá figyelmet azokra az esetekre, amikor egy ige egyazon jelentéséhez két külön vonzatstruktúra tartozhat (pl. *vajat ken a kenyérre* – *vajjal keni a kenyeret*). A téma vizsgálatát tehát ez irányban tartom folytatásra érdemesnek.

SZAKIRODALOM

- Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- H. Molnár Iлона 1969. Az igei csoport különös tekintettel a vonzatokra. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VI: 231–72.
- H. Molnár Iлона 1973. A vonzat problémái és a nyelv közlési funkciója. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IX: 123–46.
- Károly Sándor 1963. Tesnière szintaxisa és a szintaxis néhány kérdése. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* I: 161–86.
- Keszler Borbála 2000. A szintagmák. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 351–70.
- Lengyel Klára 2000. Az állítmány. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 399–409.
- Ruzsiczky Éva 1985. A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVI: 209–28.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. A poliszémia hálózatmodellje. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 287–344.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2015. *Az ige a magyar nyelvben. Funkcionális elemzés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Pankovics Gergő
doktorandusz
ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola
<https://orcid.org/0000-0002-6370-4633>

SUMMARY

The interaction of verb meaning and argument structure

Pankovics, Gergő

In this paper I investigate the relations between verb meaning and syntactic structure. I mainly deal with the question of how the verb determines syntactic structure. Verb meaning determines what arguments and how many arguments should there be in the sentence: the verb obligatorily requires the presence of some arguments in the syntactic structure, while it merely allows for the presence of other arguments optionally. In the case of polysemous verbs, the presence or absence of a specific argument in the argument structure determines the actual verb meaning. The thematic roles of an event are portrayed in the syntactic structure by the arguments. These arguments are included in the verb meaning schematically. In the case of polysemous verbs, there are differences between the semantic structures of a verb's two meanings. These differences affect the schematic figures in the verb meaning: their number, their relations with each other, and the extent to which they are specified or elaborated. These factors determine the number and syntactic roles of the arguments, and the degree of their obligatory presence in the argument structure. The argument structures of two synonymous verbs are highly similar.

Keywords: argument structure, verb, polysemous verbs, synonymous verbs, syntax.

Mit tegyünk – lexikográfiánk adósságainak törlesztésére?¹

1. Az indítékról és a célról

2022-ben lesz 100 éves Sági István úttörő munkája: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*, amellyel „[n]yelvtudományi irodalmunk érezhető hiányát” kívánta megszüntetni (Sági 1922: 1). „Szakok szerint csoportosítva állítja össze a szótárak és nyelvtanok egész irodalmát s ezzel igen nagy szolgálatot tett a kutatónak” – adta hírül azonnal a *Nyelvőr* 1923. évi 1–2. száma (B. J. 1923: 21). Egy évszázad elteltével legalább egy nagyságrenddel több szótárunk van, számbavételük pedig ismét hiányzik.

A magyar szótárirodalom bibliográfiája huszonöt magyar lexikográfus Magay Tamás nevével fémjelzett vállalkozása, deklarált célja szerint „csak az általános, köznyelvi” szótáraink adatainak rendszerezett gyűjteménye (Magay 2011a: 24).² Első kiadása 2004-ben jelent meg, a második, javított és bővített kiadás 2011-ben a *Lexikográfiai füzetek* 1. számaként.³ Tudtommal a *Nyelvőr* egyikre sem figyelt fel, a dicséretes elemeket nem méltatta, a szakmai vitát kívánó megoldásokkal nem foglalkozott. A továbbiakban mindvégig a 2011-es kiadásra hivatkozom *LexFüzl* rövidítéssel.

Írásomban amellet érvelek, hogy „a Sági” 100. születésnapjára az MTA Szótári Munkabizottsága szervezésében

- (1) hozzuk létre a *LexFüzl* javított, bővített, aktualizált adatállományát,⁴
- (2) támaszkodva a hazai és más magyar vonatkozású kiadványok legautentikusabb öre, a nemzeti könyvtár (Országos Széchényi Könyvtár) adataira,

¹ Hálával tartozom Muráth Juditnak, akivel minden kérdést bármikor megbeszélhettem. Értékes szakmai tanácsai és kivételesen empátikus támogatása nélkül az írás nem született volna meg. A munka legfontosabb előzményét az OSZK online katalógusában végzett kereséseim jelentik, nagyrészt a COVID előtti időkben. Mondandóim aktualitását részben gyengíti a járványhelyzet, ám az OSZK mint adatok forrása tipikus home office tevékenységet kínál.

² A cím némileg félrevezető. A *lexikográfia* és a *szótárirodalom* kétféle jelentésben használatos szakszók: egyrészt a *szaklexikográfia*, illetve a *szakszótár-irodalom* testvérpárjaként, másrészt tágabb értelemben, a *lexikográfiai tevékenységek összességének*, illetve az *összes szótárnak* a jelölésére. A *Lexikográfiai füzetek* cím (helyesen), *A magyar szótárirodalom bibliográfiája* cím (félreérthetően) egyaránt a tágabb értelmezésen alapul.

³ 2006 és 2011 között megjelentek a *Lexikográfiai füzetek* 2–5. számai is. Időszaki kiadványról lévén szó az újabb „1. szám” zavaró, a kiadás „jav. bőv.” jellege indokolhatta.

⁴ *Adatállomálynak* nevezem adatok valamilyen szempontból összetartozó gyűjteményét, függetlenül az összetartozás szempontjaitól és függetlenül az állomány fizikai hordozójától. Az idők során ez a (nagyon szűk tartalmú és nagyon tág terjedelmű) fogalom megszerezte magának az „adatbázis” nevet, ebből kiindulva azonban új terminusok alkotására és bevezetésére lett volna szükség.

- (3) a centenáriumi cél elérése érdekében, tehát az előttünk álló egy-másfél évben, munkánkat a nyomtatott szótárakra korlátozva,
- (4) a sokoldalú hasznosíthatóság érdekében elektronikus hordozón.

Mondandóimat vitaindítónak is számom.

2. A feladat helye a (közel)jövő nagy lexikográfiai projektjében

Sági munkája áldás volt minden érdeklődő számára: száz éve senki nem lehetett biztos benne, hogy értesül a *neki érdekes, fontos, hasznos* szótárak létezéséről. A Nyelvőr korabeli recenzense szerint „még hasznosabbá tehette volna ezt az összeállítást, ha a legrégebbi irodalomnak egyes nehezebben hozzáférhető termékeinél azt is közölte volna, hogy melyik nyilvános könyvtárban vannak meg” (B. J. 1923: 21).

Ma a Google és társai, a könyvtárak online katalógusaival együtt, mindenkit eligazítanak, a tájékozódáshoz különösebb informatikai ismeretek sem kellenek. Általános szótáraink nyilvántartása ma már elsősorban *tudománytörténeti, kultúrtörténeti, sőt politikatörténeti szempontból érdekes, fontos, hasznos* alapanyag a legkülönbözőbb területek kutatói számára. Az egyes szótárak újabb és újabb megjelenéseinek regisztrálása révén (jórészt automatikusan) kimutatható a nyelvek, szótártípusok, kiadók, egyes nyomdák stb. változó fontosságú szerepe, és ebből új tanulságok felismerése várható. A *megjelenés* szót a tényleges új kiadások, változatlan lenyomatok, utánnnyomások stb. közös neveként használom.

A jövőben létrehozni tervezett *nemzeti lexikográfiai adatbázisnak*⁵ tartalmaznia kell

- (1) a Magyarországon megjelent, valamint a bármely más országban megjelent magyar vonatkozású szótárak adatait: *a szótárak bibliográfiáját*;
- (2) *a szótártani irodalmat*: a szótárakról és velük kapcsolatos tevékenységekről szóló általános célú (a nagyközönségnek szánt), valamint a szakirodalmi (a lexikográfusoknak szánt) közlemények adatait;
- (3) a két rész adatai között fennálló kapcsolatokat.

Ekkora vállalkozáshoz szervezeti háttérre, erre dedikált szakembergárdára lesz szükség. Mivel mind a szótárak, mind a róluk szóló irodalom nyilvántartása terén

⁵ *Adatbázison* a fogalom *eredeti* tartalmát értem: az elektronikus adattár egyik válfaja, amely úgy tartja nyilván az adatok összefüggéseit, hogy mindenkor az éppen szükséges adatokkal dolgozhatunk, az éppen nem szükségesek „láthatatlanok”, „nem létezők” maradnak. Az adatok sokszoros rögzítésének és tárolásának csökkentését eredményezi. Megtervezéséhez tudni kell, milyen adataival milyen műveleteket kívánunk végezni (ezek közé tartozik, hogy milyen adatokat lehessen lekérdezni). *Adattáron* elektronikus hordozón rögzített és azonosított adatok gyűjteményét értem. Az adatok utóbb adatbázisba szervezhetők, abba áttehetők. A különbségtételre azért van szükség, mert az adatok gyűjtése és rögzítése működhet adatbázis nélkül (például akár Excel-táblába).

rendelkezünk eredményekkel, van alapunk „előre dolgozni”. Az (1) részfeladatra, az általános szótárak bibliográfiájának aktualizálására ösztönöz

- (a) a *LexFüzl* 10–12 évnyi természetes lemaradása és eddig feltáratlan problémái orvoslásának igénye;
- (b) a szakszótárak öröndetesen gyarapodó pécsi nyilvántartása (Muráth 2020b), erre a továbbiakban *Szaksz* rövidítéssel hivatkozom;
- (c) a hétköznapi észszerűség, amely az új *LexFüzl* és a *Szaksz* mielőbbi összehangolását kívánja;⁶
- (d) a vitathatatlan tény, hogy az összehangolás érdekében a *LexFüzl* javított, bővített, aktualizált állományának létrehozása az *elsődleges* követelmény;
- (e) az a szerencsés körülmény, hogy ha megvan a szándék, akkor ez a feladat az MTA Szótári Munkabizottsága szervezésében másfél év alatt megoldható.

3. Az új *LexFüzl* új adatforrásai

Mindenekelőtt Magay Tamással egyetértve bele kell nyugodnunk, hogy bármit teszünk is, az igazi teljesség „merész álom” (24), amelynek az elérésében soha nem lehetünk *egészen* biztosak.

3.1. A nemzeti könyvtár szerepe

A *LexFüzl* alapelve: a feldolgozandó szótárakat *kézbe kell venni*. Azt viszont nem tudjuk, hogy a munkatársak mennyire meghatározott alapon választották meg a kézbe veendő szótárakat. Az *Előszó* felsorol előzményeket (23), de a felhasználásukról nem beszél.⁷ Sági munkája (a II. Szak- és műszótárak című rész kihagyásával) *Függelék*ként bekerült a füzetbe. Magay Tamás *Átfedés a Ságival* című rövid leírásában (25) olvashatjuk, a *Mutatóból* (241–82) pedig látszik, milyen tételek lettek a *LexFüzl* saját tételei, természetesen gazdagabb adattartalommal. Más támpontunk nincs arra nézve, hogy van-e a szótáraknak olyan halmaza, amelynek a *LexFüzl* minden tételét feldolgozta. Más szóval: nem tudhatjuk, mit és hol *nem kell már* tovább keresni.⁸

⁶ Az *összehangolást* szó szerint értem: az általános köznyelvi szótárak és a szakszótárak különbségei miatt a nyilvántartandó adatok pontos egyezésére sok esetben valószínűleg nincs szükség, egymásnak ellentmondó megoldások pedig elkerülhetők a jelenleg is működő kollegiális együttműködés keretében.

⁷ Sági István: *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 18. sz. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 1922. *Bibliographie der Wörterbücher/Bibliography of Dictionaries/Bibliografia słowników* etc. 1945–1978. Szerk. D. Rymaska-Zalewska, I. Siedlecka et al. 9 kötetben. Wydawnictwa Naukowo-Techniczne, Warszawa, 1965–1981. Magay Tamás: *A magyar szótártani irodalom könyvészete 1945-től 1964-ig*. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1966, 369–96. I. L. Halasz de Beky: *Bibliography of Hungarian Dictionaries 1410–1963*. University of Toronto Press, 1966.

⁸ Példa a kíváncsú megoldásra (a szótártani irodalom területén) Nagy Ilona gyűjtése (2013) a magyarországi szótárrecenziókról: *pontosan meghatározott 10 időszaki kiadványnak pontosan meghatározott évfolyamait (1990–2010) nézte végig*.

Természetes forrás a nemzeti könyvtár állománya, amelyet a *LexFüzl* figyelmen kívül hagyott. Az alábbiakban az 6. pont észrevételei és tanulságai mind az OSZK online katalógusának köszönhetők. Ebből másolással és formai utószerkesztéssel könnyen kinyerhetők adatok elektronikus formában, de minden szempontból ajánlatosabb a keresésekben a könyvtárosok szaktudására támaszkodni és megoldani az adatok automatikus átvételét: a Szótári Munkabizottságnak érdemes együttműködést kialakítania mind az OSZK-val, mind például az Akadémiai könyvtárral, és alkalmanként számíthatunk más országok nemzeti könyvtáaira is.

A *LexFüzl* számos tételét nem találtam meg az OSZK-ban, pedig helyük lenne ott, tehát a partner is nyerne, új információkat szerezne a közös munkából.

3.2. A kiadók fokozott szerepe

Bővíti a források körét a kiadókkal való együttműködés. Magay Tamásnak köszönhetően a *LexFüzl* kapott is segítséget az Akadémiai Kiadótól (23). Szervezett együttműködést kell teremteni legalább a hazai szótárkiadás 3 legnagyobbja, betűrendben az Akadémiai, a Maxim és a Tinta Kiadó csapatával. A szótárak tényleges élettörténetét a kiadók tudják a leghitelesebben szolgáltatni, bizonyosan elektronikus formában. Az együttműködésnek lehetőleg minden kiadó érzékelje a hasznát, ezt majd a kész és folyamatosan naprakészen tartott adatbázisból nyerhető információk biztosíthatják.

Szorít az idő: megszűnt kiadóktól, utódlás esetén (vö. Grimm és Maxim) az elődök kiadványairól nemigen várhatunk adatokat olyan részletekről, amelyeket a könyvtári katalógusok helyett tőlük kaphatnánk meg.

4. Javaslat az elektronikus szótárak (átmeneti) mellőzésére

A *LexFüzl* az elektronikus szótárakat igen sajátosan kezeli. Az érdeklődő a füzet 9 különböző helyéről 42 tételt vadászhatsz össze. A *LexFüzl* megjelenése óta egyre nagyobb számban újabb és újabb online szótárak tűnnek fel a neten.

A *LexFüzl* az önálló elektronikus szótárakról szűkmarkúan méri azokat a bibliográfiai és lexikográfiai adatokat, amelyeket a nyomtatott szótárakról fontosnak tart közölni. A nyomtatott szótár kézbevétele bizonyos mértékű használatot jelent; az elektronikus szótár hasonló mélységű használatára ez a metafora kevésbé illik, hiszen számítógépes háttér kell hozzá (legyen az akár egyszerű okostelefon).

Olyan sok és sokféle pótolni valónk van, hogy a centenáriumi vállalásban elégedjünk meg a minimummal: ha egy nyomtatott szótárnak elektronikus változatáról is tudunk, jelezzük ennek létezését a további munkálatok számára.

5. Az új *LexFüzl* elektronikus adattár

Már 2011-ben érdemes (és technikailag gondtalanul megvalósítható) lett volna akár adatbázisban biztosítani az adatok többféle hasznosítását, különböző igényekhez igazodó ki- és összeválogatását, illetve az eredmény megjelenítését szintén a felhasználó által kívánt sorrendben és formában.

Ha a *LexFüz1* kézirata szövegszerkesztős formában még rendelkezésre áll, címkék beszurásával sok adat azonosítható, majd kiemelhető és az új tárba átvethető. Az eljárás gazdaságosságáról a gyakorlat dönthet. A következő pontban rögtön látni fogjuk, hogy mindenképpen *sok új adatot* kell rögzíteni vagy például az OSZK katalógusából átvenni.

6. A *LexFüz1* néhány tanulsága és a belőlük adódó feladatok

6.1. Hiányzó nyelvek

A *LexFüz1*-ben 50 idegen nyelv szótáraival találkozunk, elsősorban kétnyelvű, kisebb számban többnyelvű szótárakkal. Szükség van minden további idegen nyelv és magyar nyelvpárú, illetve ilyen további nyelvpárt tartalmazó többnyelvű szótárra, valamint finomabb kategorizálásra is.⁹ Az igényt igazolják szinte taláalomra gyűjtött tételek az OSZK online katalógusából (körülbelül egy éven át, 2020. augusztus 31-ig), zárójelben a megjelenések évével, az 1922 előttiakat Ságinál nem találtam.

Finnugor nyelvek: *cseremis/mari* (1866, 1901, 2003), *hanti/osztják* (1896, 1902, 1905, 1959, 1969, 1970, 2009), *komi/zürjén* (2003), *lapp* (az *Ugor füzetek*ben 1885 és 1896 között), *manysi/vogul* (1896, 1962), *erza-mordvin* (1974, 2008) és *moksa-mordvin* (1961, 2003), *nyenyec/szamojéd* (1892, 2003), *udmurt/votják* (1896, 1990, 2002); a lista aligha teljes. Látszik a finnugor szótárak körének *szisztematikus* gyarapítása az új évezred elejétől, a mai szótár-bibliográfiának pedig feladata minél gazdagabb alapanyag biztosítása az ilyen *tendenciák* feltárásához.

Ne lépünk át a *lao* (1986, 1991) nyelven és a többnyelvű szótárakban megbújó fogódzókon: *ainu-eszperantó-magyar-angol* (2011), *magyar-angol-kurd* (2005), *tupi-portugál-magyar* (2010). A *LexFüz1* szabályai szerint a *Magyar-angol-kurd társalgási könyv és útiszótár* a többnyelvűek kategóriájába tartozna, és elveszne a két legfontosabb tudnivaló: létezik *magyar-kurd nyelvpár* és létezik *kurd nyelvű útiszótár* (ugyanis „útiszótár” kategória csak a kétnyelvű szótárak alcsoportjaként létezik, a többnyelvű szótárak csoportján belül nem).

Nem kuriózum a *ruszin* (1928, 2017), és legkevésbé sem az az *örmény* (1922, 2009, 2020).

6.2. Nyelvek hiányzó szótárai

A *LexFüz1*-ben az előszó 2010 októberében kelt, tehát a 2008-ban kiadott szótárak feldolgozása elvárható, az átfutási idők tekintetbevételével is. Ezzel szemben saját, teljességre nem is törekvő kereséseim alapján hiányzik például:

⁹ Létezzék például akárhány „magyar és cigány” nyelvpárú szótárunk: amikor lehet, tegyünk különbséget a merőben eltérő „cigány” nyelvek között (vö. Kontra 2019: 103).

arab	1967, 1976, 1978, 1988, 2001, 2005 + társalgási 2002, 2005
eszperantó	1927 (3 tétel), 1939, 1938, 1947, 1957, 1975, 2001, 2006 + társalgási 1964
holland	1922, 1939, 1966, 1991, 1998, 2003 + társalgási 1966
portugál	1947 (2 tétel), 1958, 1997 + társalgási 1936, 2000
svéd	1957, 1961, 1971, 1979, 1981, 1985, 2000

Az évszámokból arra lehet következtetni, hogy a *LexFüzl*-nek nem volt célja az első kiadás hiányainak pótlása, a közreműködő szakemberek vitathatatlan hozzáértéséből pedig arra, hogy talán értékelték a szótárakat, a hiányok egy része esetleg ezzel magyarázható.

Amikor kimaradt 1957-ből a 32 oldalas svéd–magyar szójegyzék, az „1956 után” datált 422 oldalas és 1971-ből a „Flyktingkurator” összeállította sokszorosított 98 oldalas magyar–svéd szótár, akkor az 1956 utáni menekültek támogatásának bizonyítékai tűntek el. Hasonló norvég nyelvpárú szótárak szerepelnek a *LexFüzl*-ben (160). Hány hasonló segédletről nem tudunk különböző nyelveken?

6.3. Egy-egy szótár élettörténetének hiányzó adatai

Egy szótár fontosságát jelzi, ha ismételten többször is megjelenik, hiszen ez igazolja, mekkora szükség van rá.

Első ránézésre képtelenség, hogy Magay Tamás és munkatársai angol és magyar nyelvpárú útisztótára 1998 után nem jelent meg többé. Hiányzik legalább (1999, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005, 2006, 2007, 2008) + a továbbiak. Ebben az esetben triviális a hiány, ám rendszerint nincsenek korrigálásra készítő háttérismereteink.

Dávid Géza török és magyar nyelvpárú útisztótáráról (1987, 2002² és ISBN 9630578050 [2002²]) sejtetően kevés és téves adat. A kötelespéldányként beszolgáltatott szótárak alapján:

1987	ISBN 963-205-156-4
1991	2. kiadás ISBN 963-205-270-6
2002	2. átd. kiadás ISBN 963-05-7861-1
2005, 2006, 2008, 2010, 2011	2. átd. kiadás, utánny.

Mindkét útisztótárnál feltehető további utánnyomások megjelenése, amelyek már nem érkeztek be az OSZK-ba. Ilyenkor nagy szükség van a kiadók segítségére.

Szótárkiadásunk történetének *összetettebb* szempontjaiból sem mellőzhetők a *LexFüzl* kívánalmainál teljesebb és pontosabb „életrajzi” adatok.

Az OSZK katalógusában Zugor István *Magyar–holland kisszótára* meglepő módon egy változatlan lenyomattal kezdi életét 1998-ban. Az adatokból kiderül, hogy a *Magyar–holland szótár* folytatása. A *LexFüzl* idevágó adatai a katalógussal összhangban: *Magyar–holland szótár* (1979, 1986², 1990³, 1991⁴, 1993⁵). Egyáltalán nem szerepelnek viszont a *Magyar–holland kisszótár* adatai, ez egyszer a változatlan lenyomatot jelölje indexbe tett „v”, az utánnyomást „u” betű: 1998^v, 2000^v, 2001^v, 2002^v, 2005^v, 2006^u, 2007^u, 2008^v, 2009^u, 2010^u, 2011^u, 2016^u.

Mindezek párja a *LexFüzl*-ben a katalógussal összhangban: *Holland–magyar szótár* (1968, 1973², 1982³, 1986⁴, 1990⁵, 1991⁶, 1993⁷), de nem szerepel a *Holland–magyar kisszótár*: 1998^v, 1999^v stb.

Az egymást követő megjelenéseken feltüntetett, gyakran pontatlan kiadói közlésre a leendő adatbázis végfelhasználójának igen ritkán lehet szüksége, de az adat röviden és egyértelműen rögzíthető.¹⁰ Valamiképpen minden új megjelenésnek a regisztrálására szükség van, hiszen ebből derül ki például, milyen szép számmal jelentkeznek a holland nyelvparú szótárak. Felderenghet a református egyház szerepe?

6.4. Egy szótár adatai: a kézbevétel viszonylagos fontossága

6.4.1. Bibliográfiai adatok

A *LexFüzl* alapelve szerint minden egyes szótárt *kézbe kell venni*. A fejünkben őrzött emlékek valóban nem helyettesítik a kézbevételt. Egyetlen pillantásra feltűnt, hogy az első angol és magyar nyelvparú útisztár 1972-ben *nem* kaphatott ISBN-t, hiszen ennek használatát Magyarországon 1974-ben vezették be. Felelősségünket fokozza, hogy az ilyen tévedések is csak véletlenül derülnek ki: egy-egy felhasználó számára, a saját háttérismereteiből adódóan.

Bőven hivatkoztam már az OSZK katalógustételeire mint szótárak megjelenését tudató forrásokra. Valójában ennél többet nyújtanak: bibliográfiai adataik rendszerint szakszerűen helyettesítik a szótár kézbevételét. Az úgynevezett könyvtári címléírás és (számunkra megengedhető általánosítással) a könyvtári katalógustétel *olyan szövegtípus, amelyik csakis egy-egy kiadvány kézbevétele alapján születhet meg*.¹¹

A múlt században általánossá vált a bibliográfiai adatok nemzetközi szabvány szerint történő leírása. Az adatokat gyakorlatilag azonosítja a sorrendjük kötöttsége és egyes szabványos központosítási jelek használata, a katalógus pedig még explicitebb módon közli őket, ezáltal áttekinthetőbb a *LexFüzl* „mesélős” leírásánál.

A katalógustételből *átvehető* adatok: a cím, a címváltozatok, a címek idegen nyelvű megfelelői, a legfontosabb közreműködők a funkció megjelölésével (szerző, szerkesztő, fordító, illusztrátor), a közreadó, a kiadó, a megjelenés éve, a nyomda, a terjedelem, a méret, az ISBN; sorozat részeként megjelent szótár esetében a sorozat címe és ISSN-je.

Átveendő adat a szótár mérete: a lexikográfus „23,8 cm” vagy „24,3 cm” típusú adata is csak hozzávetőleges érték lehet. Bízunk a könyvtárosok vonalzójában, és nyugodjunk bele, ha a változatlan utánnyomást az előzőnél 1 centivel magasabbnak

¹⁰ A „lenyomat”, „változatlan utánnyomás” stb. megjelölések következetes rögzítése talán fölösleges, a pontatlan megoldások „tapintatos kifejezésre juttatása” (26) azonban a bibliográfiai hűségét károsító téves törekvés.

¹¹ A múlt század hetvenes éveiben a könyvtárgépesítés terén fejlett nyugati országokban, elsősorban Amerikában márt terjedt az a gyakorlat, hogy egy-egy könyvet csak egyszer, az adott esetben legautentikusabb könyvtárban írjanak le, majd ezt a leírást vegye át a többi könyvtár, a helyi adatokkal szükség szerint kiegészítve. A bibliográfiai adatok ekkor is „kézbevétel” eredményeként jönnek létre.

vagy alacsonyabbnak mérték: azt igazolja, hogy kézbe vették a könyvet. (Megfontolandó a méret A/4, B/5 típusú megadása is, talán informatívabb a cm-nél, a könyvtári bibliográfiai adatok között nem szerepel.)

Ne szorítsuk össze az ISBN jegyeit. Az ISBN beszélő szám (lásd Wikipedia), a kiadványokon nem véletlenül tagolják, a többféle tagolás sem a véletlen műve. Nem indokolható a *LexFüzl*-ben érzékelhető tendencia, miszerint több kiadás esetén csak az utolsónak az ISBN-je szerepel.

6.4.2. Lexikográfiai adatok

A szótár műfajához kötődő információk nyilvántartásához valóban elengedhetetlen a szótár kézbevétele. A lexikográfiai adatok a *LexFüzl* nagy értékei.

Ezek az adatok nagyrészt átveendők az elektronikus adattárba. Közéjük tartozik a szócikkek száma, a nyelvi egységek típusa és mennyisége: alcímszó, címszó, ekvivalens, kifejezés, példa, példamondat, szójelentés, szókapcsolat, szópár, szövegkörnyezeti példa stb. Hosszú a sor, elemeit számba kell venni, és *józanul részletező egységesítésre* van szükség a *LexFüzl* saját gyakorlatán belül. Köztudottan kényes adat a címszavak száma (26). Meg kell különböztetni a szótár saját közléséből átvett és a lexikográfus által megállapított számadatokat.

Hasonló *egységesítés* szükséges a szótár szerkezetét megvilágító részletek terén: bevezető, előszó, használati utasítás, nyelvtani függelék, rendhagyó igék, rövidítésjegyzék, táblázat (többféle tartalommal) stb., szintén hosszú a sor. Minden értékük ellenére nagyon megfontolandó tartalomjegyzék-szintű részletezések közlése, különösen mert minden hasonló szótár esetében azonosan illenék eljárni, és ehhez ráadásul meg kellene határozni az ilyen esetekben érvényes adatokat.¹²

Elengedhetetlen a közreműködői funkciók – ismételnem kell – *józanul részletező egységesítése*, nemcsak a *LexFüzl* saját gyakorlatán belül, hanem a *Szaksz* működő gyakorlatával összehangolva is. A *LexFüzl*-ből gyűjtött lista nem teljes. Egyes adatok az általános bibliográfiai adatok közé (is) tartoznak (1. ábra).

anyany. lektor	lektor
átnézte	munkatárs
ellenőrizte	nyelvi közreműködő
ford.	nyelvi szempontból ellenőrizte
főmunkatárs	projektvez. szerk.
a kéziratot átnézte	sorozatszerk.
kiejtésszerk.	szakértő
konzulens	szakmai lektor

¹² Példa: „Megj.: Előszó (III–X); Egyéb tudnivalók (források, rövidítések XI–XVIII.). Szótár (1–877); Utójegyzet (878–880); Toldalék (881–885). Összesen 996 szócikk. A szótárhoz csatlakozik: Budenz József *Magyar–ugor összehasonlító szótárához való szótárutatók*. Budapest, 1881. 99 pp., kiadó külön nincs megnevezve. Mutató (1–96); sajtóhibák (97–98); pótlások (99)” (34, 1. tétel).

kötetszerk.	szaknyelvi tanácsadó
közreműk.	tanácsadó
Anyaggyűjtés:	Magyar nyelvi munkacsoport:
Anyanyelvi hangok:	Mellékletek:
Fordították és lektorálták:	Számítógépes feldolgozás:
Informatika:	A szerkesztésben részt vettek:

1. ábra. Közreműködők funkciói

Nem feltétlenül szükséges, de indokolható az összes közreműködő nyilvántartása funkciójukkal együtt. Nagyon megérdemlik a nevük rögzítését azok is, akik „csak” cédulák ezreit rakták betűrendbe. A *LexFüzl*-ben helyszűke okán egyes esetekben elmaradt a felsorolás. A leendő adatbázisban nem szabad különbséget tenni, tehát szükségképpen már az adatok rögzítése, az új *LexFüzl* adattárának feltöltése során sem. Ha a nyilvántartásuk mellett döntünk, az adatbázisból megjelenítendő tartalom és formátum természetesen többféle lehet majd, de egy feladaton (egy eredménylistán) belül ne tegyünk kivételt egy-egy szóttárral.

Sokfelé terjed a könyvek fotójának közlése, a *Szaksz*-ban is megtalálhatók. Nem szokványos esetekben az adatok forrásául szolgáló oldalakat is hasznos bemutatni.

Magay Tamásnak köszönhető értékes és kedves kultúrtörténeti mazsola Pali bá' *alias* Paul C. Berg azonosítása (26, 69). Ezzel szemben sötét történet, de el kell(ett) volna mondani, hogy az *ÉrtSz.* 1. és 2. kötetét cenzúrázták: az új változatot csak a nyomdai táskaszám azonosítja, mert kínosan ügyelni kellett, hogy ránézésre ne lehessen megkülönböztetni az eredetitől (Kontra 1994, 2000; Szöllősy 2009). Ilyen apró narratívák egy új „megjegyzés” adatba kerülhetnek.

6.4.3. A szótár új kiadásán megváltozó adatok

Póra Ferenc nevezetes munkájának cseppet sem egyszerű története igazolja, hogy az OSZK katalógusából kigyűjthetők 8 kiadás bibliográfiai adatai (időrendben, a szövegszerkesztős formázásokkal együtt fél óra alatt). A történetben 7 kiadó szerepel, tehát teljes életrajzot egyiküktől sem várhatnánk.

Az eredménynek a *LexFüzl* tételeivel való összevetése némileg méltánytalan (nem mutatja meg az utóbbiak lexikográfiai többletét), viszont igazolja, hogy az eljárás sok időt szabadít fel a lexikográfus számára, és olyan erős vázat biztosít, amelyre a részletek összegyűjtése és elrendezése nagymértékben támaszkodhat.¹³

¹³ Csak a legrelevánsabb adatokat idézem az OSZK katalógus-tételeiből:

- *A magyar rokonértelmű szók és szólások kézikönyve* Bp. : Athenaeum, 1907
 - 2. kiad. Bp. : Toldi, 1913
 - [2. kiad.] Bp. : Gondolat, 1991 ISBN 963-282-420-2
- *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve : tartalmaz harmincezer szinonim szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban* 3. kiad. Bp. : Ciceró, [1995] ISBN 963-7744-85-1
- *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve (új kiadása). Magyar szinonima kézisztár* [Bp.] : Merényi, [1996] ISBN 963-698-047-0

A *LexFüzl* Póra 4 kiadásáról tud (51, 52). Az 1907. évi első megjelenés adataiból nem derül ki, hogy „társai” vannak, ahogyan az 1995. évi tételből sem. A szerző neve és a gyakorlatilag azonos cím természetesen feltűnhet. A másik két tétel szövegei hivatkoznak az 1907-ben megjelent szótárra, tartalmaznak hozzá viszonyított megállapításokat. Az „(é. n.)” datált tétel viszont a 2002. és 2008. év (az előző és a következő tétel évszáma) közé kerül, pedig a megjelenés éve valójában 1996.

A *LexFüzl* örvendetesen törekszik a szótár élete során bekövetkezett változások feltüntetésére. A jövőre nagy lexikográfiai adatbázisnak (különböző elemzések céljaira) *elvileg* képesnek kell lennie (1) egy szótár bármelyik megjelenése, (2) összes adatának szolgáltatására, sőt (3) a szótár életének bármelyik évében éppen érvényes adatok közlése. Megfontolandó mégis, hogy ez milyen mértékű *tényleges* igényt elégítene ki.

Kérdés tehát, hogy reális elvárás-e és egyáltalán szükséges-e kézbe venni egy szótár minden új megjelenésének egy-egy példányát. Azt viszont tudjuk, hogy adat-tenger rögzítésére nincs szükség: ugyanazt az adatot nem kell sokszorosán tárolni, az összefüggéseket az adatbázis szerkezetének kell biztosítania. Ez informatikai feladat, jó minőségű megoldásához ismerni kell az adatok körét és a várható outputok típusait, ezek meghatározása viszont lexikográfiai feladat.

A tervezés további részleteit nem szívesen tenném centenáriumi feladattá: maradjunk kevesebbet, fogjunk többet.

7. Maradékok...

7.1. Bizonytalan fogalmak

Bár a *LexFüzl* csak az általános köznyelvi szótárak bibliográfiájaként készült (24), szerepel benne Papp Ferenc szóvégmutató szótára (53), amelynél szakszótárabb

-
- Bp. : Könyvmíves Kvk. [2001] ISBN 963-9262-27-7 (Nemzeti bibliográfiai rekord, az OSZK-nak nincs példánya.)
 - *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve : tartalmaz harmincezer szinonim szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban* [Tyukod] : Black & White, **cop. 2002** ISBN 963-9452-30-0
 - *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve (új kiadása). Magyar szinonimaszótár : tartalmaz harmincezer szinonim szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban* [Tyukod] : Black & White, **cop. 2005** ISBN 963-7095-53-5
A *LexFüzl*-ben pedig (a √ hiányjel):
 - *A magyar rokonértelmű (sic!) szók és szólások kézikönyve* Bp. : Athenaeum, **1907**
 - √
 - Bp. : Gondolat, **1991** ISBN √
 - *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve. Tartalmaz harmincezer szinonim szót és szólást nyolcszáz logikai csoportban* √ Bp. : Falukönyv–Ciceró, **1995** ISBN 963774851
 - *A magyar rokon értelmű szók és szólások kézikönyve (új kiadása). Magyar szinonima kézisztár* Pécs : Merényi, **(é.n.)** ISBN 9636980470
 - √
 - √
 - √

szakszótárt nehéz elképzelni. Az általános köznyelvi szótáraktól fényévnyi távolságra van – két további példa a sokból – Szamota István oklevélszótára (34–35) és Schütz J. István *Nyelvészeti szakkifejezések és rövidítések: Izlandi–magyar szójegyzék* című összeállítása is (128).

Úgy tűnik, hogy a *LexFüz1* nem tudatosította eléggé: a *nyelvészet-nyelvtudomány* is szakterület a maga *szakszótáraival*. Az írói szótárak az *irodalomtudománynak* (is) *szakszótársai*... Vagy a maga módján érzékelte? Az *Előszó* szerint a *LexFüz1* „tartalmaz »speciális« szótárakat, a »speciális« szó itt azonban nem szakszótárakat jelöl, hanem sajátos rendeltetésű, a köznyelvből kiinduló, s ahhoz igazodó szótárakat (pl. szógyakorisági, nyelvtani, kiejtési, új szavak szótársai, útisztázók stb.)” (24).

Ezzel szemben meggyőzőnek találtam, hogy a *Szaksz* tartalmaz útisztázót, és hogy véletlenül rátaláltam éppen Szamota munkájára is. Az izlandi és magyar nyelvészeti szakkifejezések jegyzéke szépen belesimul a szakszótárakon belül a *szaknyelvi szótárak* kategóriájába (Fata–Muráth 2020: 40; Muráth 2020b: 163). A *LexFüz1* 1.1.2. *Történeti elvű teljes és nyelvtörténeti szótárak* kategóriája és 1.1.3. *Tudományos, illetőleg sajátos rendeltetésű szótárak* kategóriája alighanem csupa szakszótárakat tartalmaz.

A szótár-bibliográfiák háza táján még akadnak tehát pontos(abb) tisztázást igénylő fogalmak.¹⁴ A *LexFüz1* upgrade-je szempontjából máris kimondható, hogy egyes szótárcsoportok kezelésének a *Szaksz* hatáskörében lesz jobb helye.¹⁵

7.2. A szótárak címe és tartalma

Régóta tudjuk, hogy a szótárak címe és tényleges tartalma között nem várhatunk el egyértelmű megfelelést (lásd pl. Fábián 2015: 18–9). Következzék három merőben különböző példa arra, hogy az ilyen esetek is kibújnak a definícióval rögzített kategóriák alól.

Gerencsér Ferenc *Magyar értelmező szótár diákoknak* című összeállítása a *LexFüz1*-ből hiányzik. Szócikkei részben idegen szavak és régi ritka szavak magyar köznyelvi megfelelőit tartalmazzák, részben egy mindenféleképpen kiterjedő kislexikon szócikkeire emlékeztetnek, és időnként találkozunk értelmező szótári(nak nevezhető) szócikkekkel is. Tipikus „gagyiszótár”, de ez a minősítés nem helyettesíti a jellemzését: rengeteg hibája ellenére sok iskolásgyerek sajnos haszonnal forgathatja (sajnos, mert téves ismereteket szereznek belőle a szótárak mibenlétéről és a szótárhasználatról is). Figyelmeztető jel, hogy ez a kiadvány 2003 után 2008-ban és 2012-ben újra megjelent, tehát volt rá igény.

A *Nagyszótár* az ellenkező, pozitív vélgletet képviseli. A *LexFüz1*-ben az *Általános értelmező (leíró) szótárak* között szerepel, ehhez képest a laikus meglepő szó-

¹⁴ Eredetileg megkíséreltem az *általános szótár* és a *szakszótár* fogalmának szétszalazását. A szövegben ennek végül alig maradt nyoma, mert eredményesebbnek (és szakmai szempontból üdítőnek) bizonyult a szakszótárak terén jártas szakemberrel közösen belevágni az izgalmassá vált problémakör tisztázásába.

¹⁵ Gyakorlatilag azt kell tisztázni, hogy mely szótárcsoportok (újra)feldolgozását halasszuk el a munkálatok későbbi szakaszába.

cikkekkel találkozhat.¹⁶ Ha nyelvészeti szakszótárnak minősítjük, ezzel lemondunk a művelt laikus közönség érdeklődéséről.

A harmadik példa „közép tájt” helyezhető el a két véglet között. A Tinta Kiadó *Nagy magyar tájszótár* című 2019. évi kiadványa a *LexFüzl* rendszerében a tudományos szótárak, ezen belül a *Tájszótárak*, *nyelvjárási szótárak* csoportba kerülne. Csakhogy a tájszótárak elvileg legfontosabb két eleme hiányzik belőle: nem közli a szó használatának helyét és idejét. A közölt információk alapján többnyire mindkét adat könnyen elérhető, a munka mégsem szakszótár, hanem laikusoknak szóló hiánypótló(!) nyelvi ismeretterjesztés, ezt a funkciót pedig kiválóan, magas szinten ellátja (Szöllősy 2020).

7.3. Régiek bölcsessége

A *LexFüzl* aktualizálása elvileg módot ad *újfajta adatok* nyilvántartására, amelyek a nagy nemzeti lexikográfiai adatbázisban új típusú válogatásokat tehetnek lehetővé. Jellemző apró részletek alapján akár releváns új szótártípusok megkülönböztetésére csodálkozhatunk rá. Ennek érdekében merjünk visszamenni néhány emberöltővel a *megkülönböztető jegyek és döntési táblák* világába!

8. Összefoglalásul

A korszerű nemzeti magyar lexikográfiai adatbázis létrehozása finanszírozási és humánerőforrásokra vár. 3 összetevője a *szótárak* bibliográfiája, a *szótártani irodalom* bibliográfiája és a két rész egymásnak megfelelő elemeinek *összekapcsolása*. 2022-ben 100 éves lesz Sági István nevezetes összeállítása, *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete*. Az évforduló ösztönzést ad a Magay Tamás nevével fémjelzett, *A magyar szótárirodalom bibliográfiája* címmel az *általános szótárainkról* 2011-ben, nyomtatásban megjelent munka *aktualizálására*: a tartalom 10–12 évnnyi *természetes lemaradásának* és a kezdettől meglévő *hiányoknak* a pótlására, valamint az adatállomány *elektronikus* tárolására. Írásom a végeredményként szükségesnél szűkebbre szabja az elvégzendő feladatok körét, hogy teljesítésük egy-másfél év alatt, a centenáriumra reálisan elvárható legyen, de az eredménynek illeszkednie kell a későbbi nagy egészbe. Figyelmeztet olyan pontokra, ahol összhangot kell teremteni *szakszótáraink* már működő adatbázisának gyakorlatával. Nagymértékben támogatja az elképzelést az Országos Széchényi Könyvtár mint legautentikusabb forrás bibliográfiai adatainak felhasználása.

¹⁶ Lásd például a főszerkesztő példásan szép elemzését a növény- és állatnevek kezeléséről (Ittész 2015: 42–5), összevetve a szótár szemközti oldalain a **dinnye** és a **dió** szócikk elején álló első értelmezésekkel:

dinnye [...] 'görögdinnye mint növény, ill. sárgadinnye mint növény' [...]

dió [...] 'főként az északi félteke mérsékelt égövi területein honos lombhullató fa, amelynek levelei szórt állásúak, és ehető magvú, csonthéjas termését zöld, húsos burok veszi körül, kül. az ún. pompás dió fajba (*Juglans regia*) tartozó, 10–35 méter magas, halványzürke kérgű, páratlanul összetett levelű, zöld részeiben juglont tartalmazó növény' [...]

(*Nszt.* VI. 104–5).

SZÓTÁRAK

- Gerencsér Ferenc (szerk.) [2008]. *Magyar értelmező szótár diákoknak*. Püldo könyvkiadó. [Nagykovácsi].
- Ittész Nóra (főszerk.) 2016. *A magyar nyelv nagyszótára* VI., DI–EK. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.
- Kiss Gábor (főszerk.) 2019. *Nagy magyar tájszótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

SZAKIRODALOM

- B. J. [Balassa József] 1923. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. *Magyar Nyelvőr* 52: 21–2.
- Fábián Zsuzsanna 2015. A szótár, illetve a lexikon és az enciklopédia megkülönböztetése az „enciklopédikus szótár” műfajának tükrében. In: Fábián Zsuzsanna – Szöllősy Éva (szerk.): *Szótár, lexikon, enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 17–38.
- Fata Ildikó – Muráth Judit 2020. A magyarországi meta-szaklexikográfiai kutatásokról. In: Muráth Judit (szerk.): *Magyar szaklexikográfia = Lexikográfiai füzetek* 10. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 37–74.
- Ittész Nóra 2015. A nyelvi, illetve az enciklopédikus-lexikális elemek szerepe a szótári értelmezésben. In: Fábián Zsuzsanna – Szöllősy Éva (szerk.): *Szótár, lexikon, enciklopédia*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 39–47.
- Kontra Miklós 1994. A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának két kiadása volt. *Magyar Könyvszemle*, 433–4.
- Kontra Miklós 2000. Kicenzúráz – A cenzúra nem (tört)? In: Saly Noémi (szerk.): *Mihálynap kiemelt kiadás. Írások Ilia Mihály születésnapjára*. Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Szeged–Budapest, 163–74.
- Kontra Miklós 2019. *Felelős nyelvészet*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Magay Tamás 1966. A magyar szótártani irodalom könyvészete 1945-től 1964-ig. In: Országh László (szerk.): *Szótártani tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest, 369–96.
- Magay Tamás (szerk.) 2011a. *A magyar szótárirodalom bibliográfiája*. Második, javított és bővített kiadás = *Lexikográfiai füzetek* 1. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magay Tamás 2011b. Szótártani bibliográfia (válogatás). Kézirat jellegű sokszorosított melléklet mintegy 70 tétellel a Magyar Tudományos Akadémián 2011. október 10-én *A magyar lexikográfia évszázadai. (Áttekintés)* címmel tartott előadáshoz.
- Muráth Judit 2020. A magyarországi szakszótárak és -lexikonok bibliográfiájának elektronikus adatbázisa. *Porta Lingua*, 159–68. <https://doi.org/10.48040/PL.2020.14>
- Nagy Ilona 2013. A szótárkritika Magyarországon – szótárrecenziók bibliográfiája 1990–2010. *Magyar Terminológia*, 233–58. <https://doi.org/10.1556/1206.2013.6.2.8>
- Sági István 1922. A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete. *Magyar Könyvszemle* 1920–21: 96–116; 1922: 72–156. = *A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai* 18. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest.
- Szöllősy Éva 2009. Az ÉrtSz I. kötetének „cenzúrázásáról”. *Modern Nyelvoktatás* 3: 19–38.
- Szöllősy Éva 2020. Szavak és jelentések: a rácsodálkozás öröme a *Nagy magyar tájszótárban*. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények* (megjelenés alatt).

Szöllősy Éva

nyelvész-informatikus, ny. főmunkatárs
GIRO Elszámolásforgalmi Rt., Budapest.
<https://orcid.org/0000-0001-5990-8118>

SUMMARY

Szöllősy, Éva

What can be done to make up for the debts of Hungarian lexicography?

Creating an up-to-date Hungarian national lexicographic database requires financial and human resources. Such an endeavour has three components: a bibliography of dictionaries, a bibliography of lexicographic works, and connecting those items in the two bibliographies which are related to each other. The year 2022 will be the centenary year of the publication of *A magyar szótárak és nyelvtanok könyvészete* (= A bibliography of Hungarian dictionaries and grammars) by István Sági. This centenary offers motivation for updating *A magyar szótárirodalom bibliográfiája* (= A bibliography of Hungarian lexicography) by Tamás Magay, dealing with general dictionaries and published in 2011. Such updating involves making up for a 10- to 12-year natural backlog and the omissions of the original work, and storing the entire database electronically. My proposal does not cast its net as wide as necessary, but the work can be realized in the next year and a half and it must fit into “a great bibliography of Hungarian lexicography” to be created in the future. The proposed electronic data set should harmonize with the existing database of Hungarian technical dictionaries and should make the best possible use of the bibliographic data of the National Széchényi Library.

Keywords: Hungarian lexicography, *A bibliography of Hungarian dictionaries* (2011), reasons for updating, data collection, database of Hungarian technical dictionaries, National Széchényi Library.

Ady Endre egy szaváról (*dancs*)

1. Ez a cikk egy hosszabb – még nem befejezett – tanulmány melléktermékeként született. Révész Béla (1925: 86–7) Ady életéről, verseiről írva egy helyütt a következőket mondja:

„Följegyzem itt Adyról azt is, hogy a bibliás könyveket sokszor elővette, különösen a zsoltárokat nagyon szerette, a régies magyar írásokat, ha kezeügyébe kerültek, elmerülten olvasgatta, történelmi, nyelvészkedő magyar folyóiratok érdemesebb számaint megszerezte, és itt is, mély ösztönével, mindig megtalálta azt, amivel eszközeit palérozni tudta. Rendkívüli hangszerét nyelvi készségét, sokszor gazdagították ezek az olvasmányok, ő maga is beszélt erről és emlékezem, hogy megörült egyszer, mennyire magyarázgatta nekem, hogy talált egy nagyszerű ősi szót, mely az ő szavai közé való, a Szilágyságban a nép még ma is használja. Olyasfélét jelent: ügyefogyott, balog, nem életrevaló. Verseiben föl is használta ezt a szót, egy helyütt így kerül elénk: »Gyülölöm *dancs* keleti fajtám. – Mely, hogy kifáradt, engemet adott...« Még leveleibe is bevitte ezt a szót, egy barátunkról írta hozzánk Párizsból: »Ilyen *dancs* ember nem élt még a földön.«”

Aztán megemlíti, hogy Ady magyar irodalmat, társadalmi, politikai lapokat, folyóiratokat is rendszeresen olvasott, a *Husadik Századot* állandóan.

Ady Endre nyelvészeti érdeklődésével kapcsolatban még megjegyzem, hogy általában is igen nagy újság- és folyóirat-olvasó volt. Kovalovszky Miklós (1993: 807) az általa sajtó alá rendezett és kommentált *Emlékezések Ady Endréről* című sorozat ötödik kötetének tárgymutatójába ilyen címszót is felvett: „Ady újságszenvedélye, hírszomja”. Bátyjáról írt könyvében Ady Lajos példaként a zilahi és a csucsai évekről szólva, a költő által olvasott nagyszámú újság, valamint folyóirat közül cím szerint is megemlíti néhányat, és mindkétszer a *Magyar Nyelvőrt* is (Ady L. 1923: 34, 204). A zilahi években – különösen szünidőben – Ady Endre ennek a kötetét is tízes-tizenötös turnusokban hozta haza „s olvasta már akkor is gyöngye és miopsz szemével imbolygó gyertyaláng mellett féléltszakákon keresztül”. Amikor pedig később Ady Lajos a *Tanár egyesületi Közlöny* szerkesztője lett, és más folyóiratokból cserepéldányt kapott, Ady Érmindszentről vagy Csucsáról írt leveleiben kérte ezek elküldését. „Bandi mindezeket számon tartotta, s a *Katholikus Szemlé*től, a *Magyar Nyelvőr*ön át a *Földtani Közlemények*ig mindeniket olvasta.” Bóka László (1955: 48) Ady Lajosra hivatkozva szintén írja, hogy Ady rendszeresen olvasta többek között „a Budapesti Szemlé, a Természettudományi Közlönyt, a Századokat és a Magyar Nyelvőrt. (Ez utóbbinak és a később megindult Magyar Nyelvnek holtáig rendszeres olvasója maradt s mint Arany János, ő is végig glosszázte a nyelvtudományi folyóiratok margóját.)” (Ez utóbbi közléseknek a forrását Bóka nem adja meg.¹)

A *Nyugat* 1910-as évfolyama 22., illetve 23. számának *Figyelő* rovatába Ady írt is két rövid nyelvészeti cikket. Az első *Van-e magyar nyelv?* című, amelyben azt kifogásolja, hogy az újabb magyar nyelvhasználat alakítói (Kazinczyék) nem támasz-

¹ Én pedig ezekben a „vírusos” időkben ennek nem tudtam jobban utánajárni.

kodtak kellő mértékben a népnyelvre. Igaz, mint írja, néhányan „[...] Megpróbáltuk, kuruczék kezdték, Balassáké, Csokonai s jómagam is iparkodtam régi szavakat rálopni Erdélyből és Károlyi Gáspár magyartalan és mégis magyar bibliájából az újonnan jött fogalmakra”. Most már azonban késő. S megjegyzi: „Trattner és Károlyi egy 1839-es füzeté és egy gyönyörű magyar szógyűjtemény juttatta mindezt az eszünkbe, de első tervbéli gondunkat, hogy mintaképpen leírjunk ide száz-kétszáz gyönyörű külön magyar szót, elhessegettük” (Ady 1910d/1973:105; Jegyzetek: 363–4; lásd még: AEÖPM./1999). Persze, e kérdésben (is) középen van az igazság, a népnyelvre nyilván lehetett volna jobban támaszkodni, de a nyelvújítást csak ezáltal aligha lehetett volna véghez vinni. Ezt mutatja Ady második, a *Szavak a patvarban* című cikke is (Ady 1910e/1973: 106–7; Jegyzetek: 367–8; AEÖPM./1999), amelyben konkrét példákkal óhajtotta megvilágítani, pótolni az előző cikkben mondottakat. Azt írja például, hogy a magyar nyelvet „úgy megtipálták, ami megint tépászást jelent, hogy ma már a kokottra se igen kerül más szavunk, mint – kokott. Pedig tisztelet a régi és mai magyar nőnek, kevés nyelv tudta többféleképpen nevezni és osztályozni a szerelemhivatású nőt, mint a magyar. A szép cemende szót például szívből sajnálom, mert még a szingyulánál is kedvesebben öleli át a szóbeli fehérlép fogalmát és mivoltát. De nagyon beleándorodni nem akarok a dologba [,] csak néhány példát hoztam föl egy a múltkor említett, kis magyar szógyűjteményből.”

2. Magam sem óhajtok itt különösebben beleándorodni ('belekeveredni') az Ady-cikkek tárgyalásába. Többek közt azért tértem ki rájuk, mert a szakirodalom ugyan számontartja őket, az idézett kritikai kiadás jegyzetei (is) például megállapítják, hogy a költő használta nyelvjárási szavak dunántúliak, de Ady forrásait (egy kis füzet és benne egy szógyűjtemény) nem sikerült megtalálniuk – nekem viszont igen. Ez Horváth Zsigmond ('Sigmond) *A' Balaton-melléki-Tájszótár' kivonata* című tanulmánya a *Tudományos Gyűjteményből* (Horváth 1839).² Ugyanakkor megállapíthatjuk, hogy az Ady által említett népnyelvi szavak (és Horváth Zsigmond gyűjtésének egy jó része) csak (viszonylag) szűkebb területen ismert, és a vonatkozó jelentésre sokszor a köznyelvben is van megfelelő szó. Tehát például a (ma már) ritka *kokott* '1. könnyű erkölcsű, félvilági nő' 2. 'prostituált' szó (l. ÉKsz.²) tágabban véve akkor sem állt egyedül a maga nemében, amint Horváth tájszavainak a jelentésmegadásai is mutatják: „*Czemende* = lotyó, lustos, szóbeli fejez nép”; „*Szingyula* = czemende, szajha, ringyó, kurva.” (A *kokott* szónak viszont szerintem más, kevésbé durva a hangulata, mint ezeknek, tehát nem lett volna szerencsés velük helyettesíteni. Az ÉrtSz. is 'kitarzott félvilági nő' jelentésben veszi fel, és jelöli, hogy a szó elavulóban van. Az ÉKsz. hasonlóan: „*kiv[eszőben lévő]* Könnyű erkölcsű, félvilági nő”). Adyt a *cemende* és a *szingyula* szavak hangzása foghatta meg. A TESz.-ba is felvett ismeretlen eredetű *cemende* nem is régi szó, 1751-től adatolt 'értéktelen, silány <ruházat>' jelentésben,

² Horváth Zsigmond (1782–1845) evangélikus lelkész, esperes, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja egyházi, földrajzi és más területeken publikált, és a Tsz.-hoz balatonmelléki tájszokat gyűjtött (lásd Szinnyi 4 [1896]: 1307). Említett munkájára és azoknak az Ady-cikkekhez való viszonyára itt külön és részletesebben nem térek ki, ezt majd máskor teszem meg.

a 'ronda; erkölcstelen <nőszemély>' értelem pedig csak 1857-től. S bizonyára nem régi a *szingyula* sem, alapvető szótáraink közül csak a CzF.-ban és az MTsz.-ban van meg. A CzF. *szingyola* alakot közöl, és az értelmezése ez: „Túl a Dunán am. ringyó, kurva, szipirtyó. Az ily személyek csúf neveiben igen gazdag a népnyelv.” A MTsz.-ban is 'ringyó' jelentésben csak dunántúli adatok vannak (a Tsz.-ból is), csupán Kunszentmártonból van egy előfordulás 'pongyola, léha (?)' értelemben.

Egyébként Ady nyelvi, nyelvészeti érdeklődésének középpontjában költői nyelvének kialakítása, azon belül elsősorban a szókincs állt. Ami a tájszavakat illeti, „Petri Mór, Ady zilahi magyartanára nyomán tudjuk, hogy Ady már ötödikes gimnazista korában részt vett tájszavak gyűjtésében, sőt hogy osztályának legszorgalmasabb, legkiválóbb gyűjtője volt” (Ady 1910d/1973: Jegyzetek, 363–4). Bakó Elemér (1939) pedig fel is sorol néhány szót, amelyet Zolnai Gyula Ady költői újításának vélt, noha azok (főleg a partiumi, erdélyi) magyar népnyelvből eredeztethetők: *göth* 'köhögés', *istenel* 'teremt', *folyóka* 'patakocská' (vö. 1757-től SzT. IV. is), *lengeteg* 'elviselt, elnyűt', lásd még SzT.VII. 1589-től 'könnyeden finom' (is). Gunda Béla (1934: 131) az Ady használta *górál* 'hajigál' tájszóhoz szólt hozzá. Ezt az ÉrtSz. és az ÉKsz.² is tájszónak veszi, ami szerintem, legalábbis Debrecenben és környékén (ma), már regionális köznyelvi szó. Az ÚMTsz.-ban is Délkelet-Magyarországról és Erdélyből vannak rá adatok. Ide vehető Adynak *A Tisza-parton* című versében (1905) előforduló *déli verő* (táj. v. irod.) 'verőfény, ragyogó napsütés' (vö. ÉKsz., ÉKsz.²) vagy a *malom alja* kifejezés is: „Gémes kút, malom alja, fokos | [...] A Tisza-parton mit keresek?” Filep 1980: 512, azaz a NéprLex. 3. szerint „a malom és környéke a falusi, mezővárosi társadalom fő érintkezési helye volt (*malomalja*), itt tárgyalták meg a híreket, értesítéseket, a közösség hétköznapi problémáit” (512). „A malom alja régen olyan hely volt, ahol a gazdák örletés közben megvitatták a falu dolgait, ezért Adynál valószínűleg az ostoba szócséplés, a szellemi tunyaság szimbóluma lett” (Erinna. Irodalmi Tudástár). S az is érdekes, hogy Kálnási Árpád (2019/3: 96) Debrecenben hasonló jelentésben mostanában még fel tudta gyűjteni ezt a szót (és ő is utal az Ady-versre).

Visszatérve a *dancs* melléknévre, ez Adynak az *Egy májusi hajnalon* című versében szerepel, amely kötetben először az *Új versekben* (1906 február), önállóan, legelőször pedig 1904. május 12-én a *Budapesti Napló*-ban (BN.) *Párisi hajnal* címmel jelent meg. Király István jelzi azonban, hogy a „kihívó dacú sor: »Gyűlölöm dancs, keleti fajtám«”, csak az *Új versekben* (a továbbiakban általában: ÚjV.) lévő szövegváltozatban tűnt fel, „tükrözve, hogy a »legkoldusabb nomád« körülfogó, mitikus tájból ekkor lett csak vétót jelentő, ellen-Magyarországgá, ellen-Budapestté, a Művész-emigránst befogadó otthonná Párizs” (Király 1970: I, 231; vö. még Uő 1982: I, 248–9). A kritikai kiadás (Ady 1900–1906/1988: 144–6; Jegyzetek: 517, 521–2) szerint Ady a legelső, a BN.-beli közlést később több helyen módosította, sőt négy versszakkal meg is toldotta (21–36. sorok), és bizonyonnyal már 1905 elején, mert február 26-án a Szegedi Dugonics Társaság felolvasó ülésén, az *Egy párisi hajnalon* című versét olvasta fel. S „legalábbis e felolvasó ülés alkalmából jelent meg a SzV-ben [*Szeged és Vidéke*, 1905. február 28. IV. évf. 51. sz. 2] először a költemény teljesebb szövege. [...] A költemény e teljesebb változatát véglegesítette – ki-

sebb-nagyobb változtatásokkal – az ÚjV.-ben.” Mindezt az ÚjV.³ alapján a Koczkás Sándor gondozta kritikai kiadás jegyzeteire hivatkozva írom. Az Ady-versek legújabb és legpontosabb szövegkiadása azonban ma már a Láng József és Schweitzer Pál-féle (Ady I–II./1994), és magukat a szövegeket általában innen veszem át, illetve olykor ezek rövid itteni jegyzeteit is felhasználom.

A 18 versszakos 72 soros költeményt itt nyilván nem idézhetem, csak néhány versszakát, amely az egész versről így is képet ad, és a *dancs* szó versbeli jelentésének a pontosabb megállapításában is segíthet. A költemény Adynak egy hajnali harangzúgós párizsi sétán támadt gondolatairól szól. Az 1., 3., 7., 8., 10. és az utolsó két (17., 18.) versszakát (az 1–4., 9–12., 25–32., 37–40., 65–72. sorokat) idézem.

Sugaras a fejem s az arcom,
Amerre járok, száll a csönd, riad,
Fölkopogom az alvó Párist,
Fényével előnt a hajnali nap. (1. vsz.)
[...]

Ki vagyok? A Napisten papja,
Ki áldozik az éjszaka torán.
Egy vén harang megkondul. Zughatsz.
Én pap vagyok, de pogány pap, pogány. (3. vsz.)
[...]

Szent Napkeletnek mártírja vagyok, (7. vsz., 25–28. sor; későbbi betoldás)
Aki enyhülést Nyugaton keres,
Táltosok átkos sarja talán.
Sápadt vagyok? Oh, fess pirosra, fess.

Gyűlölöm **dancs, keleti fajtám**, (8. vsz., 29–32. sor; későbbi betoldás)
Mely, hogy kifáradt, engemet adott,
Ki sápadtan fut Napnyugatra,
Hogy ott imádja Urát, a Napot.
[...]

Keleti vérem ez a lomha,
Szomjúhozóan issza Nyugatot:
A Napisten legbúsabb papja,
Rég kiszórt, fáradt sugara vagyok.
[...]

Én is megyek, kóbor, pogány hős,
Új balga Don [Don Quijóte], modern, bolond lovag,
Ki, mi van is, írtja, kiszórja
Önlelkéből az áldott álmokat.

Sugaras a fejem s az arcom,
 Zúg a harang, megyek lassan tovább:
 Megáldozott a dús Párisnak
 Kövein a legkoldusabb nomád.

A kérdés tehát most az, hogyan határozzuk meg a *dancs keleti fajta* jelzős szerkezet versbeli jelentését. Ebben Ady maga van segítségünkre, mert 1906. április 9-én még a BN. munkatársaként szerkesztői üzenetben válaszol egy *Celldőmők* jelszóval beküldött, a *dancs* szóról érdeklődő kérdésre. Az olvasó nyilván az ÚjV.-ben találkozott vele, amely először 1906. február elején jelent meg (lásd pl. Ady I./1994: 619). Ady Lajos (1923: 114) téved, amikor ezt 1906 májusára teszi. A költő válasza a következő: „A dancs szó már Erdélyben él leginkább, de Magyarország sok vidékén is használják azonban. Az irodalmi használatból azonban ez az ősi, gazdag értelmű szép szó kikopott. Csak sok más jelzővel helyettesíthetjük: könnyelmű, tunya, szennyese, semmiházi” (Ady 1906/1968: 197; AEÖPM./1999).

Az újabb kérdés pedig immár: a *dancs* szónak melyik jelentését válasszuk az Ady által felsoroltak közül? Ehhez a *keleti fajta* megnevezés értelmezésén keresztül vezethet az út. Még ha abba a bonyolult és pontosan nehezen megválaszolható kérdésbe, mit ért Ady azon, hogy népe, nemzete keleti fajta, és mit ért magyarságon, csak részben megyek is bele. 1982-es Ady-monográfiájában például Király István erősen marxista – és szerintem (is) differenciálandó – ideológiai megközelítéssel hosszabban ír e „keletiségről” (1982: I, 239–63).

Az **ősi, keleti eredet**, a környezettől eltérő másság, **büszkeség forrása** is. Ugyanakkor Adynál (is) a „magyar ugar” kemény kritikája a fejlettebb, polgárosultabb és demokratikusabb Nyugat felé való irányulás szükségességét is jelentette, ami a társadalmi, politikai kihívásokra gyorsabb, erőteljesebb, eredményesebb választ kívánt volna. Nem pedig **egyfajta lomha, tunya magatartást**, amelyet több hasonló – és más, jó vagy rossz tulajdonság mellett – a magyar irodalmi hagyományban (is), az úgynevezett „keletiséghöz”, illetve a magyarsághoz kötöttek. Minderre álljon itt néhány magyar irodalmi idézet:³ Kölcsey: „Büszke Magyar vagyok én, keleten nőtt törzsöke fámnak; | Nyúgoti ég forró kebelem’ nem tette hideggé;” [...] ([*Kölcsey*], 1831; eredetileg cím nélküli töredék); Vörösmarty: „Néz nyugatra, borús szemmel, néz vissza keletre | A magyar, elszakadott testvértelen ága nemének” (*Zrínyi*, 1828); Ady: „Vagyok fény-ember ködbe bújva, | Vagyok veszteglő akarat” (*Vízió a lápon*, 1903⁴), „Száradjon ki az iharfa, | A büszke fa, a magyar fa, | Amely engem gyökerével, | Bever, lehúz, ideláncol” (*Ihar a tölgyek közt*, 1905), „Mi mindig mindenről elkésünk, | Mi biztosan messziről jövünk | Fáradt szomorú a lépésünk, | Mi mindig mindenről elkésünk” (*Akik mindig elkésnek*, 1907), „Ős Napkelet olyannak álmodta, | Amilyen én vagyok : | Hősnek, borusnak, büszke szertelennek, [...]” (*Én nem vagyok magyar?*,

³ Ezek közül egy-kettő Királynál (1982, I: passim) szintén megvan.

⁴ Ady I-II/1994 alapján itt és a későbbiekben is az első közlés évszámát adom meg, akkor is, ha a vers első, kötetben való megjelenése későbbi (pl. itt 1906 az ÚjV.-ben).

1907),⁵ „Bibor-palástban jött Keletről | A rímek ősi hajnalán. [...] Szent Kelet vesztett boldogsága, | Ez a gyalázatos jelen” (*Az ős Kaján*, 1907), „Fáradt akarók hada ez” (*A kürtösök szava*, 1908), „Cigány-népek langy-szívű sihederje” (*Nekünk Mohács kell*, 1908), „Mindig elvágynak s nem menekülhet, | Magyar vágyakkal, melyek elülnek | S fölhogadnak megint. || Tied vagyok én nagy haragomban, | Nagy hűtelenségben, szerelmes gondban | Szomorúan magyar” (*A föl-földobott kő*, 1909), „Ősi nép vagy és jöttment” (*Gőzösről az Alföld*, 1910), „Rongyolt és csaknem reménytelen fajtának tartom a magyart, pláne, hogy demokratizáló forradalmába beleordított, tiport a nagy kultúrájú rontás, a háború”⁶ (*Sha Erdélyt elveszik?*, Ady 1912), „Mi nagy szépségünknek | Sohase volt ismerője | És merője, | Mert a magyar mindig dőre. || [...] Az Isten talán megóvjá, | Leszek jó, bús siratója, | Leszek fajtám takarója” (*A fajtám takarója*, 1915), „Csodálatos, babonás, bús magyarság | Szeretlek” (*Hadd szenvednék érte*), 1916), „Rossz, drága fajta, [...] A Sors, a sorsa | Bűnben vészben és bennem harsog.” (*A fajtám sorsa*, 1917).

Juhász Gyula Ady *Új versek* című kötetéről írja: „Verseiben van valami napkeleti melódia, szín, fény, erő és szilajság, valami napimádó rajongás, valami turáni ősbóru” (Juhász 1905 [!] dec.: 169–70; az *Új század* 1905. decemberi száma nyilván kissé késve jelent meg). Az ő *Magyar nyár 1918* című versében pedig ezt olvassuk: „Fülledt a csönd, mint ha üres a kaptár, | **Keleti lustán** szunnyad a magyar nyár. || Mi lesz, ha egyszer szikrát vet a szalma, | És föllángol e táj, e néma, **lomha?**” (*Magyar nyár*, 1918). S Móricz Zsigmond, amikor a *Kelet Népe*-nek a szerkesztését átvette, programadó cikkében is ír a keletiségről. Ebből röviden idézek: „Széchenyi láng lobbanással világított rá a nagy titokra: Kelet népe vagyunk. [Bekezdés] Igen: keleti a tűzünk és a hamvadásunk. Keleti a lelkesedésünk mindenért, amit szépnek tartunk, jónak vélünk s keleti a közönyünk, amellyel hagyjuk elmúlni a szépet és elaludni a jót. Keleti a bölcsességünk, amely mindent megért s megmagyaráz és keleti a közönyünk, amely előtt lóhalálban vágat el a siker. Keleti a hősiségünk, mellyel folyton nagy fába vágjuk a fejszénket s **keleti a tunyaságunk**, amely miatt engedjük, hogy szorgalmasok, ügyesek fát vágjanak a hátunkon” (Móricz 1939: [1]).

Persze más kérdés, mennyire használjuk ma a magyarsággal kapcsolatban (amely legtöbb más néphez hasonlóan folyamatosan keveredett) a keletiség és az ősiség fo-

⁵ A BN.-ban jelent meg először 1907. január 6-án, majd az *Új versek* (1906) II. kiadásában *Ki a magyar?* címmel. „A versnek a svábokból jött magyarokat emlegető utolsó előtti sora [(„... Svábokból jött magyaroknak | Én nem vagyok magyar?”) – A. M. F.] a *Vér és arany* [1907. dec. – A. M. F.] 4. kiadásában szerepel először. A sor beiktatása minden valószínűség szerint összefüggött azzal a hajszával, amit a sváb származású Rákosi Jenő folytatott Ady ellen 1915–1916-ban” (Ady I./1994: 632). Ady tudvalevőleg a népek, nemzetiségek egyenjogúságának volt a híve, és egyébként sem származás szerint értékelt. Lásd pl. a *Magyar jakobinus dala* című versét. Egy nemzetiségi származású, de magát magyarnak tartó embert pedig nyilván a magyar nemzet tagjának tartott.

⁶ Ady az 1912-ben kitört első Balkán-háborúra gondolt (Montenegró, Bulgária, Szerbia, Görögország felszabadító harca Törökország ellen). Európa-szerte tartottak e konfliktus világméretű kiszélesedésétől. A nagyhatalmak, köztük az Osztrák–Magyar Monarchia intenzív katonai felkészülésbe kezdett, és ezzel párhuzamosan több kísérlet történt a demokratikus jogok korlátozására, az ellenzék letörésére (lásd Ady 1912: 564 [Jegyzetek]).

galmait s magát a fajta megjelölést; illetve, ha megszorításokkal meg is nevezhetünk bizonyos nemzeti vonásokat, viselkedési mintákat,⁷ azokat csak történeti kontextusban tehetjük, körültekintően vizsgálhatjuk, egyénekre pedig automatikusan nyilván nem alkalmazhatjuk.

Mindenesetre látható, hogy *dancs* szavunknak az Ady által fentebb felsorolt jelentései közül az *Egy párisi hajnalon* című versbe leginkább a 'tunya' illik. Ezt maga a költemény szövege is erősíti. „A dancs keleti fajtám”-mal rokonítható a „**Keleti vérem, ez a lomha**” sor és távolabbról például „A Napisten legbúsabb papja, | Rég kiszórt, fáradt sugara vagyok” sorok, valamint a Don Quijótére való utalás is. Sőt egy korábbi Ady-idézet is. A költő a *Nagyváradi Napló*-ban (NN.) 1902. január 31-én *Menjünk vissza Ázsiába* című vezércikkében szól arról, hogy a magyar parlamentben Vázsonyi Vilmos demokrata képviselő a felszólalását nem tudta elmondani: „A **keleti nomád lomhasága** lázadt fel ugye, hogy semmisítsük meg azt az embert még Krímiából velünk hozott eszközökkel, mert tanulni, tudni, s az ő fegyvereivel állni vele szemben nem tudunk” – írja többek között (Ady1902/1997: 183. sz., AEÖPM./1999).⁸ Summázva: magam a *dancs* szónak az Ady-versben a 'lomha' (és/vagy a 'tunya') jelentésével számolnék. Persze, írt ő a „keletiségről”, a magyarságról – fentebb részben láthattuk is – más, akár egymásnak ellentmondó jelzőkkel is, de itt most a tárgyalt versről van szó. – Mindenestere, nem értek egyet a ÉrtSz.-val, amely a (tájnelyvinek jelölt) szónak a 'szennyes, szurtos, ronda, undok' jelentését tartva számon, erre egyetlen példaként Ady „Gyűlölöm dancs, keleti fajtám” verssorát hozza.

3. Azt a Révész által – pontosabb adatok nélkül – említett levelet, amelyben Ady szintén használja a *dancs* szót, a költő 1910. március 11-én vagy 18-án írta Révész Bélának, és többek között Reinitz Béláról is érdeklődik: „Írj, kérlek Reinitzről is. Ez az állat talán révbe jutott végre. De mi van a nótáival? Ilyen *dancs* ember nem élt még a földön” (Ady 1910b; Scheiber, Zsoldos: 1910/1965: 43). Az utóbbi helyen a közéteveők a MTsz. alapján 'ronda, undok'-nak értelmezik a *dancs* szót,

⁷ Egy más témájú (*A Szózat nyelvtörténeti elemzéséhez* című) cikkemből, a *Magyar történeti szövegtárból* véve (lásd a *nagyserű* szó alatt) hozok egy idézetet például a magyarokról nem egyszer mondott „szalmaláng-lelkedésre”. Fáy András a *Bélték-ház* (1832) című regényében írja: „Gyanítom kell, felele a generál, hogy itt magyar nemzetünknek lelki bélyege áll leginkább ellent. Köz vádjok az ellene az idegeneknek, mit históriánk is igazolni látszatik, hogy a magyar, nem borzad ugyan az óriási tettektől, nagyszerű [‘nagyszabású, ? kiváló’] munkáktól, csakhogy azok tartósak és hosszas kitűrésűek ne legyenek. Első láng, első lobbánás határoz nála, úgy csatáiban, mint polgári kezdeményeiben, és mindennemű vállalataiban: ekkor ritka erőteljű fejt ki, de azután pihenni siet” (A. Molnár: 2017: 105). Avagy egy más szempontra lásd Ady: *A civódó magyar* című versét és verscímét (1910).

⁸ Vázsonyi egy debreceni, a párba kérdéséről szóló és ezzel kapcsolatban az iskolai történelemtanítás módját kritikusan említő előadásában a *kultúrbestia* szót is használta. „A képviselőház ülésén Hortoványi József ellenzéki képviselő költségvetési beszéde során kitért Vázsonyi debreceni előadására, bár Vázsonyit néven nem nevezte. Vázsonyi [...] személyes kérdésben felszólalt, hogy megmagyarázza a kultúrbestia kifejezés értelmét, de a függetlenségi és néppárti képviselők [...] óriási botrányba fullasztották Vázsonyi felszólalását, nem engedték szóhoz jutni” (i. h.; jegyzetek).

az Ady által fentebb említettek közül pedig legjobban a 'semmiházi' jelentés illhetne ide. Reinitz Béla (1878–1943) zeneszerző, zenekritikus számos Ady-verset zenésített meg (pl. *Új vizeken járok, Kató a misén, Héja-nász az avaron, Őrizem a szemedet*; néhány a YouTube-on is hallható), ami akkor jelentősen hozzájárult a költő népszerűsítéséhez is. Ezek általában az Andrassy úti Helvetia kávéházban hangzottak el először. S Ady és Reinitz a *Nyugat* által szervezett több vidéki irodalmi esten is együtt szerepeltek, a sikerben pedig a Reinitz-daloknak is nagy része volt. Ady Lajos (1923: 135) írja, hogy nem lévén zeneértő, Reinitz Ady-dalainak az abszolút zenei értékéről nem tud nyilatkozni. „Egyet azonban tudok: rengeteg azoknak az Ady-híveknek a száma, akik Reinitzon, a muzsikuson át jutottak el Ady Endre, a költő megértéséhez, s élvezéséhez. S tudom azt, hogy Bandi szerint: »Reinitz a verseim burkolt leglelkét fogta meg«.” Amikor azonban Ady a Royal hangversenytéremben először mutatkozott be nagyobb budapesti közönség előtt (1909. nov. 27-én), felolvasásai mellett a versei váratlanul nem Reinitz Béla, hanem egy vagyonos (és az estet is finanszírozó) amatőr muzsikusz, Beretvás Hugó megzenésítésében és zongorakíséretével, valamint Környi Béla jeles operaénekes előadásában hangzottak el. Ezzel mélyen megsértette Reinitzt (lásd pl. Ady L. 1923: 135–6; Scheiber–Zsoldos 1965: 42; Ady 1910/1973a: 20–4; Jegyzetek: 252–73; AEÖPM./1999). Reinitz – amint Bölöni visszaemlékezett – a Meteor kávéházban a mellőzését olyan indulatosan kérte számon a költőn, hogy Ady a vita végére teljesen összeomlott, sírógörcsös rohamot kapott (erről s Ady és Reinitz kapcsolatáról lásd Ady 1910/1973a: 252–73; 330–1; Flórián–Vajda 1978: 28–51; Kelemen Éva 2013). A barátság megszűnt köztük. Nyilván ez a vita volt az oka, hogy a visszaemlékezés indulatától inspirálva levelében Ady (1910b) Reinitzt *dancs* 'semmiházi'(? 'undok, ronda') embernek nevezte. Később azonban ezt megbánta, megkövette, Reinitz *Ady-dalok. Első sorozat. Húsz dal.* (Budapest, 1910) című kiadványáról igen elismerő rövid ismertetést írt. Többek között azt mondván, hogy „Reinitz zsenialitása valahol a zseniális fordítóé és a zseniális interpretálóé között lehet” (Ady 1910/1973c: 71; AEÖPM/1999). Ez eredetileg a Révész Béla szerkesztette rövid életű *Renaissance* társadalmi folyóirat I/6-os számában ankét formájában jelent meg, amelynek a Kritika rovatába Révész több recenziót is közölt az Ady-dalok megzenésítéseiről, így akarva Reinitznek elégtételt szolgáltatni. A Reinitz-kiadvány megjelenése alkalmából szervezett ankét keretében Ignotus, Kabos Ede, Kern Aurél, Nagy Endre, Schöpflin Aladár és Vészi József is igen elismerően írt Reinitz megzenésítéseiről, és ez „együtt mintegy kiállást is jelentettek Reinitz mellett a hivatalos zenekritika ítéletével szemben” (Ady 1910/1973c: [Jegyzet] 330–1, vö. még: [Jegyzet] 252–73). De például Csáth Géza is Reinitz Béla és Farkas Ödön, valamint Beretvás Hugó megzenésítéseiről írva, közülük egyértelműen Reinitzt emeli ki, bár kritikai megjegyzései is vannak (Csáth 1910). Reinitz összesen több mint 130 Ady-verset zenésített meg (többségük kiadatlan), egy részük már Ady halála után született (vö. Komlowszky 1993: 278). Az Ady-versek megzenésítései annak idején nagyobb jelentőségűek voltak, mint később vagy manapság.

Ami Adynál a *dancs* szó jelentését illeti, úgy gondolom tehát, hogy a költő kétféle értelemben használta. Az *Egy párisi hajnalon* című versben 'lomha, tunya', a Révésznek írt levélben pedig 'semmiházi; undok, ronda' a jelentése.

4. A *dancs* szó eredeti, illetve fő jelentéséről, jelentéseiről pontosabb felvilágosítást elsősorban nyilván szótáraink nyújtanak. Fentebb említettem már a MTsz. és a ÉrtSz. adatait. Ezekhez hozzátehetjük még például a következőket: CzF.: „**dancs** fn. és mn. [...] Erdélyben divatos szó, am. szenny, mocskok, szurtosság”; *dancsos* ’Szennyes, mocskos, tisztátalan, szurtos’; *dancsosság* ’mocskos, szennyes, szurtos, tisztátalan tulajdonság vagy állapot’; EtSz.: „1. **dancs** [erdélyi tájszó], MTsz.; első adat SzD.¹ 18 [...] alakv. *doncs* PP. 1801 m. [...] ’mocskos, szennyes, ronda, undok’ PP. 1801 m. [...] 2. ? ’szenny, mocskok, tisztátalanság’ SzD.¹ 18., SzD.² [...] (a szó főnévi használatát a néprnyelvből nem tudjuk igazolni). – Származékok: *dancsos* [...] ’szennyes, mocskos’; *dancsosság*, *dancsság*”; ÉKsz.: **dancs** ’mocskos, piszkos’, ÚMTsz.: **dancs** ’piszkos, mocskos; [!] szaros’; *dancsság* ’piszkosság, mocskosság’; TESz. (vö. még EWUng.): **dancs** A) fn. 1.: 1771: ’tisztátalan személy; unreine Person’; 2. 1784: ’tisztátalanság; Unreinheit’; 3. 1865: ’szitok’; 4. 1940: ’<csapatjátékban> az ellenfél valamely játékosa ellen elkövetett szabálytalanság; Foul, Regelverstoß’. B) mn. 1801 ’tisztátalan; unrein | mocskos; schmutzig’. Származékok: *dancsos* (1807) | *dancsol* (1953). A szóadatok mellé egy mondatbeli is idézek az ÚMTsz.-ből, amely a korábbi Nsz. (Nsz.) egy kéziratos tájszógyűjteményéből való (a címben helymegjelölés nélkül; de egyébként a másutt jelölt helyszínek mind erdélyiek): „*Jáj de dancs vagy te köjök! Hogy tudad magad úgy összemocskolni?!*”

A magyar nyelv nagyszótára (Nsz.) – a CzF., a ÉrtSz., a TESz., a ÉKsz., az ÚMTsz. megfelelő szócikkeire hivatkozva – és főleg nyilván saját anyagára és gyűjtésére alapozva főnévként a **dancs** szót (rég. átv. is) minősítéssel ’mocskok, szenny, piszkok’ jelentéssel veszi föl (**I.1.**), és három adatot hoz rá. Az első Baróti Szabó Dávid *Kisdéd szótárából* (1784) való: „*Dants* [=] Dantsóág, tsúnyaság, sundaság (nem tűrheti a’ galamb a’ rút dantsófságot).” A harmadik Nyulassy Antal (Ignác) szerzetes, tanár *Kátyololatok a nép életéből* című verseskötetéből (1865): „Káromolja a nagy Istent, Csúfot üz művéből; Szentségtelen *dántsokat* küld A sut mély üreből”. Az **I.2.**-es főnévi jelentés: „(kissé rég, Sp) <labdajátékokban, kül. labdarugásban> az ellenfél játékosa ellen elkövetett durva lökés v. gáncsolás”. Erre három adat van, de ezek most nem nagyon érdekelnek minket, mert késeiek: a szót egy nyelvújító pályázaton a *fault* megfelelőjének ajánlották, de nem honosodott meg. Az első, a *Nemzeti Sport* 1939-es évfolyamából való példa (*dancsban*) egyébként egy évvel korábbi, mint amit a TESz. és az EWUng. erre a jelentésre hoz. A **II.**, melléknévi (rég v. nyj) ’mocskos, piszkos v. ápolatlan, rendetlen külsejű <személy>, ill. valamivel beszenyezett <dolog>’ jelentésre a szótár az 1809 és az 1956 közötti időből öt példát hoz. Az első Simai Kristóf szerzetes, tanár, író *Vég tagokra szedetett szótárából* (1809) való: „*Dants* (sunda) Sordidus, turpis, indigestus.” A második a *Vasárnapi Újság* 1857-es évfolyamából: „A cigány nép rendesen *dancs*, nevezetesen vén asszonyaik s a férfiak. De a leányok szépek, barnák, magosak, tüzesek.” S megemlíttetnek még a *dancsol* és a *dancsos* származékszók is.

A *dancs* szó jelentésváltozásait a TESz. a legkorábbról (1771-től) adatolható főnévi szófajú A) I.-el jelölt értelemből származtatja metonimikus, illetve metaforikus névátvitellel. Leegyszerűsítve: ’tisztátalan személy’ (vö. 1771) → ’tisztátalan, mocskos’ (vö. 1801). A példákban azonban sokszor nehéz egyértelműen eldönteni a szófajt.

A TESz. legkorábbi, főnévnek vett adatában is a szó szerintem melléknév is lehet. A John Locketól (vö. *Some Thoughts concerning Education*) Borosjenői gróf Székely Ádám által franciából fordított, *A gyermekek neveléséről* című, először Kolozsváron 1771-ben megjelent könyvből való példamondat ugyanis a következő: „a’ vásott és tüzről pattant gyermekből-is bolondot, *dantsot* tsinál”. S láttuk, a Nszt. II., melléknévi jelentésében is szerepel egy < személy>, illetve <dolog> hozzáfűzés, tehát a melléknévi vagy főnévi szófaj attól is függ, beleértjük-e ezeket a jelentésbe, vagy nem. Az EtSz. pedig meg is jegyzi, hogy a népnyelvből a főnévi szófajra nincs adata. S látható, hogy több más szótárunk is csak melléknévi előfordulást hoz. Persze eredeti főnévi jelentés szintén lehetett, azért is, mert a szó – amit az EtSz. még ismeretlen eredetűnek tart – egy főnév átvétele. A TESz. (és idézett szakirodalma) szerint a **dancs** [...] „Román eredetű; vö. rom. *danci* ’cigánygyerek, purdé’. Ennek forrása a cig. *den cî* ’adj nekem valamit’. A jelentések közül [l. fentebb] az A) 1. a román szó ’cigánygyerek’ jelentéséből jött létre azon az alapon, hogy a régi társadalomban a putrikban élő, kóborló cigánygyerekkel a tisztátalanság képzetét asszociálták. [...] melléknévként erdélyi nyelvjárási szó.” Az oklevelekből való korábbi adatok (1478: *Danch* kees; 1602: *Dancs* személynév az adatok korai volta miatt aligha tartoznak ide, Melich szerint a nevekben *Dancs* a *Domokos* becéző alakja (EtSz.; vö. TESz., EWUng.).

A *dancs* szó szerepel Márton Gyula, Péntek János, Vöö István *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai* című munkájában is (1977; RK.), amely nemcsak publikált adatokat, hanem (még nagyobb számban) kéziratokat is felhasznál, köztük a kolozsvári egyetem magyar tanszékének kéziratot anyagát is. Kézünkben a *dancs* melléknévi (nép) 1. ’undorítóan mocskos, ocsmányságokat beszélő (egyén)’ jelentése áll legelől számos szóadattal. A főnévi ’piszok, mocskos’ jelentést egyedül Balassától idézik (hasonlóan a *dancsos* ’piszkos, mocskos’-t is). S van egy adat a ’bozót’ jelentésre, valamint a *dancsol* ’korhelykedik’-re (Kisújszállás: MTsz.) és a *dancsalkodik* ’undorító dolgokkal foglalkozik, ocsmánykodik’ származékra. A szó román eredetét szintén jelzik: „r. *danci* cigányfiú gúnyneve (Scriban). [...]”. *A magyar szókincs román elemeinek története* című monográfiájában Bakos Ferenc (1982: 101, 113, 254–55, 430) viszonylag részletesebben foglalkozik a *dancs* szóval. Megemlíti a jelentés pejorációs eltolódására hozott példái között: „*dancs* ’szurtos, mocskos gyerek’ < r. *danci* ’cigánygyerek’ (a magyar szó körül – mindig rosszalló érelemben – átmenetileg eléggé árnyalt jelentések és szócsalád alakult ki)” (101). S azt is jelzi, hogy Erdélyen kívül a Tiszántúlról három megyéből adatolható (113). A szócikkek (kommentált) felsorolásakor pedig a 18. századtól előforduló, több megyében és az irodalmi nyelvben is fellelhető szóként a következő jelentésekkel, adatokkal mutatja be (rövidítve közlöm): **I.1.** 1771: ? ’szenny, mocskos személy’, 1827; **2.** 1779–1864: ’szenny, mocskos’, főleg *dancsosság*; **3.** 1801: mn *dancs*, *doncs* ’szenny, piszkos, ronda’, 1807: *dancs*, *dancsos*. Ez a jelentés Erdély szerte elterjedt (vö. RK.). Ide még: *dancsalkodik* ’undorító dologgal foglalkozik’ **4.** mn 1830–1865: ’cinikus’; – *dancsos*, *dancsokodik*, *dancsokodik* ’szitkozódik, mocskolódik’; *dancsol* ’korhelykedik’; **5.** 1940-es évek: ’gáncs, fault’; – „**II.** < r. *danci* ’cigánygyerek, purdé’. Ez cigány eredetű. – A magyarba átkerült szó egyrészt erdélyi népnyelvi szó maradt, másrészt átmenetileg az írói nyelv divatszava (Kazinczy, Döbrentei stb.: NSz.), illetve az angol *fault* kérészetű magyarítása. – TESz. (254–255).” A fogalomkörök szerinti csoport-

tosításban pedig Bakos megjegyzi, hogy a külső megjelenésre, fizikai sajátosságokra vonatkozó 69 román szó (túlnyomórészt melléknév) között „komoly szociális értéke mindössze az átmenetileg az irodalmi nyelvbe, majd a sportnyelvbe is bekerült *dancs*-nak, az erdélyi magyar köznyelvben elterjedt *lunguj*-nak [‘hórihorgas ember’], továbbá az Erdély-szerte járatos *szilimán*-nak [‘szerencsétlen, élehetetlen’] van” (431).

Benő Attila *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései* című művében (2004), amely példaanyagát elsősorban a RK. anyagából meríti, a *dancs* szót szintén idézi. Hasonló jelentéssel közli, mint a RK., azzal a különbséggel, hogy elhagyja a szójelentés végéről az *egyén* szót ölelő zárójelet (Benő: 2004: 87). Könyvének elméleti beágyazottságából következően is, egy példájában a konnotáció szempontjából a *dancs* jelentésváltozására szintén kitér. A ‘cigány fiú’ és a ‘piszok, mocskok’ jelentés közti kapcsolat úgy szemléltethető, hogy a közösség mentális képében a RK.-beli jelentésben megadott tulajdonságok halmazából (undorítóan mocskos, ocsmányságot beszélő) egy elem (‘mocskos’) „kezd szorosabb konnotatív viszonyba lépni az eredeti jelölttel, megteremtve a névátvitelhez szükséges motivációs alapot” (Benő: 2004: 106). S az RK. anyagánál maradva, bizonyára azt is föl lehet tenni, hogy az ott jelzett eredeti jelentésből konnotációval a ‘mocskos, piszkos’ értelem ugyancsak kialakulhatott. A főnévi és a melléknévi jelentés(ek) kölcsönös kapcsolatban is állhattak, és egyik is keletkezhetett a másikból (elvonás, képzés). S a ‘mocskos, piszkos’ főnévi jelentés szintén, illetve egyik is alakulhatott a másikból (elvonás, képzés). Avagy közvetve vagy közvetlenül más, ritkább jelentések is létrejöhettek, amelyekben a konnotáció kevésbé világos és csak esetenkénti. Ilyen jelentésváltozásokra Benő (2004: 106–7) is hoz nem egy példát. S Bakos is jelzi, hogy a magyar *dancs* szó körül „átmenetileg eléggé árnyalt jelentések és szócsalád alakult ki” (1982: 101). – Azt, hogy a román (nép)nyelvben volt-e a *danci* szónak más jelentése, jelentésárnyalata is – ami a magyar átvétel jelentését, jelentéseit befolyásolhatta volna –, nem tudom, a románból való adatolhatóság korát sem, mint ahogy azt sem, vajon az átvett magyar szóban az első ismert adatok előtt nem történhetett-e (esetenkénti) jelentésváltozás.

Révész visszaemlékezéseiből láttuk, Ady csak később ismerkedett meg a *dancs* szóval. Lelkesen magyarázta, hogy talált egy, az ő szavai közé való egyszerű ősi magyar szót, amelynek a költőtől hallott jelentéseit Révész, úgy húsz év múlva, emlékezetből sorolta föl (‘ügyefogyott, balga, nem életre való’). Ady, bizonyára gyorsan készült, nem a legjobb stílusú szerkesztőségi üzenetében a felsorolt jelentések, jelentéskomponensek (‘könnyelmű, tunya, szennyes, semmirekellő’) közül a ‘szennyes’ vezethető vissza közvetlenül a szótárainkban lévőkre, a ‘semmirekellő’ pedig könnyen származtatható, érthető a szótározott ‘undok, ronda’ jelentésből, de éppenséggel akár a többi adatolból is (vö. a Révésznek írt levélben Reinitz említését). A BN.-ban az Ady megadta jelentések, jelentéskomponensek közül a ‘tunya’ és a ‘könnyelmű’ nincs benne a szótárainkban, de fentebb bő példaanyagon mutattam be, hogy a ‘lomha’, illetve a ‘tunya’ Adynál (is) a „keleti fajta” egyik tulajdonsága, tehát a *dancs* ilyen jelentéssel jól illik az *Egy párisi hajnalon* című versbe. S nagyon is el tudok képzelni olyan beszédhelyzetet, amikor a ‘cigánygyerek, cigányfiú, purd’ és a hozzájuk kapcsolt említett tulajdonságok egyik (további) konnotációja a ‘lomha, tunya’ (sőt akár a ‘könnyelmű’). De még az is meglehet, hogy adott esetben Ady nem egészen pontosan

értelmezte a szóhasználatot. Az átadó román szót pedig nyilvánvalóan nem ismerte. (Ady – bár szülőhelyén, Érmindszenten már akkor is többségben voltak a románok – nem tudott jól románul, „inkább csak értett, mint beszélt; erre nemigen volt akkor szüksége” [lásd Kovalovszky 1974: 656]). Miután viszont megtalálta és „magáévá tette” ezt a szót, több és részben szótárakból is igazolható vagy azokhoz közeli jelenlétben tartotta számon. S a (18. század végétől adatolható) népi és erdélyi használatban tévesen ősi magyar eredetet érzett, és a szót némi költői szabadsággal is alkalmazta. A *dancs*nak ugyan például a CzF.-ban vagy a MTsz.-ban már utánanézhett volna – de ezt ne várjuk el tőle. A szótáraink révén adatolható, és Ady által is említett ’szennyes’ jelentést az *Egy párisi hajnalon* című versébe azért sem tartom odaillőnek, mert – bár pusztán szótanilag és grammatikailag nézve a *dancs* szót tartalmazó mondat („Gyűlölöm dancs, keleti fajtám, | Mely, hogy kifáradt, engemet adott”) – ezt megengedné, a vers egész mondandója, tartalma, hangulata aligha.

Király István a „keletiség” jelenségét Adynál vizsgálva az *Egy párisi hajnalon*t a *Nyugati hübrisz és dackeletiség* (1904) alcím alá sorolja. A versben eredetileg a romantikus és dacos keletiség áll szemben a Nyugattal (lásd még Földessy 1962: 37–8). Az említett, a *dancs* szót tartalmazó sorok betoldása (1905) után viszont nyilván a *Művészi-költői keletiség* (1905–1908) korszakához is kötik szálak. S egyébként (merekv) kategóriáiról Király (1982 I.: 247–63) maga is mondja, hogy azok egyes jellemzői más időszakokban is megjelenhetnek. Mindenesetre Ady – még ha „fajtáját”, javító szándékkal, többször keményen bírálta, elmarasztalta is –, azt nyilván nem mocskosnak, szennyesnek, piszkosnak, undoknak, rondának tartotta.

Adynál a *dancs* szó jelentéséről, használatáról tehát a főleg lexikológiai, szemantikai, etimológiai, vizsgálat oldaláról is hasonló eredményre juthatunk, mint fentebb az elsősorban a verselemzést, a stilisztikát, a frazeológiát illető vizsgálatban. Ezt az *Egy párisi hajnalon* című vers elemzésekor is jó figyelembe venni és nem automatikusan a ÉrtSz. értelmezéséhez fordulni.

SZAKIRODALOM⁹

Ady Endre [1897–1918]/1999. *Összes prózai műve*. 1–11. köt. [AEÖPM.]. Forrás: Ady Endre összes művei CD-ROM (Arcanum Adatbázis Kft., 1999). Kiadja az Arcanum Adatbázis Kft. és a FolioNET Kft. HTML. Szerk.: Szabolcsi József. URL: mek.oszk.hu/00500/00583/html/¹⁰

⁹ A szakirodalmi munkák idézeteiben szereplő más művek (pontos) bibliográfiai adatait itt csak akkor adom meg, ha arra szükség mutatkozik. Ugyanez áll az egyes versekre, verscikmekre is.

¹⁰ A kiadó a címleíráshoz, annak részeként a következő megjegyzést fűzi: „A CD-ROM alapjául az Akadémiai Kiadó „Ady Endre összes prózai művei c. tizenegy kötetes kiadása szolgált. A prózai művek kritikai kiadása 1955 és 1982 között jelent meg. Az első két kötetet 1990-ben, ill. 1997-ben átdolgozva újra kiadták, ezeknél az új kiadás anyagát használtuk. A jegyzetapparátust nem dolgoztuk fel. A cikkek, tanulmányok megjelenésük sorrendjében, a használt forrás kötet szerkezetét követve szerepelnek az adatbázisban.” E bibliográfiai tétel általam alkalmazott [1897/1918]/1999 időjelöléséből a szövegközben csak az /1999-et használtam (egyes alábbi bibliográfiai adatokra való pontosabb utalás után).

- Ady Endre 1902. Menjünk vissza Ázsiába. *Nagyváradai Napló* 1902. január 31. In: *Ady Endre összes prózai művei*. [AEÖPM.] *Újságcikkek, tanulmányok* II. 1901. május – 1902. február. Szerk. Koczkás Sándor. Akadémia–Argumentum, Budapest, 1997. 183.
- Ady Endre 1904 (1905)/1988. Egy párisi hajnalon. *Budapesti Napló* 1904. május 12. In: *Ady Endre összes versei* II. 1900–1906. jan. 7. S. a. r. Koczkás Sándor. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988. 144–6; Jegyzetek: 517–22.
- Ady Endre 1906. Celldömölk. *Budapesti Napló* április 9. In: *Ady Endre összes prózai művei* [AEÖPM.] *Újságcikkek, tanulmányok*. VII. *Szerkesztői üzenetek*. S. a. r. Kispéter András és Varga József. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1968. 198.
- Ady Endre 1910. január – 1912. december. *Ady Endre összes prózai művei*. [AEÖPM.] *Újságcikkek, tanulmányok* X. S. a. r. Láng József és Vezér Erzsébet. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973.
- Ady Endre 1910a. Poéta és publikum. *Huszedik Század* 1910. január–február. L. in: AEÖPM. X. 20–4; Jegyzetek: 252–73.
- Ady Endre 1910b. Révész Bélának [Páris, 1910. március 11.]. In: *Ady Endre levelei* II. 1909–1913. Szerk., a szöveget gondozta Belia György. Szépirodalmi Kiadó, Budapest, 1983. 83–4. L. még Scheiber–Zsoldos 1965: 42–3.
- Ady Endre 1910c. Ady-dalok. *Renaissance* 1910. júl. 25. 555–6. L. in: AEÖPM. X. 71–2; Jegyzetek: 252–73; 330–1.
- Ady Endre 1910d. Van-e magyar nyelv? *Nyugat* 1910. november 16. L. in: AEÖPM. X. 103–5; Jegyzetek: 363–4.
- Ady Endre 1910e. Szavak a patvarban. *Nyugat* 1910. december 1. L. in: AEÖPM. X. 106–7; Jegyzetek: 367–8.
- Ady Endre 1912. S ha Erdélyt elveszik? *Huszedik Század* 1912. nov. — dec. 737–8. L. in: AEÖPM. X. 206–9; Jegyzetek: 563–5.
- Ady Endre I–II. /1994. *Ady Endre összes versei*. I–II. kötet. A szöveget gondozta és a jegyzeteket összeállította Láng József és Schweitzer Pál. Javított szövegű kiadás. Osiris–Századvég, Budapest, 1994.
- Ady Lajos 1923. *Ady Endre*. Amicus, Budapest.
- AEÖPM. = Ady Endre összes prózai műve. I–XI. köt. (L. fentebb az idézett kötetcímeknél, valamint a legelső bibliográfiai tételnél.)
- Bakó Elemér 1939. Ady és a népnyelv. *Magyar Nyelv* 35: 39–40.
- Bakos Ferenc 1982. *A magyar szókészlet román elemeinek története*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Balassa = Balassa József: *A magyar nyelv szótára* I–II. Grill Károly Könyvkiadó, Budapest, 1940.
- Benő Attila 2004. *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései*. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. (Erdélyi Tudományos Füzetek 246.) <https://doi.org/10.36240/etf-246>
- BN. = *Budapesti Napló*. [Magyar időszaki lap.] Budapest, 1896–1918.
- Bóka László 1955. *Ady Endre pályakezdése. Bevezetés az Ady-kérdésbe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Csáth Géza 1910. Reinitz Béla és Farkas Ödön Ady-dalai. *Nyugat* 1910: II/17. 1231–3; epa.oszk.hu/00000/00022/nyugat.htm (megtekintve: 2020. 12. 07).
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára* I–VI. Emich Gusztáv – Athenaeum, Pest [később Budapest], 1862–1874.
- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Szerk. Juhász József et al. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1972.

- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Második, átdolgozott kiadás. Főszerk. Pusztai Ferenc. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2003.
- Erinna Irodalmi Tudástár. Ady Endre: A Tisza-parton (elemzés). (2019. 09. 18). URL.: erinna.verselemzes.hu/ady-endre-a-tisza-parton-elemzes/ (megtekintve: 2020. 12. 07.).
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János: *Magyar Etymologiai Szótár*. I. köt. I–X. füzet, II. köt. XI–XVII. füzet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1914–1944.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. [Főszerk. Bárczi Géza és Országh László]. Akadémiai Kiadó, 1959–1962.
- EWUng = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Band I–II. Hg. Loránd Benkő. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993, 1994.
- Filep Antal 1980. Malom. Lásd in: *NéprLex*. III. 510–13.
- Flórián László – Vajda János 1978. *Reinitz Béla*. Zeneműkiadó, Budapest, 1978.
- Földessy Gyula 1962. *Ady minden titkai*. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Gunda Béla 1934. Górált fénycsodák. *Magyar Nyelvőr*. 63: 131.
- Horváth 'Sigmond [Zsigmond] 1839. A' Balaton-melléki Tájszótár kivonata. *Tudományos Gyűjtemény* 1839. XII^{dik} kötet. 23dik esztendei Folyamat. Trattner – Károlyi tulajdona, Pesten. [3] –61.
- Juhász Gyula 1905. Ady Endre új versei. *Az Új Század*, 1905. december. http://hu.wikisource.org/wiki/Ady_Endre_új Versei (megtekintve: 2020. 12. 7).
- Kálnási Árpád 2019. *A debreceni cívis élet lexikona*. 1–4. köt. Méliusz Juhász Péter Könyvtár, Debrecen (Debreceni Értéktár Könyvek).
- Kelemen Éva 2013. *Aki megzenésített több mint száz Ady-verset* [Reinitz Béláról]. URL: nemzetikonyvtar.blog.hu/2013/11/15/aki_megzenesitett_tobb_mint_szaz_ady-verset (megtekintve: 2020. 12. 8.).
- Király István 1970. *Ady Endre*. I–II. köt. Magvető Kiadó, Budapest.
- Király István 1982. *Intés az őrzőkhöz. Ady Endre költészete az első világháború éveiben. 1914–1918*. I–II. köt. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Kovalovszky Miklós (gyűjtötte, s. a. r., magyarázatokkal kiegészítette) 1974, 1993. *Emlékezések Ady Endréről*. II. köt., V. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Magyar történeti szövegtár*. Lásd: www.nytud.hu/cgi-bin/pat3h.cgi (megtekintve: 2020.10.10.)
- Márton Gyula – Péntek János – Vöö István 1977. *A magyar nyelvjárások román kölcsönszavai*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- A. Molnár Ferenc 2017. A Szózat nyelvtörténeti elemzéséhez. In: Szalisznyó Lilla (szerk.): *Tiltva, tűrve, imádkozva, énekelve. Tanulmányok a Szózatról*. Reciti, Budapest, 79–115.
- Móricz Zsigmond 1939. Kelet népe. *Kelet Népe*. V. évfolyam 11. szám. Budapest, 1939. december 15. Lásd még in: *Móricz Zsigmond irodalmi munkássága. Bibliográfia*. Összeáll. Kozocsa Sándor. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1952. VIII. (a 80. és a 81. lap közötti faximile) is.
- MTsz. = *Magyar tájszótár* I–II. Szerk. Szinnyi József. Hornyánszky, Budapest, 1893–1896, 1897–1901.
- NéprLex. III. = *Magyar Néprajzi Lexikon*. III. köt. Főszerk. Ortutay Gyula. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.
- NN. = *Nagyváradi Napló*. 1898. október 1. – 1934. január 4. között megjelent politikai napilap.
- NSz. = *Az Akadémiai Nagyszótár gyűjtéséből*. Kézirat.
- Nszt. V. = *A magyar nyelv nagyszótára*. V. köt. Főszerk. Ittész Nóra. MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 2013. URL: nagyszotar.nytud.hu/index.html (megtekintve: 2020. 04.23).
- PP. 1801. = Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino–Hungaricum/Dictionarium Ungaro–Latino–Germanicum*. Martini Hochmeister et Mich. Landerer, Nagyszeben–Pozsony.

- Renaissance = Politikai-társadalmi-művészeti és közgazdasági folyóirat (Budapest, 1910–1911).
- Révész Béla 1925. *Ady Endre életéről, verseiről, jelleméről*. Kiegészített második kiadás. Athenaeum, Budapest.
- RK. = Román kölcsönszavak. Lásd Márton–Péntek–Vöö 1977.
- Scheiber Sándor, Zsoldos Jenő 1965. Ady Endre levelei Révész Bélához. *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum* 5: 35–45. URL: <http://acta.bibli.u-szeged.hu/id/eprint/846>
- SzD¹ = Baróti Szabó Dávid: *Kisded Szó-Tár, mely A' ritkább Magyar szókat az A.B.C. rendi szerént emlékeztető versekbenn elő-adja*. Kassán, 1784.
- SzD² = I. m. (l. fentebb). Második kiadás, meg-bővítve. Kassán, 1792.
- Szinnyei IV. = Sinnyei József: *Magyar írók élete és munkái*. IV. köt. Hornyánszky, Budapest, 1896. Reprint: Budapest, 1980–1981.
- SzT. IV. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. IV. köt. Anyagát gyűjtötte és szerk. Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak P. Dombi Erzsébet et al. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. URL: mek.oszk.hu/08300/8370/pdf/index.html (megtekintve: 2020. 04. 25).
- SzT. VII. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. VII. köt. Anyagát gyűjtötte és szerk. † Szabó T. Attila. Szerkesztő-munkatársak: P. Bodrogi Katalin et al. Akadémiai Kiadó, Budapest; Kriterion Kiadó, Bukarest, 1995. URL: L. előbb.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I–III. köt. Főszerk. Benkő Loránd. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- Tsz. = *Magyar Tájszótár*. Magyar Tudós Társaság, Buda, 1838.
- ÚjV. = Ady Endre. *Új versek*. Pallas, Budapest, 1906.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* I–V. köt. Főszerk. B. Lőrinczy Éva. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979–2010.

A. Molnár Ferenc

professor emeritus

Miskolci Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
 Debreceni Egyetem, Magyar Nyelvtudományi Tanszék
<https://orcid.org/0000-0003-0869-3588>

Берегсасі Аніко – Черничко Степан: *Гроші та (мовна) політика. Візуальна конструкція мовної політики на банкнотах на території сучасного Закарпаття.*
Beregszászi Anikó – Cserniczkó István: *Pénz és (nyelv)politika. A nyelvpolitika vizuális konstrukciója a bankjegyeken a mai Kárpátalja területén.* Termini Egyesület, Törökbálint 2020. 120 lap

Itt minden a pénz körül forog

A pénz még manapság, a készpénzforgalom jelentős mértékű visszaesése mellett is, az életünk szerves részét képezi. A különböző címletű pénzek napi rendszerességgel forognak a kezünk között, és gyakorta számoljuk is meg, hogy mekkora összeg áll egy-egy bevásárlás alkalmával a rendelkezésünkre. Régi szólásaink között megtalálhatjuk a *Hatszor is megolvassa a pénzt* kifejezést is, amely ugyancsak a számolgatásra utal. A pénzt azonban nem csak megolvasni, de kiolvasni is lehet. A fizetőeszközeink ugyanis számos információt tartalmaznak az adott állam nyelvpolitikájával kapcsolatosan.

Beregszászi Anikó és Cserniczkó István 2020-ban megjelent *Pénz és (nyelv)politika. A nyelvpolitika vizuális konstrukciója a bankjegyeken a mai Kárpátalja területén* című ukrán nyelvű kiadványa a jelenlegi Kárpátalja területe felett hatalmat gyakorló államalakulatok nyelvpolitikai törekvéseit a papírpénzek vizsgálatán keresztül mutatja be.

A Bevezetőben a szerzők nagy vonalakban felvázolják a nyelvi tájkép és a nyelvpolitika, illetve a hatalom által közvetített nyelvi ideológiák kapcsolatait, kiemelve azt, hogy tágabb értelemben a pénzekben megjelenő szövegek tanulmányozása ugyancsak fontos szegmense lehet a nyelvi tájkép vizsgálatának. Felhívják a figyelmet arra is, hogy az általuk vizsgált, az 1900-as évektől napjainkig terjedő időszak pénzekben megjelenő nyelvi tájképét, az államnyelvi szerepet betöltő nyelvek változásával egyetemben, dinamikusan változó folyamatként kell szemlélni.

Ezt követően röviden szót ejtenek *A kutatás módszertanáról* is. A nyelvi tájképkutatás szakirodalmi alapjaira hivatkozva kiemelik, hogy a kutatás során egyidejűleg alkalmazták a kvantitatív és a kvalitatív elemzési módszereket is. Ezen túl arra is felhívják a figyelmet, hogy a nyelvpolitikai elemzések ugyancsak megkövetelik a történelmi események vizsgálatát. Majd meg tudhatjuk azt is, hogy miért is lehet a jelenkori Kárpátalja területe kiemelkedően alkalmas egy ilyen jellegű vizsgálat elvégzésére: a terület 20. századi története bővelkedik államfordulatokban. Az államfordulatok után nem csupán az államhatárok változtak meg, de más lett a főváros, módosult a hivatalos nyelv is.

A kiadvány külön fejezetekben tárgyalja az egyes államalakulatok által használt fizetőeszközök nyelvi sajátosságait, megvilágítva azt is, hogy milyen viszony mutatkozott meg a papírpénzekben az államnyelvi státusszal rendelkező, illetve az egyes, jelentős létszámú kisebbségek nyelveit illetően.

Elsőként *A duális monarchia bankjegeit* veszik a szerzők górcső alá, felhívva a figyelmet arra, hogy: Osztrák–Magyar Bank 1900-tól bocsátott ki bankjegyeket,

amelyek a bécsi pénzjegynyomdában készültek, és hogy az osztrák–magyar korona különböző névértékű címleteiből több változat is készült, ám mindegyik széria jellemzője volt a többnyelvűség. A duális államberendezkedésnek megfelelően a bankjegyek egyik oldalán a német, a másikon a magyar nyelv dominált. Az előoldalon a kizárólag németül olvasható fontosabb tudnivalókon (például a kibocsátó pénzügyintézet nevén, a pénzhamisítás tilalmára figyelmeztető feliraton) kívül a névértéket a német mellett az Osztrák Birodalom többi nemzetének nyelvén is feltüntették. A hátoldal ezzel szemben csupán egynyelvű volt: magyar. A bankón tehát összesen tíz nyelven volt olvasható a névérték: németül, valamint cseh, horvát, lengyel, olasz, román, szerb, szlovén és ukrán (ruszin) nyelven, illetve a túloldalon magyarul.

A *csehszlovák korona* címet viselő fejezetből azt is megtudhatjuk, hogy az első, 1919-ben kibocsátott csehszlovák korona bankjegyeinek hátoldalán érdekes módon még külön-külön, azaz cseh és szlovák nyelven is fel van tüntetve a pénzjegyek névértéke, és további négy nyelven is olvasható: ukránul/ruszinul, németül, lengyelül és magyarul. Az előoldal egynyelvű: cseh. A papírpénz által sugallt szimbolikus jelzés szerint ekkor még a szlovák nyelv is egyike volt a kisebbségi nyelveknek. Az 1926-ban forgalomba hozott csehszlovák korona előoldalán szintén csak egynyelvű, ám már „csehszlovák” feliratok láthatók. A hátoldalon az államnyelv alatt/ mellett ukrán/ruszin, német és magyar nyelven is feltüntették a bankó névértékét; a lengyel szöveg eltűnt.

A Magyar Királyságban 1927. január 1-től vezették be a korona helyett az új pénznemet, a *magyar pengőt*, amelyet a mai Kárpátalja déli, síkvidéki sávjában élők 1938 végén kezdtek el használni. A pengő egyik oldalán kizárólag magyar nyelven olvasható minden felirat. Ám a hátoldalon a névérték hat nyelven szerepel: magyarul, németül, románul, szerbül, szlovákul és ruszinul/ukránul (vagy ahogyan a korszakban nevezték: magyar-orosz nyelven).

1945. november 15-étől a *Szovjet rubel* vált hivatalos fizetőeszközzé a régióban. A bankók egyik oldalán kizárólag a „nemzetek közötti érintkezés eszköze”, azaz oroszul olvasható feliratok voltak. Az 1961-es pénzreform utáni papírrubeleken az orosz mellett a 14 nem orosz nyelvű szovjet tagköztársaság nyelvén is elolvashatta a bankó névértékét a pénzjegyet használó. A feliratok az alábbi sorrendben következtek egymás után: ukrán, fehérorosz, üzbég, kazah, grúz, azeri, litván, moldáv, lett, kirgiz, tadzsik, örmény, türkmén és észt. A szovjet rubel soknyelvűsége abban is tükröződött, hogy minden nyelven az adott nép saját hagyományai szerint nevezték meg a központi fizetőeszközt. A szovjet papírpénzt rubel néven illették ugyan több szovjet nép nyelvén is, ám például ukránul *karbovanec*, kazahul *szom*, türkménül *manat* volt a szovjet pénznem megnevezése.

A *független Ukrajna fizetőeszközei* közül 1992. november 7-től a *kupon-karbovanec* elnevezésű ideiglenes fizetőeszközt vezették be, amelynek előoldalán csak ukránul állt felirat, a hátoldalára pedig semmilyen szöveget nem nyomtak. Leonyid Kucsma 1996. augusztus 25-én kiadott 762/96. számú elnöki rendeletével a szeptember 2. és 16. közötti pénzreform részeként szeptember 16-án éjfél-től bevezette az új nemzeti valutát, a hrivnyát. Az ukrán hrivnya egynyelvűsége része annak a küzdelemnek, amelyet az ukrán nemzet az orosz nyelvvel szemben folytat.

A további két fejezet a korábban bemutatott pénzeket *Kvantitatív*, illetve *Kvalitatív elemzésnek* veti alá. Ezekből a részekből például arra is fény derül, hogy

a vizsgált pénzeken mely írásrendszerek, mely nyelvek kaptak helyet, de azt is megtudhatjuk például, hogy milyen nyelvi ideológiák fűződnek az egyes korszakok fizetőeszközeihez, valamint hogy a bankókon megjelenő nyelveknek milyenek az egymással kapcsolatos hierarchikus kapcsolataik.

A továbbiakban, egy rövid *Kitekintés* keretein belül a szerzők az utódállamok fizetőeszközeit is rövid elemzés alá vetik. Ebből például az is kiderül, hogy az egykori Osztrák–Magyar Monarchia területén osztozkodó 13 utódállam közül ötben (Ausztria, Szlovákia, Olaszország, Szlovénia és Montenegró) már az euró a hivatalos fizetőeszköz, amelyen háromféle írásrendszer (latin, cirill, görög) is megjelenik. Magyarország, Csehország, Románia, Lengyelország, Horvátország és Ukrajna fizetőeszközei egynyelvűek, míg Bosznia-Hercegovina és Szerbia fizetőeszközeinek szövegei részben latin és cirill betűs formában is megjelennek. A Szovjetunió utódállamaiban Észtország, Lettország és Litvánia már az eurót használja. A grúz larin és a tadzsik szomonin a szövegek egy része angol fordításban is megjelenik, ahogyan az 1998 után kiadott örmény fizetőeszközök esetében is. A kazah bankókon megjelennek orosz nyelvű feliratok is, viszont a fennmaradó nyolc ország, beleértve Oroszországot és Ukrajnát, fizetőeszközei egynyelvűek.

Az *Összefoglalóban* a szerzők kiemelik azt is, hogy bár az elemzés színtere Kárpátalja volt, az itt élő embereknek – bármilyen pénznem volt forgalomban – a lehető legkevesebb beleszólása volt abba, milyen szimbolikus szerepet szánnak a régióban beszélt nyelveknek a távoli fővárosok politikácsinálói. Kárpátalja egyaránt messze van Bécestől, Prágától, Budapesttől, Moszkvától és Kijevtől is.

A kiadványt a szerzők egy rövid *Szakirodalmi vitával*, illetve a *Következtetések* levonásával zárják.

A gazdagon illusztrált, összesen 54 ábrát tartalmazó kiadvány értékét a tizenhárom oldalas irodalomjegyzék is jelentős mértékben növeli.

A kiadványt egyaránt haszonnal forgathatják azok, akik Kárpátalja történelme, nyelvi helyzete iránt érdeklődnek, illetve azok is, akik az elmúlt évszázad során a terület felett hatalmat gyakorló államalakulatok nyelvi ideológiáit szeretnék kicsit jobban megérteni. De érdekes olvasmányként szolgálhat azok számára is, akik a pénz világában kívánnak történelmi utazást tenni.

Ráadásul azoknak sem kell csüggedniük, akik az ukrán nyelv ismeretének hiányában nem tudnák a kiadványt elolvasni. Számukra kiváló alternatívát kínál a szerzőpáros egy korábbi, magyar nyelven közreadott tanulmánya: Beregszászi Anikó – Cserniczkó István: A pénz beszél: a mai Kárpátalja területén osztozó birodalmak nyelvpolitikája a bankjegyeken megjelenő nyelvek tükrében. *Alkalmazott Nyelvtudomány* 2016. (16. évf.) 1. szám. Az írás teljes terjedelmében elérhető az alábbi link alatt: http://epa.oszk.hu/02800/02819/00009/pdf/EPA02819_alkalmazottny_2016_1_01.pdf

Bárány Erzsébet

főiskolai docens,

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai

Magyar Főiskola, Beregszász

<https://orcid.org/0000-0001-8395-5475>

Gazdag Vilmos

főiskolai docens,

II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai

Magyar Főiskola, Beregszász

<https://orcid.org/0000-0002-9331-2307>

Újjáalakult az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága

2021 tavaszán újjáalakult az MTA Magyar Nyelvi Osztályközi Állandó Bizottsága, amely hároméves ciklusban kezdi meg közös munkáját. A vezetőségben és a tagok sorában is részleges változások történtek. Az új elnök Gósy Mária a nyelvtudomány doktora lett, társelnökként továbbra is Prószéky Gábor az MTA doktora végzi tevékenységét, titkár Laczkó Krisztina PhD maradt.

A tagok között szerepelnek az MTA I. Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya részéről: Antalné Szabó Ágnes PhD, Bodó Csanád PhD, Csatár Péter PhD, Domonkosi Ágnes PhD, Fóris Ágota PhD, Heltai János Imre PhD, Heltainé Nagy Erzsébet a nyelvtudomány kandidátusa, Ittész Nóra PhD, Keszler Borbála az MTA doktora, Kiss Jenő akadémikus, Ludányi Zsófia PhD, Mártonfi Attila PhD, Raátz Judit PhD, Siptár Péter az MTA doktora, Tolcsvai Nagy Gábor akadémikus, valamint Tóth Etelka PhD.

Az MTA további osztályait egy-egy tag képviseli.

II. Filozófiai és Történettudományok Osztálya: Csépe Valéria akadémikus

III. Matematikai Tudományok Osztálya: Ruzsa Z. Imre akadémikus

IV. Agrártudományok Osztálya: Hornok László akadémikus

V. Orvosi Tudományok Osztálya: Bösze Péter az orvostudományok doktora

VI. Műszaki Tudományok Osztálya: Vajna Zoltán akadémikus

VII. Kémiai Tudományok Osztálya: Nagy József PhD

VIII. Biológiai Tudományok Osztálya: Borhidi Attila akadémikus

IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya: Hamza Gábor akadémikus

X. Földtudományok Osztálya: Gercsák Gábor PhD

XI. Fizikai Tudományok Osztálya: Sólyom Jenő akadémikus

A Bizottság az új ciklusban elsőként lexikológiai, lexikográfiai, terminológiai kérdésekkel kíván foglalkozni. Ennek megalapozásaként az alakuló bizottsági ülésen, 2021. május 27-én, a járványügyi helyzetre tekintettel a Zoom felületén, több rövid előadás hangzott el *Nyelvünk legstabilabb és leggyorsabban változó területe: a szókincs* összefoglaló címen a további ülések tematikus megalapozásaként. A Gósy Mária elnök asszony által felkért előterjesztők a következők voltak: Prószéky Gábor (Nyelvtudományi Kutatóközpont) Lipp Veronika (Nyelvtudományi Kutatóközpont), Veszelszki Ágnes (Budapesti Corvinus Egyetem), Sólyom Jenő (MTA Wigner Fizikai Kutatóközpont), Nagy József (Budapesti Műszaki Egyetem). A rövid előterjesztések, problémafelvető előadások után, amelyek érintették a sztenderd, valamint a szaknyelvi szókészlet problémaköreit egyaránt, lehetőség volt kérdésekre és hozzászólásokra is. A Bizottság a következő őszi ülésén a lexikológia és a terminológia kérdéskörén belül tervez további előadásokat.

Laczkó Krisztina
a Bizottság titkára